

Виступали, голосилися.

«Досить! Більше мені не треба. Решта — мовчіть. Нікому нічого не казати. Лиш Кенігзен хай заступить мене. Бувайте!»

* * *

Навшпиньках двайцять сердюків з Чечелем відійшло. Поділив їх на два десятки. Для першого десятка провідника назначив. Сказав, де мають перелізти мур, як попід замкову стіну скрадатися тихо, поскидавши чоботи,— як тіні, дожидаючи, поки він з другого боку з другим десятком надійде...

Чечель сам своїх попровадив. Відчинили вікно, перекинули драбину, почули, як шумів Сейм. За Сеймом здовж московського табору густі огні горіли, перекликалися варти, патрулі від одної до другої ходили. Москалі боялися, щоб обложені не наскочили на них, перейшовши десь далеко Сейм, або щоб Шведи не напали на них знечевя, бо ніч була темна. Чечель і його сердюки зіскочили по драбині на вал, зсунулися по валі, крізь рів з водою кинули місток, рачки перелізли по нім і зирнули вділ. Тихо було. Над Сеймом кількасот кроків від них гренадіери будували міст.

«За мною!» — прошепотів Чечель, перший зіскакуючи на землю. Скакали босоніж між густі корчі верболозу. Просувалися, як вужі. Тишилися, що вітер свистав, викручуючи корчами. Ніхто не заприміть їх, а запримітять,— так буде запізно. В кожного в руці ніж. За поясом для всякого випадку пістоль і ручні бомби. На них що лиш в останній потребі черга. Тепер ні.

Чечель сунувся перший, десять тиний за ним, а десять перед ним, з другого боку нори.

При норі варта.

Чечель здеревів. Вартові з фузіями стоять і дивляться перед себе, в напрямі московського табору.

Вже нічого більше й не побачать.

Може, й не знали, хто їх на другий світ післав. Крикнути не мали коли — повалилися в лозах, як на полі снопи.

Чечель казав їх втягнути до середини, бо кожної хвилини могла прийти зміна варти.

В норі було темно. В глибині, кроків може з двайцять світилася ліхтарня. Кількох людей лежало на землі і лупало скалу.

Були так заняті своєю роботою і такий луск ішов від джаганів, що не чули, що діється за ними. Тимчасом Чечель половину своїх людей лишив біля входу, а з другою кинувся наперед.

Нерівна боротьба не тривала довго. Котрийсь з козаків ухопив ліхтарню, боролися в темряві. Ворог не знав, хто напав на нього, заскочений і перестрашений боронився несвідомо, стихійно, як боронить чоловік свого життя.

Нікому пощади не давали. Чорне підземелля скрило в собі, як у могилі, жахливу тайну нерівного бою.

Тишина. «Давай ліхтарню!»

Подали, щоб побачити вислід своєї роботи. Страшний...

Та на міркування не було часу. Чечель казав засипати вхід до яскині.

Безпечні були, що ворог не дістанеться туди.

Вибуху вже не боялися, не страшний змий, коли вирване жало. Розглядаються: Двох Москалів приникло до землі,— як трупи. Підняли їх — вставай!

Перестрашено дивляться на козаків і благають ласки. Чечелеві не хочеться мордувати безборонних,— гидко. Відбирають їм оружжя і кажуть копати далше.

Чечель знає батуринський замок, як свою власну хату, по плянам і по тайнам, які йому повірив гетьман. За той час, як готовився до оборони, зазирнув у кожний куток, власними ногами зміряв кожний перехід, кожний крок землі. Бачить, Москалі добре копали. Просто на потайник ішли. Хтось свідомий показав їм дорогу. Ще трохи й дібралися до потайника, котрий виходить якраз на подвір'я. З нього є також тайний перехід до порохової вежі, до того останнього прибіжища обложених. За той час, як Чечель розглядається, козаки й Москалі копають. Ще сажень, а найбільше два і доберуться до залізних дверей. Тут пінеться замковий фундамент, бо те, що прорили Москалі, то тільки прохід попід вали. «Копати!» Козаки мистці до такої роботи. Одні гробуть, другі землю й каміння позад себе сунуть до входу. Чимраз грубша стіна відділює їх від світа, чимраз ближше до залізних дверей.

Праця йде скоро, Москалі копають, як у горячці. Раді, що не погибли, як їх товариші.

Ще кілька ударів джагана і дзвінкий луск розлягається під землею,— залізні двері. Скоро відгребуть решту землі і пробують їх відчинити.

«Мотре Василівна!» — гукає Чечель. «Є ви там? Відчиняйте!»

«Нема ключів»,— відповідає Мотря.

«Кажіть виважити двері!»

Виважили і на Чечеля повіяло свіжим воздухом.

* * *

«Ви ще й полонених привели?» — питає Мотря, побачивши Москалів.

«До роботи здадуться»,— відповідає Чечель. Каже їм завязати очі й відвести туди, де козаки й міщани пильно біля валів працюють. Він знає, що Москалі підкопу не лишать. Якщо вони ще раз спробують висадити замок, так перше вилетять самі. Якраз там, де застукав Москалів, значиться, не під мурами замку, а під валом, закопує бочівку пороху і рівцем попід землею проводить льонт поза залізні двері. Решту підкопу каже завалити землею і перед залізними дверми ставити мур. «Скоро, скоро!»

І принаглювати не треба. Знають в чім діло.

Скінчена праця, відходять. В потайнику лишається варта. Вартові дістають приказ пильно наслухувати. Як почують глухі удари під землею, негайно запалити льонт.

Таким чином небезпека для Батурина на якийсь час відсунена.

Чечель скріплює варти на тій частині замкових мурів. Каже, щоб пильно стежили, чи Москалі не пішлиють до підкопу нових людей. Бо й це можливе, хоч не дуже правдоподібне. Або догадаються, що сталося, або погадають собі, що земля обірвалася і засипала копачів. Так, чи інакше — не вдалася проба і на тім самім місці вдруге її робити не треба, тим більше, що наближається ранок.

Сіріє...

ГРЕЦЬ

Настав осінній, мрачний ранок. За якоюсь густою і мокрою занавісою готовилося щось невідоме, — як у театрі.

За Сеймом чути було придавлений гул і гамір. Тисячі людей суєтилися. Иржали коні і скрипіли вози.

Деколи полями пролетів гук стрілу, відгомоном відбився від мурів замку і ніби прилип до них. Може, московські вістові знаки давали, що нові скріплення надходять, а може, офіцер карав на місці непослушного салдата. Ще — ще, і — тихо. Імла.

Деколи зпоза тієї занавіси висуваються люди, піші й кінні. Наближаються до ріки. Напувають коний, снуються здовж берегів, підїздять до мостів.

Батуринці пильно стежили за кожним рухом ворога. Не лиш ті, що на вартах стояли, але й міщани. Як побачили щось замінного, давали Чечелеві знати.

Годі було перевірити всі вісти, бо «в страха великі очі». Люди бачили й те, чого не було. Верболозові корчі брали за відділи ворожі, котрі окружують город, шум ріки за тупіт надходячого війська.

Діякон невтомно ходив по місті і де тільки появилася його висока стать збиралися люди, особливо жінки й діти. Потішав їх то словами зі святого письма, то жартами.

«Що чувати?» — питалися його.

«Питаєте рибу, що чувати в полі», — відповідав. — «Хібаж я полковник? Я звичайний діякон. Буде, що Бог дасть. Чого трубуватися?»

Залунали стріли. Народ збентежився. Втікали і діякона тягнули за собою.

«Лишіть. Без Божої волі волос мені з голови не впаде, а як Бог хоче, то мене куля і в церкві знайде».

Сердюки на замок бігли. Народ до них. «Де стріляли? Хто почав? Наші, чи ворог?»

Москаль під охороною ночі переправився через Сейм і здалеку

обходив Батурин. Наші завважили це і почали пальбу. Якогось московського майора вбили.

«Як здохне лис, то кури не плачуть», — жартував діякон. — «Лиш даром не стріляйте, діти! Мушкет без куль і кочерги не вартий».

Знов сміх.

Імла, як занавіса, знімалася вгору.

Показався табор, котрий безнастанно суєтився. Поодинокі частини змінювали позиції, в міру того, як вожд змінював свій плян облоги. Особливо піші, бо на кінні полки прийде черга що лиш тоді, як здобудуть твердиню. Вони, гордощі Меншікова, тепер стоять по свободах і хуторах круг Батурина, дожидаючи приказів. Так само підчас ночі уставлено й замасковано гармати. Їх і не видно. Для звичайного ока, бо Кенігзен вже здебільшого знає, звідки сподіватися перших стрілів. Перед його бистрим оком не скриється жаден рух ворога. По тім, куди і як перебігають московські гармати, він догадується, де стоять батареї. Відповідно до того і свої справляє. Нема чого дурити себе, нема чого сподіватися несподіваного випадку, переговори скінчені, треба числитися з тим, що як тільки піднесеться мряка, Москалі піchnуть обстріл.

Так само не дурить себе Чечель. Він уже обійшов усі становища, розглянув ворожі позиції і негайно зараджує всілякі зміни, відповідно до того, як через ніч змінив свої пляни ворог. Тільки невправному оку здається, ніби то Москалі стоять там, де і вчора. Чечеля не підведеш. Він добре знає хитрощі воєнні. У війні не все побіджує лев, часом над ним бере перемогу лисиця, хитрощам покоряється хоробрість. Скрити свої наміри, щоб ворог не догадався наших плянів, це головна річ. А друге — заставити його робити те, що нам пригоже, щоб він ускочив у яму, яку ми вигребли для нього.

Хочеш посуватися на схід, кажи на заході направляти дороги, почуваш себе доволі сильним, щоб кинутися на ворога, то до останньої хвилини вдавай слабого, збираєш свої сили до купи, так посилай поодинокі частини на право й на ліво, ніби то ти гадаєш околювати неприятеля, маєш сильний табор, так стягни його, ніби він менший і слабший, ніж у дійсности. І навпаки. Коли ти його ослабив, так розтягни, буцім він більший і сильніший зробився.

Табор Меншікова, задавалося, виріс через ніч. Але Чечель дуже добре бачив, що війська в ньому менше.

І він довго пильно стежив за тим, куди це військо пішло. Під охроною темної осінньої ночі і мрачного світанку переправилися поодинокі частини через Сейм і заняли становища перед Батурином із супротивного боку. Плян Меншікова ясний. Вдавати, що він усі свої сили звернув проти замку, а між тим з противного боку вдарити на город і добути його. Міщани, заскочені нечаяно, попадуть у розпучливу тривогу, настане паніка, треба буде перед втікачами відчинити замкові ворота, а з того скористають Москалі, щоб в цей мент виконати рішачий приступ і здобути твердиню.

Чечель хоче недопустити до того. Треба в першу чергу показати ворогові, що Батури́нці вгадали його намір і що їх неприготованими не заскочиш. Чечель скликав своїх старшин на раду. Не прийшли, а прибігли на його візвання. Перше вражіння, яке вони робили, це було завзяття. Про те, щоб здавати «президію» і мови не було. Здавалося, що колиб хто вихопився з такою гадкою, то його роздерлиб на шматки, як зрадника.

«Панове товариство!» — почав Чечель. — «Ворог хоче на нас вда- рити ззаду, гадаючи, що ми всю свою ввагу зосередили на його таборі. Треба йому подати знак, що воно так не є. Як може дехто з вас завва- жив, Москалі перебралися через Сейм і околюють нас великим і да- леким луком. Що радите робити?»

«Якщо ти, пане полковнику», — відповів Кенігзен, — «завважив їх позиції, треба на найсильнішу з них відчинити артилерійський огонь. Це буде Меншікову найвидніший знак, що ми догадалися його плянів».

«На мою гадку», — противився Герцик, — «перше треба їх вивабити на поле, а тоді і вгостити гарматними кулями. Хай вони даром не про- падають, бо їх не багато в нас».

«Вивабити, — але як?» — питався Кенігзен.

«Це вже моя річ», — обстоював свою гадку полтавський полковник. «Якщо товариство дасть мені дозвіл, розпічну грець. У мене небогато кінниці, але вона добра».

«В обложенім місті годі багато кінниці тримати, це всякому відомо, алеж тим більше треба її щадити. Пригодиться».

«І це ви вже на мене здайте», — заспокоював їх Герцик. — «Не пер- шина мені такий випад, а для козаків грець річ бажана дуже. Піднесе дух. Колиж визначиться козак, як не тоді? І з голими руками звичайно не вертають. Щож ти на це, Чечель?»

Чечель не противився, але радив вилізти на дзвінницю, — мрака підноситься, а з дзвінниці далеко видно. Розглянутья кругом.

Пішли. Дзвінниця була обсаджена людьми. Особливо молодіж не злазила з неї. Як ластівки ютилися під деревляними вязаннями, деякі чіпалися шнурів, навіть дзвонів, щоб другим понад голови глядіти. З жалем робили місце старшинам, нетерпівливо дожидаючи на цвин- тарі, що вони скажуть і що там побачать.

З дзвінниці був дійсно відчинений широкий і далекий вид на по- лудне й на захід, на Бахмач і на Борзну. Тільки осінна мрака все ще мутним серпанком прислонювала виднокруг, звужуючи його значно. Голим оком видно було не дальше, як кількасот сяжнів. Треба було помагати собі склами. Мандрували вони з рук до рук, бо не всякий забрав їх з собою.

«От там, бачите», — казав Чечель, показуючи на борзенський шлях, — «бачите в імлі щось ніби клубиться, кітлує, перевертаєть- ся, ніби хмара встає з виднокруга і надвигається на нас, — це Мос- калі».

«Бачимо», — відповів Герцик, — «а з тої хмари ніби блискавки вибігають, червонаві цятки, жовтуваті язики, хмара темніє, — ма- буть, щось запалив ворог, хату, або повітку».

«Може не ворог», — завважив Кенігзен, — «а селяни дають нам сигнал, що ворог там».

«Можливо», — рішив Чечель, — «і якраз туди треба нам спрямува- ти випад. Але не навспряжки, зразу на ліво, ніби на Бахмач, а тоді що лиш нагло повернути на Борзну, вивабити ворога з його леговища, заманити на поле, побити і — назад».

Герцик, не дожидаючи приказу, прожогом метнувся з дзвінниці, тільки деревляні сходи під ним жалісно затріщали.

Побіг до своїх Полтавців і за хвилину кінна сотня тихо й непо- мітно висунулася з города і невеличкими відділами ріжними дорога- ми й доріжками, а той без доріг, прямо полями, двинулася в напрямі Бахмача. Чечель з дзвінниці слідив за нею.

«Герцик, грецик, йому в це грай!» — казав до старшин Чечель.

«Не він один», — відповів Гамалія. — «Всякому з нас любійше й без- печнійше в полі, ніж у замкнутому городі. Сидиш, як борсук у норі, чекаючи, поки викурять тебе».

Кенігзен вірлиним оком літав по цілім виднокрузі. Його обличчя справді нагадувало скального вірла, котрий шукає добичі і готується до лету. Не втерпів. «Дивіться здорові, яж іду до своїх гармат».

«Підіжди, осауле, побачиш, як і куди справити гармати».

«Я вже знаю», — відповів коротко і пустився по сходах.

Герцикові Полтавці, проїхавши кількасот сажнів, стали поверта- ти вправо. Виглядали на розвідку, котра несміливо й обережно посу- вається полями.

«Добре веде», — казав Чечель, — «пізнати вправного грача. Ось уже завважив його ворог».

В цей мент від хмари стали відриватися шматки. Ніби вітер шма- тував хмару й кидав нею на поле. Шматки, то підлітали в бадьорих підскоках, то спинялися й поверталися назад, щоб других тягнути за собою.

«Московські драгуни виступають Герцикові назустріч. А він вдає, ніби ворог заскочив його, — зупинився...»

Сотня розпадається на кілька відділів, проти кожного виступають драгуни. Не дуже сміливо починають собі, хоч перевага за ними.

«Ще й яка! На кожного з наших пять-шість Москалів».

«Дадуть раду, щоб їх тільки заманили в поле».

«Наші вдають, що настрашилися, — втікають».

«Москалі пускаються за ними. Алеж багато їх! Ніби вітер листя полем мете».

«І доля їх, як зівялого листя... Зігниють».

«Цар людей не щадить, має їх багато. Самої кавалерії тисяч двай- цять».

«З нашими, чи без?»

«Чорт його зна,— багато. Але не добрих. Лицарського духа не мають. Цар їх страхом до бою жене».

«Це й тепер видно. З ними і грець поганій. Татари куди кращі».

«Татари вроджені їздиці. І Поляк, як лучиться їздець, то добрий, а Москалі, ніби в піжмурки граються. Розженеться, от-от проколе списом, аж нараз повернув конем і проїхав мимо».

Московські драгуни, хоч могли наших обскочити з усіх боків і рознести шаблями, кидалися в бій без завзяття. Герцикові їздиці то вдавали, що втікають, то нараз скорим рухом оберталися і кидалися на драгунів, приневолюючи їх до бою. Сміливіші з Москалів, що загналися за далеко, падали жертвою козацьких шабель і пістолів. Козаки робили шаблями вправно, а стріляли влучно. Їх легкі коні, ніби розуміли своїх їздиців, вгадували їх гадки; поверталися зі скорістю блискавок вправо і вліво, знімалися високо на задних ногах, гризли, кусали драгунських коний, ніби свідомо брали участь у бою. Московські коні, здебільшого недавно відірвані від воза і плуга, або вирвані зі стаднин, полошилися від стрілів, боялися шабель і зраджували охоту втікати до своїх стаєн. Між драгунами було чимало каліцтва, не тільки від козацьких шабель і пістолів, але й своїх власних коний. Не один з них лежав на землі, придавлений своїм конем, зпід котрого ніяк не міг викараскатися, не одного кінь волочив по дорозі, бо цей не вспів упору вирвати чобота із стрепен. Нові відділи, що безнастанно наспівали на поміч, збільшували тую суматоху. Счинився крик, гамір, рев, котрий аж у Батурині чути було.

Батуринці повилазили на дерева й на криші своїх хат, щоб побачити, як Герцик з Москалями бється.

За той час Кенігзен вспів перевести дві гармати і справити їх якраз туди, де йшов цей дивний бій. Не здаючися на гармашів, сам налягав на дула, осматрював замки і підбирав кулі. Чекав тільки, щоб Герцик, заманивши драгунів в поле, пустився назад, а їх лишив, як мету для Кенігзенових стрілів.

Та Герцик не спішився. Завзятий козак ніяк не міг розстатися з ворогом. Драгуни пізнали в нім полковника і кілька разів наважувалися на нього. Двох офіцерів з двох боків обскочило його. І то не молодиків, а грачів вправних, старих. Був такий мент, що здавалося, ось-ось і кінець полтавському полковникові. Він довго відбивався шаблею, махачи нею то вправо, то вліво, твк скоро, що казав би ти, в його руці не шабля, а блискавка срібна, аж нараз, саме в ту хвилину, як один з них наряджував пістоль, він кинувся на другого і шаблею звалив його з коня. Не турбуючись ним дальше, звернувся проти другого. Цей стрілив, куля перелетіла через Герцикову шапку, але не ранила його. Герцик, наче у відповідь, шаблею засягнув московського офіцера по руці, перетяв поводи і кінцем рубнув його по щоці. Удар був такий несподіваний і сильний, що Москаль захитався і, облитий кровю, повалився на землю, а сполошений кінь вітром полетів назад.

Даром драгунські старшини посилали проти Герцика своїх людей.

Завзятий полковник, як жнець снопи, клав ворогів на полі. «Це чорт, не чоловік»,— казали Москалі, вертаючи до своїх.

Не менше пильним жнивом міг похвалиться Герциків старий сотник. На чорнім коні, сам чорний як циган, не кидав собою по полю, як це люблять молоді робити, а лиш пильно розглядався довкола і де побачив котрого з козаків у важкій пригоді, туди несподівано являвся, щоб одним махом своєї кривої, широкої шаблюки, котру не всякий міг би й гаразд двигнути, бо була важка, як царева дубинка, рішити непевний двобій. Рішення не виходило на московську користь.

Завважили «старого чорта» Москалі і пустили на нього одного зі своїх найвправніших грачів.

Сотник, побачивши його, спинив свого коня, так, що кінь аж присів на задних ногах і голову високо вгору підняв, закриваючи нею їздиця. З диким криком летів на нього Москаль, великий, сутулуватий, як медвідь. Сотник чув його зневажливі слова, від кожуха несло тютюном і водкою, бачив червоні лиця драгуна і його короткий грубий синій ніс, і здавалося, задеревів зі страху. Нараз скочив конем вбік, так що Москаль пролетів сяжнів може двацять вперед. Тоді сотник погнав за ним і як яструб на голуба кинувся на нього. Прискакував то зправа, то зліва, то налягаючи сильно, то ніби втікаючи від ворога, аж нараз добре виміреним і сильним ударом вибив йому шаблю з руки. Шабля зі свистом полетіла вгору і з бренькотом упала на землю далеко від тих двох, що счіпилися в рукопашнім бою.

Оба великі, сильні, вкриті курявою, потом і кровю, нагадували казкових богатирів, що борються на смерть і життя. Ніхто не важився спішити їм на поміч. Де двох таких лицарів бється, там третій не мішайся. Здавалося, і козаки, і Москалі без переговорів заключили перемиря, поки не рішиться цей двобій. Не трівав він довго. Жилавому сотникові поталанило вхопити сутуловатого Москаля і стягнути його з коня.

Занімів Батурин і задеревіли Москалі, побачивши, як їх найкращий грець, ніби мотиль на шпильці, вертиться у сотникових руках, вимахуючи руками й ногами і викидаючи з себе що найгідкіші слова і що найважкіші проклони. Аж здавлений за горло, посинів, вибалушив кровю забігли очі, і захарчів. Сотників кінь летів у напрямі Батурина. Сотник ломив Москаля, як жнець ломить сніг, щоб покласти його на спід, під полукіпок, аж зломивши, відкинув геть від себе.

Сотник дихав важко. З його правої руки і з лобу спливали широкими струями кров, котрої не було як і коли тамувати.

«Нас околюють!»— кричав до Герцика.

Герцик дав знак і його люди пустилися в напрямі обложеного городу. Не всі. Декількох¹ заплатило життям за цей сміливий випад. Товариші старалися піднести їх і взяли поміж себе. Одного, що правда, невеличкого й неважкого, ще молоденького козака, котрий насилу впросився до нинішнього, так небезпечного випадку, вірний кінь вхопив зубами за пояс і ніс з кривавого бій-поля, ніби розуміючи, яке

горе чекалоб його тяжко раненого пана, колиб він так попався в руки роззвірених ворогів.

Московські драгуни не спішилися збирати своїх ранених і трупів. Мають час. Боевище за ними. Вони збитою лавою кинулися здоганяти козаків. Але їх коні не рівня козацьким. Козаки вітром летять, розсіявшись невеличкими відділами по широких полях, ніби стадо суйгаків, наполохане стрільцями. Їх жмінка, Москалів ціла хмара, чорна, грізна, небезпечна.

Нараз не з хмари, а в хмару ударили громи. Заревіли Кенігзенові гармати. Грізна хмара перервалася на кілька хмарин. Клекотить у них, вариться, кипить. Чути крик, вереск, стони. Валяться коні, люди. Кулі виривають землю, розшарпують і розкидають людське тіло і кінське м'ясо. Даром принаглюють московські офіцери своїх людей до дальшої погоні. Грозять пістолями, декількох трупом кладуть.

За той час козаки вже в половині дороги до Батурина. Батуринці пізнають, хто з них цілий, а хто облитий кровю. «Скоріш! Скоріш!» — принаглюють до бігу. Козаків і наглити не треба. Їх коні черевами доторкаються озимого збіжжя, котре вже встигло вирости так, що в житі могла би схватися курка. Куди вони пробігли, жито принишло до землі і забагрилося кровю, бо не один козак навіть не знає, що його важко поранено в бою. Аж тоді, як прийдеться скидати чобіт, побачить, що треба розрізати халяву, бо нога спухла і чобіт повен крові.

Москалі дальше женуть. Вони знов збиті в одну хмару, котра грозить загладою усьому, що стріне по дорозі. Та тільки грозить. Бо Кенігзен знов обійшов свої гармати, дав знак, гармати прискочили з запаленими льонтами, приклали, відскочили і гармати вдруге заревіли, як буйволи дикі, викидаючи зі своїх ший добре вимірені кулі.

І знову крик, зойк, суматоха. Тільки декілька драгунів дальше жене, не маючи спромоги спинити коний в шаленому розгоні. Решта густої лави здержується, ратує себе, перевертається і завертає з дороги. Тих, що проскакали вперед, Батуринці беруть на око з мушкетів. Це вже не битва, а лови, стріляють драгунів, як зайців, виполошених з ліса на поле.

За той час Герцик зі своїми щасливо проскакують у Батурин. Перед ними на розтвір відчиняють браму. Окервавлені, в пошарпаних одягах, з поломаними шаблями, на покалічених конях візджають Полтавці в гетьманську столицю. Хтось ударив у дзвони. Народ вибігає з хат і з погребів.

Вітають козаків, виносять напитки і їжу. Герциковому коневі годі продертися крізь товпу.

Біля церкви священники дожидають їх з хоругвами й хрестами. Благословлять. Діакон грубою рубою слези радості втирає.

Переїхали. Батуринці браму засипають землею.

«Дали Москалям чосу».

«Може їм відпаде охота лізти до нас».

«Кажі вепрові, щоб не ліз у город».

«І то правда».

Жартують, бо щасливий випад натхнув міщан новою надією. «Не здавати столиці за ніяку ціну!»

«Помремо всі, а Батурин не здамо».

«Аж гетьманові відчинимо ворота».

«Дай то Боже!»

«Слава Герцикові! Слава нашим Полтавцям!» — довго ще лунає здовж вулиць, котрими проїжджає на свої постой хоробра полтавська сотня.

За нею діакон їде. Хорим слів потіхи і розради не щадить. Його донька осматрує рани. Вона й Мотря — це спражні сестри-жалібниці.

Чиєї рани доторкнуться, той і болю не чує, вірить, що рана загоїться скоро. Очима, не лиш мастями лічать. Ніхто так не вміє дивитися, як вони. Це не очі, а вікна у якийсь краший і благородніший світ. І не один, що крізь них зазирнув туди, погляду цього не забуде ніколи.

ЧЕРВОНІЙ КОГУТ

Меншіков зі своєї квартири на хуторі за Сеймом не бачив, що діялося біля борзненського шляху.

Аж почув далекі стріли й післав розвідку в цей бік. Заки вона вернула, сутичка Герцикових козаків з Меншіковими драгунами скінчилася. Світлішому прийшлося прийняти до відома некорисний для себе звіт. Був лихий на своїх офіцерів, що втратили багато людей і осоромили себе перед ворогом. Не міг переболіти першої невдачі. Вона тим більша, що весь плян треба змінити.

Ворог відгадав його плян, значиться, нічого не вартий.

Сердився на проклятих Черкасів, що не хочуть піти на його хитрощі і гадають обороняти Батурин. От проклятий народ. Здавалосяб тихий і смирний, як «агнець», котрого на «закланіє» ведуть, аж нараз таку тобі штуку втне, як Батурин. Царського війська впустити не хоче. Меншіков не на жарт турбувався. Міг осоромити себе. Годіж це бунтарське гніздо облягати Бог вість як довго. Недалеко Швеци стоять. Кожної хвилини цар може відкликати його для розправи з Карлом. Який сором відступати зпід Батурина, не здобувши його! Все одно, що знівечити всі свої дотеперішні воєнні заслуги, а може, й утратити ласку царя. Меншіков бачить радість, яка з того приводу запанувалаб між його зависниками, ворогами. Ні, він до того ніяк допустити не сміє. Ще раз спробує підійти Батуринців. Пішле їм лист. І так не відповів на їхнє вчорашнє прохання о проволоку на днів три. Можеб, згодитися на те, аніж придумати якусь нову штуку? Дотримувати слова не треба. Що таке слово у війні та ще з бунтарями, такими, як Батуринці?

Меншіков не потребував довго заспокоювати своєї совісти. Сів і скомпонував лист, в котрім годився не робити генерального приступу ні нині, ані завтра, якщо Батуринці цього часу не вживатимуть ані на даліше скріплювання свого городу, ані на випаді з нього, тільки на наради, як і на яких услівях здати город і, якщо вони за той час пороблять усі потрібні приготування, щоб туди впустити царське військо.

Лист переписано й післано Зажарським, котрий дістав окремі інструкції, щоб пильно помічати усе, що діється в Батурині, а зокрема, який у ньому панує настрій між козаками й міщанами.

Зажарський заткнув лист Меншікова на спис, почіпив білу хоруговку і переїхав Сейм.

З мурів замку, як звичайно, привітали його зневажливими словами. «Ще одна свиня суне рило. А бий!»

«Від світлішого з листом до полтавського полковника йду!» — гукав Зажарський.

«До чорта, дядька свого йди!» — відповідали йому. — «В город не пускаємо нікого. Не треба».

«Пустіть! Світліший востанне по добру хоче балакати з вами».

«Хай би балакав був учора, як ми до нього своїх депутатів слали. Нині ми не цікаві на його розмову. Будемо балакати мовою куль»

«До Москаля стріляй, а не по людськи балакай. Він людської мови не розуміє».

«Востанне питаюся вас, чи впустите?»

«Востанне відповідаємо тобі, вертайся, з чим прийшов».

«Кланяйся світлішому і цілому його бублейницькому родові. Кажі, що як прийде до Батурина, то бублики на майдані продаватиме».

Насміхам не було кінця. Але Зажарський не спішився вертати. Боявся Меншікового гніву. Дістав приказ, за всяку ціну дібратися у город і передати Чечелеві лист.

«Браття земляки!» — кликав голосом благальним, — «не йду до вас, як ворог, лиш як приятель. Добру новину привожу вам. Не відкидайте дружньої руки, не копайте могили для себе, не руйнуйте свого славного Батурина!»

«Тому, що славний, не хочемо безславити його».

Свиснула куля й перелетіла попри саме вухо Зажарського. Він похитнувся, кинь скочив, мало не скинув їздця в ріку.

На його щастя надійшов туди Чечель.

Побачивши товпу біля муру і зачувши останні слова розмови, догадався, що це знов, мабуть, посол від Меншікова, й казав його шнуром витягнути на мур.

Чечелеві залежало на тім, щоб проволікати облогу. Він знав, що за Москалями велика перевага в людях і в гарматах. Вони свої втрати можуть легко поповнити новими підмогами, а для Батурина одинока допомога — гетьман. Може, він уже надходить, може, за два-три дні появляться голубі шведські однострої, подавав же гетьман своїй рези-

денції світляні сигнали, щось вони значать. Тому то й кожда година проволоки золота була варта для нього.

І Чечель, завязавши Зажарському очі, попровадив його на замок, до тої салі, в котрій обложені відбували наради, — козаки і міщани вкупі. Товпа стрічала Зажарського вельми непривітно. Посли від світлішого, котрі приходили з одним, а саме, щоби впустити московські полки в Батурин, роздратовали всіх. До того нинішній щасливий випад підбадьорив не тільки козаків, але й міщан. Молоді хлопці, що ледви двигали мушкет, голосилися добровільно до служби. На Зажарського всі дивилися, як на ворога і на зрадника, котрий настає на цілість города і на його славу.

«Не впускайте вовка в кошару. Підшибніть йому ноги, щоб більше не скакав!»

Сипалося й каміння.

Чечель мусів сердюками окружити посла світлішого, щоб провести його цілим. І на Чечеля сипалися за те непривітні слова. Йому дорікали, що грається у піжмурки з Москалями, замість привітати їх гідно, — кулями й ручними гранатами, до котрих козаки були великі охотники. Але Чечель вдавав, що не чує обидливих для своєї гідности слів. Знав, що роздратований народ не вміє язика тримати за зубами. І не дивувався, бо це облога. Люди вже багато ночий не сплять, мало хто їсть теплу страву, працюють і турбуються невміру, витворюється нервовий настрій.

«Не дайте йому йти! Бачите, він рахує кроки, мотає собі на вус плян нашої твердині. На руки його!»

«На руки, і — з муру стрімголов! Хай летить до чорта!... Має пропадати город, хай пропаде він... Кращого кінця не вартий!»

«Зрадник! Прислужник московський!»

Чечель, щоб не дратувати товпи, казав сердюкам піднести Зажарського на руки й віднести його на замок. Сам ішов біля нього.

«Хто зневажить посла, мене зневажить. Вечера не доживе!»

«Ого, ого!» — почувалося в товпі, але жадна рука не піднялася проти волі приказу полковника.

Принесли Зажарського до замкової салі й пустили на кам'яну підлогу. Стояв з завязаними очима, а козаки тягнули його за свитку, поштуркували й питалися: «Вгадай хто?»

Посол світлішого почував себе дуже погано. Він не гадав, що Батуринці так сильно роззвірилися на Москалів, забув язика в роті й ніяк не міг пригадати собі тієї промови, яку склав собі, йдучи з дорученнями світлішого, а якою гадав урозумити й переконати Батуринців.

Розв'язали йому очі й він ще гірше зжахнувся, побачивши кругом грізні, ненависні обличчя.

«Чого прийшов, кажи, чого прийшов?» — гукали на нього козаки.

«Не знаєш, де кого не просять, на киях виносять», — доповідали міщани.

«Спасення городів вашому приношу»,— відповів, насилу добиваючися до слова.

«Спасай себе. Нам твого спасення не треба. Загибель ви нам готуєте, спасителі московські!»

«Самі ви губите себе, бунтуючися проти його величства царя і проти приказів світлішого».

«Світліший він тобі, а не нам».

«Нам що лиш тоді і ясно стане, коли тії світлості погаснуть».

«Того ви не дочекаєтеся ніколи!»

«Він обиджає нас. Гетьте з ним!»

«На гак!»

«У воду!»

«Коміть-головою з муру. Це йому найкоротша дорога, хай іде, звідкіль прийшов».

Чечель бачив, що народ роздратований до краю.

«Панове громадо!» — гукнув.— «Так не можна. Цеж посол».

«Такими послами дідько в пеклі палить».

«Може й так, а на землі все він таки посол».

«Від Бельзівула. Намовляє нас до злого, іскушає».

«Наша річ не слухати його намови, але зневажати не треба».

«А чогож він нас зневажає?»

«Я не зневажаю панів-козаків, ані шановного міщанства, я одним і другим лиш добра бажаю»,— боронився Зажарський.

«Коли ти нам добра бажаєш, так оставайся в нас і борони нашого городу разом з нами»,— гукнули йому в отвіт.

«Того я зробити не можу».

«Чому?»

«Бо хочу дотримати віри й слова пославшому мя».

«Так і ми хочемо дотримати присяги нашому гетьманові, отцю!»

«Це друга річ. Гетьман зломив присягу цареві й тому ви, як підданці царські, звільнені від вірності віроломному Мазепі»,— відповів Зажарський.

Та ще він не докінчив цих слів, як на його з усіх боків посипалися удари. Молотили, як сніп на тоці. Він пручався, вимахував руками, засланяв лице, копав ногами, та оборонитися не міг. Аж Чечель зі старшинами кинувся в тую суматоху й насилу вирвав безталанного посла ледве живим.

Повели його в кут і заступили лавою. Але товпа все ще шуміла, домагаючися видачі московського пройдохи, котрий мав сміливість обидити гетьмана в його столичному замку.

«Безкарно не пустимо обиди!» — гукали кругом.

«Постоїмо за волю й незалежність».

«Хай знають Москалі, що наш терпець урвався!»

«Хай знають, що прийшов час розрахунку».

«Або житимем вольні, або вольними помремо за волю!»

«Батурина не здамо!»

«Війська царського не впустимо в город!»

«Ні, ні, ніяк!»

Чечель ждав, поки втихомириться громада. Діждатися не міг.

«На гак з ним!»

«У Сейм!»

«Коміть-головою з муру пустім!» — гукали.

Зажарський дріжав, як на муках. Він знав, що й попередних послів Батуринці не приймали ввічливо, але гадав, що його попередники все таки дещо прибільшували свої подвиги, щоб приподобатися світлішому. Не сподівався, щоб у цьому бунтарському гнізді набіралось стільки злості і стільки самостійницького завзяття. Черкаси такий терпівий народ, аж нараз, диви, якими стали.

Їх не переконає ніхто, на них одна рада: ніж і вогонь.

Це він перекаже світлішому, якщо Господь виведе його з цього пекла. Та на це він великої надії не мав. Кожда кістка боліла його, в роті чув спрагу, кров спливала йому на обличчя. Ще трохи й затовклуб на смерть. І як тут вийти з цієї яскині злості?

«Давай його тут! Ми його розуму навчимо. Ми йому покажемо, як зневажати гетьмана та його столицю!»

«Шановна громадо!» — гукнув з усеї сили Герцик, входячи з Мотрею у салю.

Поява нинішнього героя і любленої цілим городом Мотрі втихомирила розгукане море. Люди розступалися, робили їм дорогу, але все ще ненавистим оком гляділи в той кут, де за спинами старшин у смертельній тривозі ютився Зажарський.

«Шановна громадо!» — говорив Герцик.— «Дозвольте мені слово!»

«Говори, полтавський полковнику, говори!»

«Цей чоловік з листом від князя Меншікова прийшов».

«Не приймаємо такого листу. Знаємо, що Меншіков пише. Радить, щоб ми город здавали».

«Помремо, а президії не здамо!»

«А може, в листі щось другого є?»

«Ми не цікаві».

«А вжеж такі лист прочитати треба».

«Не треба! Не треба!» — залунало кругом. «Не читати нам того диявольського листу!»

Зажарський, побачивши нових своїх оборонців, набрав відваги. «В листі тім» — почав — «князь Меншіков два дні проволоки вам дає».

«Два дні проволоки?»

«Так, нині і завтра, щоб ви спокійно роздумали це важке діло й покорилися волі всесильного царя».

«Тільки Бог всесильний, а цар, як усі ми, чоловік».

«Антихрист...» — озвалося в товпі.

«Товариші»,— почав знову Чечель.— «Меншіков дає нам два дні проволоки, це не маловажна річ».

Товпа втишилася. Кожий рад був такому дарункові.

«А не брешеш ти, пане Зажарський?» — спитав старий сотник, той самий, що нині такої слави здобув.

«Щоб я так живим з цього замку вийшов, як правду вам говорю».

«Ну, то ти собі, сарако, дуже багато від Господа Бога желаєш», — глумливо відповіли йому.

«А листу все таки читати не треба!» — гукнув хтось і за ним підхопили другі: «Не треба! Не треба!»

«Шкода часу!»

«Краще починаймо бій. Проженемо проклятого ворога, або погинемо усі».

«Президії не здамо, Москалів не пустимо в Батурин, до чорта з Меншіковим послом».

«На гак!»

«У Сейм!»

«Стрімголов з муру його!»

Мотря бачила, що на неї черга. Відколи віддалася, весь свій зайвий час посвятила городові. Піклувалася приютами для старців і недужих, доглядала ранених, щедрою рукою роздавала хліби й гроші. Не висувалася вперед, не накидувалася і не лізла людям в очі, і, може, якраз тому ще більше її любили й поважали. Відчувала це і зважилася промовити слово.

«Зажарський з листом до полковника Чечеля прийшов», — казала, — «хай його Чечель читає. Якщо схоче переказати вам зміст, хай перекаже, як ні, і без того поживем».

«А вжеж, а вжеж...!»

«Щоб не писав у тому листі князь Меншіков, відповідь може бути одна: Батурина не здамо!»

«Так нам, Боже, допоможи во Тройці своїй святій!»

«Батурин по трупах наших візьмуть!» — загуло кругом, аж вікна задзвеніли.

«А не здамо тому, бо це наша гетьманська столиця і ми гетьманові обіцяли обороняти її, поки він на відбій не прибуде».

«Слова нашого не зрушимо!»

«Та ще тому не пустимо чужого війська, бо воно нам чуже. Хочемо мати свою державу і своє власне військо, хочемо хазяїнами бути у своїй власній хаті».

«Не хочемо бути рабами!»

«І якраз тому треба цілим відпустити Зажарського до князя Меншікова, щоб він переказав це наше незломне бажання».

В салі зробилося тихо. В Зажарського дух уступив. Тая жінка, як ангел хоронитель, виведе його з огненної печі.

«Хай іде!» — махнув рукою сотник.

* * *

«Хай іде!» — притакнуло сто голосів нараз. Мотря взяла Зажарського за руку. «Спасибі, що послушали мене», — сказала звертаючися до народу. «Батурин не осоромить себе».

Мовчки вивела перестрашеного посла з салі й повела до своїх покоїв, щоб перше обмити його й оглянути рани.

Саля знов загула.

«Добре Чуйкевичева Мотря казала, хай іде й перекаже князеві, що ми президії за ніщо в світі не здамо».

«Та чи оборонимо?» — вихопився хтось з гурту.

«Як не оборонимо, так погинемо всі до одного. А хто другої гадки, хай з городу виходить!»

«Вибігло заяців чимало, виженім і останніх. Гетьте — геть!»

В салі почалась суматоха. Відшукали того, що поставив небажане питання, й наставляли, щоб збірив своє добро й виходив з міста. Він боронився, казав, що по щирости спитався, але кидати рідного міста не хоче і не кине, що буде з другими, хай станеться і з ним.

«Цитьте!» — озвався старий лавник. — «Послухайте мене, бувало чоловіка. Не добре діється у нас. Згоди нема. Сваримось без потреби і багато з нас кривить душею, як бачу. Як пришло Меншіков свого чоловіка, то всі кидаються на нього, як вовки, здається, на шматочки розірвуть. А настане ніч і ті самі, що горлали ранком, вистрибують з городу, як з клітки крілі. Бог вість, куди вони діваються, може до ворога йдуть, продають нас... Когож то прислав до нас князь, як не нашого земляка Жарковича, і хто з нас скаже, куди подівся канцелярист Андрій Кандиба?»

«Правду кажеш, батьку», — притакували йому.

Лавник, ніби обухом валив Батуринців по голові.

«Так воно є, так».

«Але так бути не може», — говорив дальше старий лавник. — «Переказуємо Меншікову, що город хіба на наших трупах візьме, — а на мою гадку, перше спитаймо свого серця, може, в нього є друге бажання».

«Ми вже це сто разів казали, що, або оборонимо Батурин, або згинемо всі».

«Чи одно чоловік каже, а інше собі гадає, а ще інше робить. Мало чого не говорив Кандиба, вдаючи найвірнішого гетьманового чоловіка, а де він тепер? Де Іван Ніс, що такого лицаря з себе виявляв, і де багато других, котрих імен навіть не згадую, щоб даром не вражати болючо їх рідні і приятелів».

«Ви нас обиджаєте, батьку», — перебили йому, — «порівнюючи з Носом і з Кандибою».

«Нікого не обиджаю, братя і діти мої, але говорю, що мені розум велить, бо люблю свій рідний город і ту нашу землю, матір святу».

«До чогож ви свою річ ведете, кажіть?»

«До того, щоб ми по добрій і непримушеній волі запрягли перед

Господом всемогучим, що ніодин з нас слідами Носа не піде, що всі ми, як тут стоїмо, так і постоїмо за президію нашу. А хто того не може, або не хоче, хай іде. Перший руку вгору підношу».

Підняв руку і дріжучим голосом проговорив слова присяги. Всі пішли за ним.

«А тепер, щоб ви знали, що я не балакав на вітер, піду, винесу з хати, що в ній ціннішого є, і сховаю на замку, а хату власною рукою підпалю. Хай ворог знає, що ми не дбаємо про наше добро, що в нас на серці тільки одно — честь і слава наша. Оборонимо город, так побудуємо собі нові хати, ще кращі від отсих, а не оборонимо, так нам тоді вже нічого й не треба. Хай Москаль не гадає собі, що, здобувши Батурина, поживиться нашим добром, кістки з попелища добуде, отщо!»

Неодно серце стиснулося з болю, почувши ті грізні слова. Як же так?

Червоного когута під власну стріху пускати? Хто бачив це? Іде зима, де притулитися з родиною? На замку для всіх місця не стане.

Старий жалібним оком подивився кругом.

«Кажете, що по трупах ваших увійде ворог у город, а жалуєте своїх теплих стріх. Ось яке то тверде ваше слово. А я при своїм стою: підпалю свою стріху, щоб не тремтів за неї. Обороняймо валів, мурів і замку, а не оборонимо, так гиньмо».

«Як підпалимо Батурина, ворог скористає з тривоги і припустить штурм».

«Так що? Знатиме, що цей пожеар значить. Підпалю. А ви, як хочете собі».

Дехто противився. Казали, що ще час, що жаль нівечити надбання кількох поколінь.

«Вам час, а мені спішно, бо я боюся ночі. Боюся, щоб знов які Носи не перейшли на другий бік».

«Не пустимо. З городу і пес не вискочить».

«Замість дивитися, щоб ворог не ввійшов, ви сторожити будете, щоб не виходили свої. Гарна мені оборона твердині».

Він задумався, а потім грімким, рішучим голосом крикнув: «Підпалю!»

«Не смій того робити. Громада противиться такому грішному ділу. Не дамо!»

Старий лавник, ніби не слухав того. Повернувся до Чечеля, котрий мовчки слухав його мови. «Що ти, полковнику, кажеш на це? Твоє слово — приказ. Ти наш командант. Рішай!»

«Рішати?» — Чесель задумався, потер чоло і шарпнув свій вус. — «Я одної думки з тобою, батьку», — сказав. — «Твоє добро, так ти й роби з ним, що захочеш. Ніхто тебе спинить не посміє. Жертву приносиш, — ще й яку! Жаль, що тільки один».

«Знайдеться більше таких», — відізався найбогатіший з міщан. — «Якщо гадаєте, що треба, так і балакати нема що. Ходім!»

Оба з лавником вийшли. За ними посунуло ще кількох.

Інші лишилися. Незвичайне рішення лавника заскочило їх неприготованими. Всяке собі гадали, а такого ні. Бо кому може прийти на гадку підпалювати свою власну хату. Стояли понуривши голови.

* * *

В городі шуміло. Бігали і кричали люди. Ревів товар, почувавши щось злого. Лунали стріли, глухо відбиваючися від мурів, котрі давно не чули пальби. Вулицями переходили відділи сердюків, щоб вдержувати лад. Народ, виведений з рівноваги, легко горячився і брався зводити всілякі порахунки. Досить було сказати на когось «зрадник», щоб виставити його на небезпеку побоїв, а то і смерті.

Замкова сая розяснювалася в міру того, як піднімалося сонце і вступалася мрака. Але громадка міщан все ще стояла в тьмі.

«Як же нам?» — спитав хтось, повертаючись до сусідів.

«Як? Як другі, так і ми. Якщо треба палити, — палім. Хай летить червоний когут».

«Хай летить червоний когут...» — рішили і розійшлися.

ТАЙНИКАМИ

Мотря, осмотривши Зажарського, попросила його поснідати разом з нею, та випити чарку, щоб усе лихе минуло.

«Мотре Василівна, Мотре Василівна!» — бідкався московський посол. — «Колиб ви знали, як мене кожда кісточка болить!»

«Потерпім, добродію, за спасення роду людського і за славу божу, може, Бог тієї жертви хоче від нас».

«Нащо вона Богові потрібна, тая жертва? Через глупоту людську терплю».

«Не ви один терпите, добродію. Може, терпіння душі від тілесних гірше болючі».

Зажарський глянув на гарну паню, пригадав собі трагедію її батька, погадав, скільки болю мусіло зазнати це добре жіноче серце, і його гнів на проклятих батуринаських міщухів трохи ущух.

«Так воно так, ласкава добродійко, великими терпіннями пробує нас Господь».

«Так тоді не збільшаймо їх, бо Господь велів прощати кривду, яку творить нам ближній».

Говорила, як проповідник, як пройнята божественними заповідями сестра-жалібниця. Її слова тим сильніше вражали, що виходили з уст незвичайної, прямо невиданої краси, Зажарський забував про світлішого князя Меншікова і про своє важке та несповнене як слід завдання і піддавався всеціло чарам тієї прегарної жінки. Колиб сказала йому: «Оставайсь біля мене, борони мене, гинь разом зі мною!» — остався б. Та Мотря того не жадала. Вона хотіла, щоб він не дуже чорно малював перед Меншіковим свою гостину в Батурині, щоб не повторяв усіх тих зневаг, які посипалися тут на його голову, а лиш переповів однодушне бажання цілого, обложеного городу — згинуту, а президії добровільно не здати.

«Погано вони привітали мене, царського посла, але за гостиною у вас, ласкава добродійко, я забуду про них, а тямити буду про вас».

«Спасибі вам, не поминайте злом. А тепер підемо, бо вже недалеко полудне. Вас, мабуть, там нетерпівливо чекають».

«З вами я і до пекла готовий. Ходім».

Подякував за гарну гостину і за те, що вирвала його з рук розвіреної товпи.

«Ніби ангела небесного післав мені Господь. Колиб не ви, роздерлиб мене на шматочки. Щира вам дяка, Мотре Василівна, а з дякою ще одно прохання».

«Яке?»

«Переконайте тутешніх людей, що їх упір безсильний. Князь Меншіков добуде Батурин. Цеж ясне. Пощо тоді даремних зусиль, пощо таких жертв? Краще впустити царське військо в город».

«Того я вам обіцяти не можу».

«Ні?»

«Бо того я сама не бажаю».

Зажарський видивився на неї.

«Колиб я бачила, що хочуть відчинити браму, положиласяб на порозі, хай перше строщать мене... Ходім!»

«Ходім»,— повторив глухо Захарський.

Взяла його за руку. «Позвольте вам завязати очі. Не дуже то ввічливо, але конечно».

«Такі руки не жаль, щоб і світ завязали»,— відповів.

Вбрала його в козацьку шапку, накинула на плечі якусь бурку і повела в пивницю.

«Як дивно»,— говорив, тримаючися її,— «ведете мене Бог вість куди, можете замкнути на голодову смерть, а я йду, як послушна дитина».

«Бо вірите мені».

«Вірю, що нічого нечесного не зробите ви зі мною, Мотре Василівна».

«Як тую віру затратять люди, тоді їм і ніякого ратунку не буде. А до того воно йде».

«Гадаєте?»

«Бачу. От і Москалі про нічого другого й не думають, а тільки, як би нас підійти і винищити до останку».

«Не такий чорт страшний, як його малюють».

«Може й страшніший. Невжеж і вас прислав світліший без тієї задної гадки?»

«Не знаю. Може. Як мені це знати? Я в добрій вірі йшов».

«Значиться, і вас підвели. Так тоді вважайте себе щасливим, що хоч потерпіли сами, та не стали причиною людського горя, куди ще більшого».

Захарському зробилося соромно перед жінкою.

Виправдувався і впевняв, що поганих намірів у нього не було.

Ішли. Прошибало їх гниле зимно підземельних мурів. Свічка в руках Мотрі кидала фантастичні тіні. Місцями доводилося схиляться, щоб головою не вдарити в склепіння.

«Вважайте, тут сходи, ще один,— так. А тепер повертайте вправо».

«Ведете мене, як на другий світ. Страшно. Добре, що тут так зимно, бо в мене жар».

«Пройде. Я добре осмотрила рани. Знаю це діло».

«Ви словами краще залічуєте біль, ніж лікар мастями».

Мотря вдавала, що не чує. «Говорю, щоб ви собі не кмітували ходу».

«Не турбуйтеся. Моя нога тут більше не постане. Хай собі здобувають Батурин — я на нього не піду. Скажу, що хорий».

«І добре. Менше одного ворога матимем».

«Я не ворог ваш, а приятель нині».

«Спасибі. Колиб тільки щирий, бо краще ворог, ніж нещирий приятель».

«Колиб я не був таким, то — подумайте, нас тут двоє, я — мущина і ви — жінка. Одним махом скинув би опаску з очий і ви булиб у моїй власти».

Мотря зжахнулася. Не подумала над тим.

«Того я не боюся»,— відповіла рішуче.

«Ого!»

«А так. Бо з того підземелля ви не вийшлиб без мене. Отсих дверей не відчинить ніхто, що не знає тайного способу!»

Захарський усміхнувся. «Я навіть не буду пробувати, хоч воно і дивно, бо, їй Богу, варто й загинути, щоб на хвилину заволодіти такою, як ви. З мене говорить мущина».

«Краще кажіть, звір».

«В кожній людині чаїться звірюка, в тім я впевнився нині, там у замковій салі. Та ви не бійтеся, пані. Ведіть. Йду, як дитина».

«Так тоді схиліть голову, бо доходимо до виходу. Остання брама. А тепер доводиться лізти рачки. Так...»

І вони опинилися поза замковими мурами, в глухім зарослім садку. Проїшли. Мотря відчинила ворітця і вийшли на тиху, далеку вуличку поза містом. Тут їх обскочили вартові.

Мотря допильнувала, поки Захарського пересадили через мур. Товпи тут не було, не було кому знущатися.

«Спасибі вам, Мотре Василівна»,— кликав з долини Захарський,— «спасибі, що провели мене!»

«Перекажіть світлішому, що всі ми тут помремо, а президії не гадаємо здавати»,— відповів йому згори дзвінкий жіночий голос, як жайворонків спів.

БАТУРИН ГОРИТЬ

Довго стояла Мотря на валах і дивилася, як Зажарський прямував до ріки, як повернув управо, дійшов до того місця, де ждали на його драгуни з конем, як сів на нього, переїхав міст і загубився в густій товпі всілякого війська.

«Дивна річ. Балакаєш з чоловіком і ніби він справді чоловік. І чує, і розуміє, і навіть ніби нічого злого тобі не хоче. І, може, не один з тих там тисячів такий, як цей. А все таки ідуть, щоб знищити тебе, забрати волю, розграбити добро, палити, мордувати. Приказ одного чоловіка переміняє тих людей у звірів. Тисячі, великі тисячі підчиняються волі одиниці... Одиниця думає за них, приказує, бажає,— буде державу. В нас не те... І, в нас нема держави...»

Поступила до лічниці, обійшла ранених і хорих, козаків і міщан, котрих було чимало, бо почався перестріл і все нові жертви приносили,— аж утомлена повернула на замок і зайшла до мами.

Любов Хведорівна порядкувала своє добро й перебірала папері. Руки її дрижали, жмутки сивого волосся спадали на біде, на цей раз не підмальоване обличчя. Це вже не була колишня Кочубеїка, горда і невгнута, це була друга жінка. Мотря глянула на неї і в її серцю озвалася любов доньки до мами. Так — це була її мати, бідна й терпляча, але куди бліща, ніж колишня, сильна й своєвільна.

Мовчки припала до її руки.

Любов Хведорівна другою рукою пригорнула її до себе і погладила по голові. «Доню»,— ледви вимовила тихо.

Перший раз у життю почула це слово Мотря.

«Мамо»,— відповіла, цілуючи руку, від котрої стільки кривди зазнала.

«Не гніваєшся на мене, мамо?» — питалася.

«Бог мені свідком, Мотре, що ніякого гніву в серці не маю. Втратила я гордість, а здобула доньку».

«А я — маму»,— доповіла Мотря.

Наслухували, як ревіли гармати. Московські кулі не влучали ще в замок. Горою перевалювалися, попадаючи в передмістя, з котрого люди вже давно перенеслися під крила замку, бо не почували себе досить безпечними.

«Стріляють Москалі»,— сказала Мотря.

«Стріляють, та не влучають. Може, Бог дасть, що великої шкоди не зроблять».

«Може...»

Куля влучила в замковий мур, і замок задріжав, аж посуда на столі задзвеніла.

«Попали... Привикаймо»,— сказала, зітхаючи Любов Хведорівна.— «Після того, що мені велів Бог пережити, нічого не боюсь, готова я на все. І чого мені більше хотіти? Свій вік пережила. Богато гріху прийняла на себе. Хай Бог простить. Неодно спокотувала я, доню. Неодно. Бог

тільки знає, що я перестрадала. Дивно, що з ума не зійшла. Як судили покійного Василя Леонтієвича, як карали його, я пальці собі гризла, волосся з голови виривала, аж задубіла з горя, як тая Лотова донька».

«Не потрібуєте мені того казати, мамо».

«Аж одної ночі, коли я від ума відходила, покійна мати моя, а твоя бабка привиділася мені. Осінила мене хрестом святим і сказала: «Прощаються тобі гріхи твої, Любове, прощай їх ближнім своїм». І розгорнула передімною псалом покаяння і казала читати його. З тої пори, якщо помста підступає до мене, говорю його й легше робиться на серці. Живу, дожидаючи кінця. Може, він і недалекий. Може, вже тую кулю в дуло кладуть, котра покладе край мойому грішному життю».

«А може, кулі тієї ще й не відлили, мамо»,— потішала її донька.

«Бог нам суддею, не люди. На суд Божий готовімся, Мотре. Не маю я надії, щоб Батурин витривав облогу. Бачиш, як Москаль палить... Це що лиш початок. Ще не обстрілялися гармати. З кожним стрілом будуть краще попадати в ціль».

«Але і наші не дармують. Кенігзен славний артилерист. А так,— дасть Бог, що й гетьман на відбій поспіє».

«Дав би це Бог. Ти знаєш, не любила я гетьмана, а тепер нікого собі так не бажаю, як його. Та чи прийде він? Може, й хоче, бо це його столиця, але чи може? Він же тепер не сам. Зв'язався з Карлом і нічого на свою руку робити не може».

«Прикро, що все ми від когось другого залежні».

«Залежні, бо не визволились від власних гріхів. Знаю це по собі. Я теж у тій гріховній неволі довгі роки жила. Все лиш себе бачила, а не других, про рідний край не дбала, хотіла, щоб на моїм стало, хоч би світ перевернувся догори дном. А це гріх, це великий гріх, Мотре. Таких грішників у нас дуже багато і тому ми й помремо, мабуть, у неволі, бо Господь закаменилих грішників тяжко кара».

Знову дрігнули мури, двері відчинилися і зачинилися нараз, шибки у вікнах задзвеніли, замок ніби заскреготав з болю зубами.

«Бачиш,— влучають»,— сказала Любов Хведорівна, наслухуючи, чи не валиться мур. Але мури заспокоїлися, куля, мабуть, загрузла в камінню, не перебивши стіни. Любов Хведорівна перехрестилася. «Ще не та, дякувати Богові, ще ми живі. Тут, Мотре, що найважливіші папері. Захочай їх. Ти краще знаєш замок і його таємні сховки, ніж я».

Мотря прийняла звиток і за пазуху уткнула.

«Та ще слухай і затям собі добре. В нашій саді, від головної дороги біля третьої стежки направо, від третьої липи кроків двацять і три закопаний мій клад: золото й дороге каміння і дещо дзвінкого гроша. Якщо Господь покличе мене на свій суд, а тебе оставить живою, добудь його. Оздоби церквам і бідним роздай, по половині, а гроші поклади в гетьманський скарб. Скажи, це на потреби державні, нашої, української держави. Завинила я перед нею багато, може, хоть малу частину того довгу сплачу. Совість не дає мені спокою. Не знаю, хто гетьманом буде, чи залишиться Іван Степанович, чи виберуть нового.

Хтоб не був, скажи, що Любов Хведорівна вітає його й бажає йому всякого добра, щоб жив і регіментував Україні на славу».

«Що ви це, мамо? Відженіть чорні думки. Обом нам небезпека одна. Як згинемо, то згинемо обі».

«Я стара, мені все ближче до смерті, ніж тобі, тому й готуюся до неї. От, може, за хвилину побіжиш куди, до хорих, або на мури, може, й не побачу тебе, тому й говорю. Не забудь, доню, не забудь!»

І мати обіймила доньку, пригорнула до груди й зимні уста притулила до її горячого обличчя. Цілувала. Довго, сердечно, за всі часи. Материнська любов, здержувана гордощами великої і багатой пані, впоминалася тепер, в цей тривожний мент, о свої потоптані права. Нараз вся мебель спалахнула червоною луною. В городі почувся шум, луск і крик. Мотря кинулася до вікна. Глянула й закрила ле-го важкою занавісою. «Побіжу, довідаюся, що там таке, не тривожтеся, мамо!»

Побігла. Любов Хведорівна осталася сама. Певно Москалі здобули Батурин, — прийшло їй на гадку. Чекала, коли впадуть до неї і зарубають її, жінку покараного царем на смерть Василя Кочубея і матір Мотрі Чуйкевичевої, котрої муж пішов з гетьманом до Шведів і котра залишилася в Батурині й обороняла його.

Здивувалася, бо Мотря не вернулася стрівожена, не тягнула її кудись у підземелля, щоб перед ворогом спасатися утечею таємними хідниками, а спокійно посадила її на шкурятній старосвітській канапі і просила не турбуватися.

«Це міщани підпалили свої хати», — казала.

Любов Хведорівна не вірила своїм ушам. Хто чув, щоб люди сповна розуму палили свої домівки?

«Так, мамо, палять, бо треба. Треба, щоб ворог знав, що Батуринці на все готові, що їм нічого шадити й жалувати, що в них тільки й діло, що оборона замку».

Любов Хведорівна терла рукою чоло, ніби будилася зі сну. «Батуринці Батурин палять», — шептала зівялими устами. — «Сами його палять, щоб ворог не мав що палити. Значиться, вони дійсно хочуть його обороняти до останку, згинуть, а ворога в город не впустять. Значиться...» — і вона припинилася на хвилину. Те, що хотіла сказати, було надто страшенне, щоб вимовити зразу, не привикнувши до нього, не переконавши перед тим самої себе, що воно потрібне, конечно, неминуче, це слово і діло, що за словом піде.

«Значиться... Мотре! Ходім!» — сказала, беручи доньку за руку.

Мотря не допитувалася, може, догадувалася намірів мами.

Як вийшли на замкове подвір'я, мимохіть зупинилися. Обдало їх горячом, згаррю, чадом. Батурин горів.

Горів їх рідний город, підпалений руками своїх власних мешканців. Ця гадка збільшувала грозу пожеги. Не могли освоїтися з нею. Колиб ворожі стрільна підпалили дахи і стріхи батуринських будинків, старих, дорожчих стариною, і новіших, побудованих чималою витратою труда та гроша, так це булоб звичайне та природне, а так...

Хвилину стояли на кам'яних сходах, щоб привикнути до того, що нараз побачили перед собою. Долонями заслонювали очі. Искри летіли на них. Струшували їх з волосся і з одежі. Дими спиняли віддих. Задуха біла з городу, як з велитенської печі. Чути було тріск, ломіт, гук. Валилися дахи й димарі. Поломись притихала на хвилину, то знов ще з більшою силою виривалася з хат і домів, крізь челюсти обезвічених вікон, і крізь вирвані двері й огненними язиками, червоними хвилями, горячими стовпами підлітала вгору, до хмар, до сонця, до самого Бога, як самопальна жертва, як автодафе. Зробилося горячо, немов це не пізна осінь, а літне полудне. У воздуху, як огненні птахи літали гонти, горючі тріски, відірвані від вікон, дівочими руками так пильно й гарно мережані й вишивані занавіси. Горючі книжки вискакували вгору, високо понад дерева, розтвиралися і, як черовні вірли, втікали від пожежі.

«Ходім!» — сказала Любов Хведорівна, притулюючися до доньки.

«Куди?» — питала її Мотря.

«До нашого двора».

«На замковім подвір'ю?»

«Ні, до нового».

«Ходім».

За димами не бачили дороги. Пожега знівечив плян міста. Пускалися в добре їм відому вулицю, котрою проходили нераз, і мусіли завертати в другу, бо тамтою ніяк було пройти. Полумінь через дорогу подавала собі руку, горіли й валилися тини, плоти, паркани, високі, дубові брами, тесані сокирами дідів, останні свідки їх загарливої праці. Деякі хати вже дотлівали. Сторчали огненні кістяки, димар, як обсмалений хребет, недотлілі кроки, як ребра, дубові сволоки, як руки, опущені в безсиллю і в розпуці. Ще хвилина, луск, тріск, гук і — кістяк валився на постелю з диму, саджі, з румовища. Так горячо було, що шибки з вікон топилися й котилися блискучими кулями. Ніби город плакав останніми, жгучими сльозами. На подвір'ях, як гори, лежали живцем зажарені коні й корови. Чути було немилий запах шерсти, лою і жареного мяса. Затулювали ніс, спирали віддих у груди, щоб не чути того, і йшли дальше крізь огненне море.

Люди, як круки літали кругом.

Жінки борикалися зі скринями, хотіли їх викотити в безпечне місце, в садок, або на город. Але скрині горіли, тліло в них заховане добро. Мами тулили до лона перестрашених дітей і проклинали своїх мужів за окаянне діло. Деж хто чував, щоб хазяїн під свою власну стріху червоного когута пускав! Подуріли хлопи! Пан Біг їм розум відібрав!

Людський крик, вереск, зойк додавав нових пронизливих акордів до тої пекельної орхестри.

Сліпий дідусь з бандурою втівав. Бандура горіла, він її руками гасив, від бандури занялася борода.

Дід робився подібним до огненного стовпа. Мотря припала до нього. Скинула жупан і обгорнула бандуру. Любов Хведорівна долонями гасила обсмалене дідове волосся. Огнений стовп погасав. Дідусь благословив їх. Вратували неповинну душу.

«Підете з нами, дідусю!» — сказала Любов Хведорівна і потягнула старого за собою. Сліпий далеко не зайшов би.

Кочубеїв двір стояв серед великого саду. Йому покищо не грозила пожежа. На дубах висіло ще зимне і мокре від дощу листя, гилляки й здоровезне галуззя дерев були мокрі, пожар не вчипиться їх скоро. Але челядь все таки виносила дрібнішу мебіль і посуду, далеко в сад, на другий бік від пожежі.

«Не треба!» — гукнула на них Любов Хведорівна. — «Лишіть! Як горить людське, хай горить і моє!»

Здивовано дивилися на неї. Мабуть, з ума зійшла. Від смерти Кочубея Любов Хведорівна не та стала. А до того — облога — пожар, якщо збожеволіла, той не диво.

«Лишіть, кажу!» — повторила рішучо і в покої ввійшла. Мотря за нею. Проходили кімнати, ніби прощалися з ними, з усіми radoцями і смутками, які в них пережили, вони і батьки їх, бо двір, хоч називався новий, а основами своїми, боковим крилом, до котрого добудовано передні покої, пам'ятав давні часи.

Вікна здивовано дивилися на них, двері не хотіли їх пускати від себе, змикалися важко.

Любов Хведорівна зняла той самий образ Розпяття, в чорних рамах, котрим відбирала колись присягу від черця Ніканора, запалила свічку і пустилася на горище. Мотря вхопила її за руку.

«Мамо, ви куди?» У її майнула через голову гадка, чи не дай Бог не збожеволіла мати. Любов Хведорівна подивилася на неї уважно, тими самими мудрими і бистрими очима, до котрих Мотря привикла від дитини.

«Як треба, Мотре, то треба. Досить ми бокували від людей. Весь тягар спихали на них. Так не годиться. Коли горить Батурин, хай і Кочубеї з димом ідуть».

Мотря побачила те, чого догадувалася тільки. Затремтіла душею. Їх гніздо мало з димом піти. Не жалувала матеріального добра, а жаль їй було родинних памяток, споминів, все одно сумних чи веселих, хоч останніх і не так то багато зазнала в тім дворі. Тут радо проживав її безталанний батько.

«Годі, Мотре, ходім! Нема що пристращатися до маєтків. Може, вони й не добром набуті. Хай Господь їх у жертву прийме, може, якого гріха простить. Має попасти Меншікову в руки, хай горить. Хай бачить народ, що ми готові разом з ним терпіти. Так краще, так конечно, — ходім».

Вийшли на горище і ще раз глянули кругом. Ще раз побачили, як горів Батурин, як дими жалібною паполомою осотували весь красвид, як у них потопав московський табор, в котрім помітний був незвичай-

ний рух. З табору на замок, а з замку на табор летіли кулі, здавалося, йшли собі назустріч, та не попадали в себе. Миналися, несучи з собою смерть і руїну.

Московські кулі все ще здебільшого не попадали в замок. За кожним разом, як влучила котра в город, пожежа ще гірше лютувала. Ще вище знімалася полумінь, сичіла, вищала, кривавими язиками здіймалася до неба.

Мотря мовчки за мамою йшла. Могла вирвати свічку з її рук, але чула, що не має до того права. Мати говорила правду. Треба, щоб бачив народ, що Кочубеї тримають разом з ним, що люди, те й вони.

На горищу була одна комірка, повна всілякого хламу, постелі, білля, непотрібного вбрання. Любов Хведорівна відчинила до неї двері. Поставила на столі Розпяття, перед ним свічку і перехрестилася. «Хай Бог прийме за прощення наших гріхів», — сказала, підпалюючи комірку. Хвилину дивилася ще, чи вогонь не потухне, а тоді двері затріснула наглухо. — «Вертайтесь!»

Вхопила Мотрю за руку і скорим ходом збігла з нею надолину. З синій вискочила на ганок.

На камяних сходах сидів сліпий дідусь. Дріжучими руками водив по обсмаленій бандурі та числив непорвані струни. Мало їх було і бандура не хотіла грати.

«Приютіть старого», — говорила до слуг. — «Щоб він кривди не мав. Заберіть його геть, щоб не згорів з двором».

Слуги витріщеними очима дивилися на свою паню... збожеволіла!

«Як умру, то слухайте доньки, вона про вас подбає. А двора не ратуйте, хай разом з Батурином горить. Хто з вас сильний — на замок. Там рук до оборони треба. А тут кінець... ходімо, Мотре!»

І тою самою дорогою, котрою перед годинкою прийшли, пустилися назад.

Відійшовши кроків може двісті, озирнулися. Дах на Кочубеєвім дворі займався. Піяв червоний когут, бючи огненным крилом.

Так челядь все таки двір ратувала.

«Як собі хочуть», — сказала до доньки Любов Хведорівна, — «Я своє зробила».

По дорозі бачили, як хорих і ранених з лічниці на замок переносили. В лічницю влучив московський гранат і наробив чималого каліцтва. Хорі стогнали, сціпивши зуби, ніби соромилися свого болю.

Очіма, повними вдяки здоровили Мотрю. А вона, не зважаючи на пожар і на небезпеку, простувала до них, поправляла перевязки на ранах, обтулювала їх на носилках, гладила білою долонею окривавлені козацькі руки.

На останій носилці пізнала старого сотника з подтавського Герцикового полку, котрий нині рано такої слави в герці з Москалями зажив. Лежав великий, аж йому ноги звисали, як дихав, груди підносилися, мов гора. З відчинених уст струйкою слезила кров. Його теж влучила московська граната. Гадали, що вмер, бо був пошарпаний

страшно. Але, видно, козацька душа нерадо розставалася з хоробрим тілом. Дихав ще. А коли Мотря доторкнулася його споченого обличчя, підняв повіки і всміхнувся.

«Мотре Василівна», — сказав, — «помремо всі, а президії нашої не здамо!» Хотів піднятися, встати, але тільки головою рухнув, «не зда-мо!» випрямився і — замовк навіки.

Мотря долонею очі йому затулила, зняла хустку з голови і, замість китайки, прикрила нею козацьке обличчя.

ГРАНАТА

Батурин горів. Запалювалися щораз то нові будинки. Не треба було й підпалювати, вітер скрізь розносив горючі головні. Кидав ними на церкви й на замок.

Як мовкли стріли і на хвилину потухала пожежа, то зривався ще страшніший від них гул, — людське голосіння. Здавалося, що замкові мури ожили й ридають.

Мотря декілька безталанних жінок з дрібними дітьми забрала до своїх покоїв, а сама побігла на мури.

«Мотре Василівна», — кричав, побачивши її, Кенігзен, — «бережіть себе, тут небезпечно».

«Мені не більше, як вам», — відповіла спокійно.

«Як же вам, пане осавуле, ведеться?»

«Гармати лихі. Не доносять. Одну батарею московську я застукав, інші теж взявби за чуб, так закороткі руки. А все таки ворога я приневолив до зміни позицій. Бачите, світліший переніс свою квартиру і посував назад свій обоз, — тут йому за горячо було. Гей, колиб так більше і кращих гармат».

Останні слова заглушив гук, подібний до грюхоту грому. Задріжав мур, посипалося каміння, дими й копоти закрили світ. Мотря чула крик, бачила, як бігали й метушилися люди, мов крізь сон доходила до неї голосна команда Кенігзена «пали», а потім якийсь солодкавий, аж млісний супокій розлився по її тілі, відбираючи в неї владу і свідомість.

* * *

Здивувалася — побачивши себе в замковій кімнаті у своєї матері... Невжеж це дійсно Любов Хведорівна, отся жінка, що так турбується нею? Подає воду з вином, оцтом обтирає виски, так лагідно доторкається її рук і ніг?

«Болить тебе що, Мотре?» — питає Любов Хведорівна.

«Ні, мамо, вже пройшло. Не турбуйтеся, дайте я встану».

«Полеж ще трохи. Як принесли тебе, я гадала, що вже тобі кінець. Бог ласкав пощадив тебе. Не досвідчай же його. Це не жіноче діло, Мотре. лізти, де кулі падають. Лишім це козакам».

«А Кенігзен?» — спитала нараз Мотря.

«Кенігзен, Мотре, — Кенігзен, ранений».

Мотря очі руками закрила. Побачила в своїй уяві геройську по-стать гарматного осавула, який мало що не весь день невтомно працював біля своїх поганих гармат, не довіряючи ні їм, ні нікому. «Колиб їх у мене більше, та кращих», — пригадала собі його слова. Тепер він і тії осиротив.

«Важко ранений Кенігзен, мамо?» — спитала несміливо. Любов Хведорівна не відповідала. Не хотіла бентежити доньки.

«Кажіть, що з ним?»

«Що Бог дасть», — відповіла мати і Мотря зрозуміла, що з Кенігзеном погано і що з Батурином недобре, бо ніхто не заступить його.

«Це був лицар», — сказала сідаючи на ліжку.

«Так, доню, це був чесний і хоробрий вояк».

«Німець, а боровся краще від наших, за нашу, чужу йому справу».

«Не чужу, бо він пристав до нас душею, аж дивно».

«Аж дивно, що в нас тієї любови немає».

Мотря зірвалася з постелі.

«Ти куди?»

«До Кенігзена».

«Не пушу тебе! Біля нього лікар. Він уснув. Не треба бентежити його, не йди! Тепер ніч. Ти ще не маєш сил, упадеш де. Там лютий бій. Чуєш, як гармати ревуть. Там, Мотре, пекло».

«Самі ви казали, мамо, що де люди, там і ми. Мені до людей треба».

«Ти вже потерпіла за них. Сиди!»

«Годі, мамо. Там рішається бій, а я тут, як у гостині сиджу».

«Зажди. Чуєш, хтось надходить...»

Цей «хтось», це був молодий сердюк.

«Що там?» — спитала його Любов Хведорівна.

«Богові дяка, — гаразд. Перший приступ відбили ми щасливо».

Любов Хведорівна очі підняла до неба.

«Велике милосердя твоє, Владико. Не відмов ласки твоєї для нас», — а повертаючи до сердюка: «Розкажуй далі, говори!» — просила.

«Коли Кенігзенові поторощило ноги й наші гармати замовкли, Москаль перейшов ріку. Полковник Чечель заборонив стріляти. Допустили ми їх до самих валів, а тоді гримнули мушкети. Захиталися московські полки, не один полетів стрімголов у ріку. Але й не одного з наших теж не стало, бо Москаль з гармат без упину палив. Я самих старшин брав на ціль і, мабуть, кількох від замку відігнав...»

«І що? Що далі?» — питалася Мотря.

«Меншіков сильно напірав. Мабуть, помітив, що з гарматами нашими недобре. І хотів покористуватись нагодою. Лізло їх, як сараня. Вже вдиралися на мури, як ось полтавський полковник саме в пору з двома сотнями прибіг. Засипали ми їх таким огнем, що летіли з мурів, як мухи. Хлопці камінням жбурляли на них, полився окріп».

«То вже доходило аж до того?» — трівожно скрикнула Мотря.

«У велике заходило, пані. Полковник Герцик команду над гарматами приняв. Чуєте, знову наші стріляють. Час мені,— прощайте!»

І він побіг.

«Перший приступ відбили»,— промовила Мотря,— «а за першим піде другий і третій. Тепер ніч. Тільки світла, що пожежа горить. Хто знає, які в Меншікова пляни. Іду я, мамо».

«Підеш?.. А щож я робитиму без тебе?»

«Те, що я без вас, мамо. Поблагословіть мене».

Мотря прилякла, Любов Хведорівна руки на голову доньки покляла. «Що доброго я в життю своїм зробила, почисли за донькою моєю, Боже!»

* * *

Мотря вибігла з замку.

Батури горів. Здавалося, пожежа була грізніша, ніж у день, бо вночі огонь усе страшніший. Замкові мури обліті були червоною загравою, ніби це вони горіли. Руді дими снувалися кругом. Валилися димарі, з луском падали перепалені сволоки і розсипалися муровані стіни.

Люди вже не кричали. Забули про пожар, вся їх увага звернена була на останнє прибіжище, на замок. Колиб він не упав.

«Коліб він не упав...» — говорила до себе Мотря, пробігаючи замкове подвіря. Тягнуло її туди, де недавно мало не пожила смерти. Хотіла побачити те місце, але пригадала собі мамині слова й повернула з дороги.

«Де лежить гарматний осаул, пан Кенігзен»,— спитала якогось офіцера.

«В гетьманських покоях на долині»,— почувла відповідь і побігла туди.

Великий склеплений покій озарений був червоною луною, подібно, як цілий Батурин. Крізь малі, в олуво оправлені шибки вливалася вона, надаючи гетьманській спальні фантастичного вигляду. Біля ліжка горіла свічка і хропів на фотелю старий Німець-лікар.

Мотря підійшла до хорого і нахилилася над нього.

Пізнав її. «Це ви, Мотре Василівна?... Спасибі, що прийшли... Як же там?»

Говорив насилу, крізь великий біль.

«Нічого. Перший приступ відбили».

«А гармати?»

«Стріляють. Герцик заправляє ними».

«Перекажіть, щоб пороху більше підсипав. З третьої зряду хай краще не стріляє, щоб не розірвало дула. Небезпечно».

Мотря хустиною обтерла йому з чола піт.

«Спасибі. Як ваша ласка, подайте води. Палить».

Мотря піднесла йому чарку з водою і збудила старого Німця. «Гер медікус, спите?»

«Борони Боже. Я лиш так трохи задрімав».

«Ваш земляк хорий, а ви куняєте, як колиб нічого».

Німець нахилився над неї. «Що я йому поможу? Тут тільки й надії, що на Бога».

Кенігзен зачув останні слова.

«Мотре Василівна»,— прошепотів.— «Будь ласка, як колиб що до чого, не оставляйте мене на поталу Москалям».

«Заспокійтеся»,— відповіла Мотря,— «у мене ключ від порохової вежі. Не підемо бранцями в Москву».

Стиснув її руку, так кріпко, ніби це не рука, а меч.

У неї дійсно ключ. Доторкнулася його. Чи не забула і чи не проміняла? Так багато їх має. Але другого такого ні: великий, важкий, дивно позазублюваний, ключ до старої вежі, до котрої вже й стежки позаростали травою. Ніхто не заходить туди. Пощо? Там лиш сови під кришею гніздяться.

Біля вежі голодова яма. Склепіння завалилося, яма кропивою поросла, давно нікого не садовлять туди. А всеж таки люди хрестяться, проходячи повз неї і затулюють уши руками, щоб серед нічної тишини не почути стонів і ридання.

Дивні і страховинні речі розказують собі про тую вежу і про яму. Та найстрашнішої тайни не знають. Там, у глибоких пивницях лежать бочки, повні пороху стрільного. Сухий він, тільки жде на іскру.

Може, нині скінчаться його дождання...

Ключ і тайну, як відчиняти вежу і куди дібратися до пивниць з тими бочками, передав Мотрі Чуйкевич, прощаючися з нею. Поклялась, що увійде туди тільки тоді, як чесна смерть привабливішою стане від нікчемного життя. Мотря весь час носила цей ключ при собі. Але не думала про нього. Аж нині, побачивши важко раненого Кенігзена, пригадала собі. Коли на сім світі зачиняться перед нею всі двері наглухо, цей ключ відчинить її ворота у другий, може кращий, на всякий спосіб інший світ. Мотря ще раз глянула від дверей на Кенігзена.

«Не бійся, гарматній осауле! У менеж ключ, двері райскія нам отверзающий».

І вийшла.

* * *

Ніби в огненну піч входила. За кожним разом, як вітер повіяв у лице, становилося так горячо, що — гадала — упаде від задухи. Вітер розносив гонти і тліючі сніпки. Полумінь стріляла вгору, як горючий водограй, знімалася вгору, як хвостаті комети, то знов стелилася низом і повзла, як стоязика казкова гадюка.

Стіни замку мерехтіли, ніби їх освітлювано кольористими огнями. Мотрі прийшов на гадку цар-піротехнік. Гляди здалеку, жорстокий тиране, і радуйся, сотворивши пекло!

Горить Батурин. Дотлівають хати, запалені руками власників своїх. Від них займаються й сусідські оселі, навіть ті в бічних улличках, серед садів. Деревя тріщать, ніби з болю. Птахи, що мали гнізда на них, під хмарами кружляють і жалісно кричать. Щасливі ті, що скорше відлетіли в вирій. Щаслив, хто покинув Батурин!..

Збігала по східцях. Якраз у цей мент завищало щось у воздухах, заскавуліло, завило як пес і московська граната влучила як грім у недалекий горючий будинок. Засичала сто язиками пожежа, ще вище знялися огненні стовпи, ще яснійше зробилося кругом, ще гарячійше. Мотрею захитало, ніби якась невідома сила їй тручала її назад в замкові салі. Мало не впала на останньому сході. Вчіпилася за поруччя, триваючи хвилину в німому, безтямному жаху. Знівечить тебе розгуканий океан злости й завзяття. «Спасай себе!» — шептало щось до неї. — «Ні, ні!» — сказала Мотря, ступаючи на замкове подвір'я.

Товпища безборонних людей тулилися до стін. Стіни стогнали й ридали, як живі. За кожним вистрілом гармати, неначе відгомін її, лунав жахливий крик. «Ісусе, Христе!»

Жінки, як божевільні, бігали, шукаючи загублених дітей і мужів. Що хвилини приносили когось згори і клали на тії стоги постелі, котру батуринські жінки позносили зі своїх хат на замок. І за кожним разом зпід мурів кидалися туди цілі сотні жінок, дідів, дітей, питаючися: «Хто се?» А пізнавши, припадали з розпучливим криком до вбитого, або раненого і тягнули його в пивниці, або хоч під мур, де було хоч трохи безпечнійше від куль. Затулювали очі на смерть або осматрювали рани. Про лікарський догляд і опіку і мови тут не було. Ворог припускає штурм. Чимраз ближше й чимраз густішою лавою підсувається під замок. У його богато гармат, вони вже обстріляні, їх кулі попадають як не в замок, то в город. А в Батуринців мало гармат і бракло того, кого вони слухати привикли, не стало Кенігзена, що за десятюх працював, а за сотки розумів гарматне діло.

Герцик на його місці. Мотря бачить чорну тінь полтавського полковника, що пробігає по мурах.

Біжить туди, хоч совість каже лишитися в подвір'ю біля вмираючих і ранених.

Хоче знати, чи не пора відчинити вежу.

Чечель вже ледве дише. Побачивши Мотрю, дає знак, щоб не підходила ближше.

«Як же там, полковнику?»

«Бачите як».

«Витриваємо?»

«Доси всі приступи відбили».

«А хватить сил?»

«У мене, так. Чи в других, — не знаю, обіцяють. Ворог теж не з заліза. В нього вдсятеро більше, втрат, ніж у нас. Боремося, на життя і смерть».

«Значиться, безпеки нема?»

Чечель присів на хвилину на камені, щоб спочити, бо виснажений був до краю. Добув люльку і набив тютюном. «Стільки огню, а люльки нема чим запалити», — жартуючи кресав кресалом огонь.

«Добре, що губка від крові не замокла».

Мотря глянула з валів на долину.

«Не підходьте над берег», — радив Чечель, — «там ще небезпечнійше, станьте тут, біля мене!»

«Питається, чи нема безпеки. Наші відбиваються славно. Як витриваємо яку годину, ворог подається назад, бо втрати має страшні. Рано знов, сподіюсь, пічне переговори».

«А гетьман?»

Чечель встав, взяв Мотрю за руку і обернувся з нею в напрямі Десни. Довго дивилися туди. Дими й луна вкривали краєвид. Нараз Чечель стиснув сильнійше Мотрю за руку. «Бачите, там? Ніби зоря, то займається, то гасне».

«Бачу, полковнику».

«Це гетьман світляні сигнали дає. Знаємо, де стоїть, — підіждемо».

«Підіждемо, полковнику, — спасибі вам».

Сховав люльку за пояс і побіг туди, де з новою, безтяменною силою ворог вдирався на мур. Вже видно було ріжкаті трикутні капелюхи, вже блищали очі п'яні диким, розпучливим завзяттям, ще мент і жива хвиля перелетється крізь греблю, залле і затопить Батурин. Мотря ключу рукою стискала.

Чула луск прикладів, що торошили людські черепи, грюхит тіл, що котилися по мурах, і свист куль, і ломіт каміння, і той гул, рев і зойк, ті проклони і скавуління, лайку і благання ласки, весь той хаос звуків, що оп'янював її, доводив до безтями, а разом із тим не пускав від себе, приковував до місця, цікавив. Боротьба тягнула, як стихія; хотілося вирвати мушкет з рук, котрі його пускали, і забуваючи про все, відбивати ним від мурів тую безпеку, хотілося кидати каміння, сокирою відрубувати пальці, що чіпалися мурів, як не що, то хоч кричати, додаючи собі і другим відваги. А разом із тим, щось здержувало її, веліло ждати дальших, непередбачених подій, ніби нагадувало: в тебе є свої завдання окремі... Якаж далека була дійсність від примарів уяви!

Коли відняла руку від очий — хвиля від греблі котилася з глухим ревом назад, ослаблена, може, й безсила. Значиться, — і цей наступ відбито.

«Ви ще тут?» — питався Чечель, побачивши Мотрю.

«Хотіла знати, як воно скінчиться».

«Тут, може, вже й покінчилося, але там починається наново», — і він побіг, куди його кликав важкий обов'язок.

В Мотрю вступив дух. Оживала надія. Бачила, що Батурин не здається. А там — гетьман світляні сигнали посилає. Може, він іде, а з ним і її муж. Чуйкевич. Колиб швидше. Колиб їх Господь у цей мент приніс! Скільки радості булоб, який тріумф!

Уявляла собі тую щасливу хвилину. Не в Київ, а в Батурин гетьман, відбивши ворога, візджає. Батуринці вітають його, як свого спасителя; забувають про пожежу, про втрату свого маєтку, про стільки жертв у людях, а радуються разом із ним, що вратована справа, що чесно перетривали тую важку спробу, спробу невгнутости, без котрої народ все одно що глина, з якої чужий гончар яку схоче, таку й виліпить посуду.

Цей ясний образ набірав тим більшої краси, що являвся серед дійсності грізної, з кожною хвилиною грізнішої.

Чечель, відбивши один завзятий приступ, спішив у друге місце, котре ворог підібрав собі, щоб вдертися на мури, не йшов, а біг, а подорозі доносили йому, що приступ уже також з тилів починається. Мабуть, Москалі під охороною ночі оточують Батурин. З усіх боків лунали стріли й чути було боевий крик. Мабуть, Москалі, побачивши завзяту оборону твердині від сторони Сейму, пробують добути її з другого боку. Не виключене, що таким робом гадають розділити сили обложених, знаючи, що вони в них не дуже той великі.

Сам город Батурин неукріплений як слід, може, він і не устоїть, тому треба було наскорі замок і від сторони міста забезпечити. Чечель дав приказ сипати новий вал.

* * *

Закипіла робота. Робітники забували за нею про безпеку і заспокоювалися. Не один замість бігати з місця на місце, щоб запобігти новин, брав заступ і копав, ніби від того нового валу залежало їх спасення. «Скорше! Скорше!»

Сотки рук кинулися гасити пожежу на підзамку. Гаками зривали останки стріх, тручали стіни й димарі, пожежу присипали землею, бо замало було води.

Другі копали рів, нову греблю від котрої мав відбитися ворожий прибіт... «Хутчіш! Хутчіш!»

Інженірни старшини зазначували, куди повести цей вал і рів, а до роботи ставав усякий, великий і малий, старий і нелітний, мало що не діти. Не силували нікого. Всякий і без того розумів, що тут не чие, а його власне діло.

Мотря теж подалась туди. Взяла заступ, — копає. Її примір заохочує других. Тисячі рук риють глибокий рів, з виритої землі росте високий вал, вбивають його, деяке лишне каміння на замок, деяка ще камінна стіна на згарищу торчить, стягають на вал, скріпляють, забезпечують палями, за палями становлять вози, борони зубами вверх, роблять усе, щоб тільки ворога зупинити. «Спішись! Спішись!»

Дотліваючий Батурин присвічує їм до праці, червоні обличчя робітників, червоне їх убрання, ніби весь світ обіллявся кровю. Вороги стріляти не перестають. За кождим стрілом крик і зойк. Кулі недаром літають. З кожною хвилиною більше жертв, але й завзяття більшає. «Не дамось!»

Все нові вісти наспівають, про новий наступ, і про новий відбій. З котрого боку не вдирався ворог, скрізь відбито його з великими жертвами, — для нього. Дивно, що наступати не перестав. Знати — багато в нього людей і не щадить їх. Московські генерали ніколи не щадили своїх салдатів.

Глибшає рів і кріпшає вал. Мотря не бачила ще такої жвавої роботи. Що лиш тепер розуміє, яка то сила громадське зусилля, викликане розумінням спільного хісна та спільної потреби. Скрегочуть заступи, добувають з землі якісь кістки, навіть черепи людські. Мабуть, нераз боролися тут наші предки. Попадаються і поломані шабляки. Все те відкидають набік. Похоронять, як прийде час. А може хтось похоронить і їх разом із нашими кістками? Україна побоевище одно...

Та не пора на жалісні гадки! «Поспішайсь! Поспішайсь!»

Робота кипить. Ще трохи й кругом замку від сторони міста виросте новий вал і розвернеться новий глибокий рів, нові труднощі для ворогів і нова охорона для наших.

Старшини бігають, розглядають те, що зроблено, і приказують, що треба ще зробити. Тисячі рук виконують їх приказ, без супротивлення, навіть ті, що до чорної роботи зроду не звикли і не звикли слухати нікого. Спільна небезпека та спільна оборона зєдинює і рівнає усіх. Скриплять тачки, лунає відгук молотів. — Вал росте. Ще трохи і буде за ним безпечно.

Вже й сердюки займають на тім валі свої нові становища, приміщують мушкети, приносять ящики з порохом і кулями.

Нараз вогонь притух, кулі здержалися в лету, кров стялася в жилах, божевільний вереск зірвався і летить ген зпоза замку.

«Ой-ой! Ой-ой! Ой-ой!»

Безтяменний жах, гнаний батогами розпуки, звірський перепуд, позбавлений усякого застановку, якась потвора, обезвічена й покалічена на душі й на тілі сунеться і реве: «Ой-ой! Ой-ой!»

Спинається нараз робота: «Що се? Що?»

Котяться випущені з рук тачки, падають заступи й джагани, люди, що перед хвилиною працювали так пильно, кидають усе і біжать навмання. «Що там сталося? Невжеж?»

І Мотрю пориває людська хвиля, як стихія, вона не має сили спинити її, біжить, летить, жене. Одно має на тямці, щоб не спотикнутися, не впасти, не дістатися під ноги, бо тоді всьому кінець. А в неї ключ! В неї ключ...

Чіпається тієї гадки, як потопаючий соломинки. Пробує зупинити товпу.

«Люди, стійте! Заждіть, так не можна. Не толочте себе. Ради Бога, спиніться!»

Ніхто не слухає її, жах сильніший від голосу розуму, — женуть. Чіпається когось за руку, сильно, мабуть, стискає до болю.

«Це я, Кочубєєва Мотря, стійте! З ніг паду, ратуйте мене!»

Якісь перестрашені очі повертаються до неї, глядять, і розум до них вертає. «Мотря Василівна? Невжеж?... Люди, стійте. Ратуйте Чуйкевичеву Мотрю!»

Дехто стає, решта товпи пересувається далше назустріч тому божевільному верескові, в котрім, крім безтяменного «ой-ой!», почуваються уже й інші голоси, грубі, погані, як звірський рев.

Мотря нараз починає розуміти в чім діло.

* * *

В замковій стіні була колись в одному місці входова брама низька. Склепіння зарисувалося, замість направити його, зачинено браму. Згодом земля засипала її, вибуяла трава, розрослись кущі й закрили цей вхід. Люди забули, що там теж колись був доступ до замку. Ворог про нього не знав... Аж тепер довідався. Як? Хтось показав, якийсь новий Ефіяльт. Хто?.. Ніс?

Отся жахлива правда вернула її втрачену пам'ять і енергію.

Не пустити ворога, боронитися, а коли буде втрачено все, останеться ще ключ.

«Москалі вриваються крізь круглу браму, не пускаймо!» — крикнула голосом не розпуки, а нового завзяття.

«Зупинім утікачів. Ставаймо в кілька рядів, тримаймося кріпко, не пускаймо... Хай хто біжить до оружно́ї вежі, може, там ще є які мушкети!»

Рішучий приказ, це одинока рада в такому моменті. Товпа дійсно зупиняється, пробує супротивлятися, але побачивши, що годі, повертається грудьми до ворога.

Він недалеко, кроків може двісті, бори́кається зі жмінкою сердюків, що перші прискочили, завваживши зраду. Не піддаються, живим муром виростають ворогам на дорозі. Але їх мало. Треба їм на поміч поспішати.

«В кого мушкет, або сокира, — вперед!»

Декілька мушчин вискакує і біжить на певну смерть. Інші починають розуміти, в чім діло. Позбувшись першого страху і побачивши, що тут рішається питання їх життя і смерті, скоро зживаються з тією гадкою і рішаються згинуті, або побідити. Нічого третього не бачать.

«Перепустіть жінок!...»

«І дітей!...»

«Парубки вперед!»

«Ранених відносіть на тил!»

«Лавою, лавою вперед!»

Бату́ринський золотар, колишній Запорожець, дядько літ коло шістдесять, бере провід.

Невеличкий гурт мушчин і селян, що з недалеких хуторів схоронилися перед ворогом у столиці, люди здебільшого старі, давно забувші воєнне діло, переми́нюються у відділ добровільних оборонців твердині.

Одні з мушкетами, другі з джаганами, заступами, посуваються вперед. Ворог увійшов був у браму.

Жмінка сердюків не могла їх спинити. Мало хто остався живим, а ті, що осталися, обливалися кровю. Такого завзятого бою ніхто з них не пам'ятав. Бралися попід сили, давили себе за горло, очі видирали собі. Це вже була не битва, а різня, не дійсність, а томлячий сон. Ворожа хвиля вдиралася на греблю, розривала її, роздирала, перевалювалася на другий бік, аж тріщали камяні одвірки, аж брама хиталася в основах.

Золотар глянув перед себе, зрозумів, у чім річ і гукнув позад себе: «З джаганами, по мурах на браму! Хутчійш!»

Не потрібував їм казати, що там мають робити. Приказ зрозуміли як слід. Брама була глибока кроків може на двацять. У її мурах були вартівні і входи на верх і якісь магазини. Все це занедбане, запущене, прямо руїни. Склепіння зарисувалося давно. Треба було тільки трохи зрушити його вниз, прямо на голови ворога, що густою лавою заповнив ціле підсіння, давлючи себе, тратуючи і дбаючи тільки про одно, а саме, якби вийти з тієї дідчої тісноти, — вперед, в Бату́рин, бо ззаду напірають на них нові роти, гнані наказами царських старшин. Стиснені з боків мурами, як кліщами, ззаду здержувані своїми, а зпереду оборонцями Бату́рина, Москалі, що увійшли в довге підсіння брами, склеплене, досить низьке і темне, справді переживають пекло. Добувають усіх зусиль, щоб вийти з нього, штовхаються, напірають на себе, місять ногами, нагадуючи раків у кобелі і хробів під каменем, стогнуть, ревуть, відходять від розуму і не чують, як над їх головами лунають джагани, дріжить склепіння і як нараз з ломотом неподібним до нічого в світі, валиться, гнітять, придавлює їх, торощить і сотні людей переми́нює в безобразну купу людського мяса і — гною.

«Гу-у! У-у! О-о!»

Мотря долонями затулює уши, щоб не чути тих зойків, стонів, реву. Це вже не люди кричать, а добуває з себе останніх, передсмертних звуків якась жахлива звірюка, твориться щось таке страшне й огидне, перед чим деревіє людська свідомість і на що є одна тільки відповідь, перед чим тільки заспокоєння — конечність... Те, що сталося, було рівно одно тільки заспокоєння — конечність... Те, що сталося, було рівно несподіване й непередвиджене, для Бату́ринців, і для Москалів. Людська філя, рівно далеко відбилася по обидва боки, лишаючи по середині між собою румовища, помішані з глиною людського тіла, ніби нову перегороду, греблю поміж двома старями людської злості й завзяття.

Москалі гадали, що Бату́ринці висадили замок у воздух. З перестрахом сліпим, який не знає стриму, кинулися втікати назад, в напрямі Сейму.

Але біля моста наткнулися на нові, відділи московського війська, котрі вислав Меншіков, щоб спинити втікачів.

«Куди тікаєш, стерво!» — гукали царські офіцери.

«Звертай назад!»

В неслухняних стріляли. Це збільшало заколот. Салдати скакали з берегів, щоб перейти ріку. Тонкий лід заломлювався і вони потопали. Деякі плили з кригою, благаючи ратунку.

Та ніхто їх не слухав.

* * *

В цей мент біля воріт явився дякон. В правій руці шабля, у лівій хрест. Біля нього донька, а коло них старий золотар.

«З Богом — вперед!» — гукав дякон, ступаючи по камінню і трупах.

«Діти, за нами!» — кликав золотар, повертаючись до невеличкої громадки міщан і козаків, старців і хлопців-недолітків, які з безтяменним завзяттям, забуваючи про все, кинулися на ворога в десятеро сильнішого від себе. Дякон їх веде. Не питаються, які в нього пляни, які вигляди на успіх, йдуть за ним, за тим хрестом піднятим угору, в котрого остаточну перемогу привикли вірити змалку.

Може, він і сам не знав, куди їх веде, розуміючи тільки одно, що ворога треба як найдалше від мурів.

Ішли...

І Мотрю потягнула за собою ця стихія. Та не далеко. Пригадала собі, що в неї є своє окреме завдання, котре вона мусить сповнити, насилу відділилася від гурта, притулилася до останків муру, переждала, аж товпа перевалилася на другий бік, і по сходах, що вели до колишньої вартівні, вийшла на замковий вал.

Озирнулася.

Батурин все ще горів. Одно велике, червоне море шуміло й гуділо там, де ще вчора жили люди в своїх затишних домівках. З того моря тут і там знімались стовпи й димарі, як щогли потопаючих кораблів, торчали пні обсмажених дерев, як кістяки. Висока дзвіниця палала, як жертвенний стіс. Обривалися дзвони і з зойками глухими спадали вниз. А за кожним із них пожежа бухала горючим стовпом угору, ніби дзвони перемінювалися в духів і летіли до хмар. На землі їм не було вже діла.

Не задзвонять на свято перемоги, коли гетьман віздитиме в свою столицю, визволивши її.

Разом із отими дзвонами обривалися Мотрині мрії і сподівання й летіли кудись у безвісті, у пропасть, в яку й зазирнути страшно.

Нема що довше обдурювати себе. Треба дійсно глянути сміливо в очі.

І Мотря глянула круг себе.

Ворог окружав Батурин. Коли не стиснув його своїм перстеном залізним, то за хвилину стисне, здавить, сторощить. Він у кількох місцях маскує приступ. Та це лиш звичайні військові хитрощі, щоб обложити не знали, де їм найсильніше треба оборонятися.

Мотря, знаючи Батурин, як свою рідну хату, розуміє дуже добре,

що бій рішається на двох точках: тут, біля забутих воріт, і там, недалеко шляху, котрим нині Герцик виїжджав на герць.

А між тим Батуринці в першу чергу обороняють замок. Поза замком козаки, наче нічого й не бачать. Кожному здається, що бій рішається там, де він стоїть, і що того місця йому за ніщо в світі здавати не вільно. Почувається, що нема Кенігзена. Він був не тільки завзятий, але й тверезий, холонокровний. Завзяття не засліплювало його.

Сказати те Чечелеві, попросити, щоб зараз після якийсь сердюцький відділ на підмогу дяконові, котрий пішов на розпучливу, нерівну боротьбу, бо як ні — то ворог вдереться у город.

* * *

І Мотря повернулася у той бік, де дякон з донькою і старим золотарем відпирав від брами Москалів. Бачила, як перед ним, наче перед якоюсь вищою, надприродною силою, подавались Москалі, як золотар, забувши про свій вік, з молодецьким завзяттям косив своєю кривою шаблюкою, подібний до косаря смерті. І дяконська донька, сестра-жалібниця, не гоїть, а завдає рани. За ними густою лавою пруть батуринські міщани і жмінка тих козаків, що не погинули ще обороняючи воріт. Як вони б'ються! Це вже не люди, а боги помсти, фурії, доведені до крайньої розпуки. Це вже не бій, а різня і гризня, в якій тямиться одно, — не датись! Полягти, або побідити, нічого третього для них нема.

Не устоїться ворог проти такого фізичного й морального завзяття. Подається. Дякон чимраз дальше посувається від брами. Не бачить ні трупів, ні ранених, ні своїх, ні чужих, засліпив його успіх, полонила ум жадоба перемоги. Не бачить небезпеки, яка їм грозить.

Ворог їх збоку заходить. Мотря бачить його намір, котрого вони там удолині, серед бою, не помічають. Він лишає ті відділи, що з дяконом б'ються, і посилає свіжі роти, щоб поза його плечима увійти в браму. Одинцем, гусаком, скрадаються по під мур, блище, блище до брами...

Підходять під вал, стають у чвірки, в боєвий стрій, з мушкетами, ручними бомбами, з усяким приладдям, котрим зруйнують город.
«Вертайтеся!»

Може, дякон і побачив свою важку похибку, може, й рад би вернутися, але це неможливо. Йому остається одна тільки дорога, пробиватися дальше, через ріку, в поля, ген-ген, може аж на Січ.

Пробивається...

А між тим ворог вдирається на замок. По камінню, по трупах, повзуть, як хроби, як гаддя, як потопа... Пропало!

* * *

«Тепер на тебе черга»,— сказала Мотря, збігаючи в долину. Добре відомими тайними переходами пустилася туди, де бовваніла перед її схвильованою до краю уявою порохова вежа.

«Щоб лиш дібратися до неї!»

Боялася не тільки ворога, але й своїх,— людини.

Нікого не бачити, не чути людської мови, не думати про ніщо! Сповнити своє діло, відчинити браму, щоб вийти з того пекла, котре тут счиниться за хвилину.

Спотикалася на теплих ще головнях і на зимних уже трупах. Падала, підносилася, з жахом пізнавала знайомих і, насилуючи почуття людського жалю й милосердя, гонила вперед. Нічого вже більше не знала й не пам'ятала, ніякого більше бажання в душі своїй не чула, крім того одного, щоб як найскорше дістатися до тієї вежі, в котрій було її спасення від мук, від сорому і від неслави, її і її земляків.

Бігла попід мури, обтовкаючи собі ноги й руки, й обдираючи одіж на собі. Скорійш, скорійш, бо ворог настає.

Щоб до вежі,— там усьому край. Один момент і буйний лет у невідомий світ, крізь дим і пожежу, крізь сором і знуцання, до хмар, до неба, до Бога. Останній гін, остання дорога; серце бється, як дзвін,— ворогам проклин, ось ваша перемога! Добігла до голодової ями. Спотикається на сухих корчах, паде. Господи невжеж ти не даш сповнити її діла, від котрого так багато залежить? Невжеж у тій ясині, в котрій вилися колись її ближні, як черваки, ворог допаде її? Ні, ні! Не відмов ї сил, дай крил, щоб долетіти,— Боже, світе!

...Встає. Ще трохи, ось і вежа, ось і низькі, в землю врослі двері. Де замок, де ключ?

Це все таке просте, звичайне, а так тяжко звести докупи, так дивно. Ключ не входить до замку, замок заржавів, не слухає ключа, гарчить, двері не подаються, скриплять зависи, не зрушувані здавна,— насилу відчинила й увійшла.

Сопух і темрява кидаються на неї.

Останками сильної волі перемагає їх. Руками чіпається стін, бо сходи ховзькі, повищерблювані, непевні. Але й стіни вогкі, зимні, як хребет гадюки. Дрож проймає її, терпнуть пальці,— невжеж це смерть?

...«Ще ні, ще ні,— не тепер, за хвилину!...»

По сходах збігає в долину,— паде... Вставати, йти!

Але як? І — де?... В грудях гуде, в голові гуде, склепіння валиться, паде.— Кінець...

«Ще ні, ще ні! Боже, дай мені сил сповнити останнє діло!»

Добула чир і кресало. Треба огнем розбудити ту силу, що в бочках спить. Притулила до кременя чир, бє. Замість у кремень попадає в пальці... кров...

Не зважає на біль, бє, і знов, і знов, аж скочили искри і запалила скипку. Ожило підземелля, низьке, вузьке, страхітне. Пригадалися казки, оповідання, і тітка, і старенька няня, і все, що було, минуло, неначе огнем спалахнуло, горить... Цить серце, цить! Досить.

Скипка невелика,— спішиться. Пивниці, як лябіринт, управо, вліво, сходи, арки, пороги, угинаються ноги. На мурах мигтить салітра, літають кажани... Чи дійсність це, чи лиш страхітні сни?... Спішись!

Відчинила залізні двері, побачила бочки... Ось вони!

Треба одну розбити... Але як і чим?...

В пивниці нема нічого, крім отсих бочок...

Чомуж вона не предбачила того, чом не взяла з собою сокири?...

Вертатися?... Ні, ні, запізно. Там певно вже ворог обсадив замок, подвірря, зловлять її, не пустять, поведуть перед Меншікова, її — Чуйкевича дружину.

В крайній розпуці добуває штилет, підносить, валить ним у бочку, аж глухий луск відбивається далеким відгомоном від низьких склепінь...

Чи відгомін це, чи чиясь хода?

Наслухувати нема коли. Скипка дотліває.

Спішись, спішись!

Нараз — кров стинається у жилах! Хтось ухопив її за руку, стиснув, здавив, скипку підшовою притовк. Погасла.

Чорно в очах і чорно в душі,— усе, усе пропало.

* * *

Коли Мотря прийшла до себе,— зрозуміла, що чиїсь кріпкі руки виносять її з пивниці. Дихнуло на неї подихом тютюну і горілки,— мущина. Козак, чи Москаль? — мов блискавка майнуло через голову Мотрі. На всякий спосіб хтось, хто знає дорогу. На потемки йде, двері наглухо затріскує за собою і несе її, як безборонну дитину.

«Пустити!» — кричить і пручається Мотря, але десять пальців, як десять гаків приковують її до широких, мужеських грудий.

«Не втечеш, аж тепер ти моя!»

Ті звуки вриваються в свідомість, як ніж у серце. Пізнає голос. Це говорить прилуцький наказний полковник, Іван Ніс, найосоружніший для неї із усіх людей на світі.

Сто гадок, як сто вогників займається у мозку. То спалахнуть, то гаснуть. То ясно робиться нараз, то тим гірша темрява кругом.

...Іван Ніс, цей що Батурич зрадив.

І тепер вона у його руках,— безборонна.

Колиб так ніж, колиб її штилет?

Чіпається тієї гадки, як останньої дошки ратунку. Може, він є у неї? Розбивалаж ним бочку. Вихоплює праву руку, щоб пошукати.

«Не шукай, бо не знайдеш. Твій штilet лишився там біля бочок. Не пручайся даром. Я не ворог тобі. Люблю тебе, вратую, заховаю».

«Краще забий мене».

«Діточе базікання. Щаслива будь, що впору наспів».

«Чорт надніс тебе? Хто тобі сказав, що я тут?»

«Ніхто мені не казав, я догадався, знаючи твою вдачу. Того тільки й боявся, щоб ти не висадила вежі. Дякувати Богу — саме впору наспів. Подякуеш мені, побачиш».

Замість відповіді кидається на нього й руками обхоплює за шию, давить.

Падуть обоє на сходах...

Але він сильніший. Відірвав руки від горла і вхопив обі в свою праву долоню.

Крізь двері чути, як Батурин реве, там — страшний суд.

«Пусти, а то голову об мур розібю».

«Не пусти тебе! Пора до розуму прийти! Погадай — чи не краще по доброму зі мною. Вратую тебе, може ще кого. Моє слово має тепер вагу».

«Не хочу я твоєї ласки, проклятий!»

«Не проклинай. І без того багато лиха на світі».

«Ти його спричинив, зраднику!»

«Хто не зраджує нині?»

«Не так, як ти. Для наживи, для пірнача».

«А може, для тебе? Може, для тебе, Мотре?»

Хоче підняти її і далі нести.

«Не підуй. Лиши мене тут».

«Невжеж я з глуздів збився. Балакаймо, Мотре, на розум. Нас тільки двоє...»

«І Господь Бог над нами».

«Можливо, але він мовчить. Я мушу вратувати тебе. Послухай. Проведу тебе за город. Там мій віз завезе тебе в безпечне місце. Присидиш, поки не втишиться буря. А як побачу, що небезпечно, покину все, і пірнач, і хоч би булаву, й прилину до тебе, щоб грудьми своїми заступити тебе, бо без тебе немає для мене життя...»

«Наказний полковнику», — почала Мотря. — «За кого ти маєш мене? Яж перед хвилиною хотіла висадити замок у воздух, а тепер ма-лаб осоромити себе, щоб ратувати життя? Не буде того ніколи! З Батурина не вийду! Що станеться з ним, хай діється зі мною».

Мовчав. І вона замовкла... В Батурині ревіло. Чути було луск стрілів, грюхит гармат, галас, зойки, ридання. Мотря уявляла собі, що там діється тепер.

«Пусти мене, пусти!» — стала благати Носа. — «Якщо в тебе є крихітка серця, послухай мого благання. Життя, яке ти обіцяєш мені, гірше від смерті. Краще вбий мене!»

«Хочу, щоб ти жила, — мусиш жити!»

«Противний ти мені».

Наглим рухом відтрутила його від себе, так що покотився стрімголов, а сама стала втікати по сходах, скоро, скоро, з одного пекла в друге. Бігла, але ноги не слухали її. Дріжали, вгиналися в колінах, важкі, зимні, як два стовпи леду. Руками чіпалася стін, але стіни були ховзькі й долоні зсувалися по них, як по шклі.

Останки свідомости рвалися, як шматочки кружева, як нитки шовкові, розпливалися, як хмарки по блакиті, канула в порожнечу.

Останні звуки, які болючо вверчувалися в її уши, це був луск важкої мужеської ходи.

Іван Ніс доганяв її. Той самий Ніс, наказний прилуцький полковник, що вбив її вірного чуру, перейшов до Москалів і показав їм тайний вхід на замок.

Ще трохи і вона знов попаде в його руки...

Ще тільки два-три сходи...

Як добре, що якраз тоді перед нею розтворилася безодня і вона полетіла туди, забуваючи про все, — як добре, що її нема!

Нема нічого...

ГУРАГАН

Мотря відітхнула свіжим, зимним воздухом і розплющила очі. Довго не могла зрозуміти, де вона і що таке діється з нею. Повисла між життям і смертю і ніяк не могла перехилитися ні в один, ані в другий бік. Хай би скотилася у тую прірву, з котрої немає вороття, хай би усьому прийшов кінець!... Колиб так ніж... і вона мимохіть повела правою рукою. Рука не ворохнулася... Невже їй відняло руки?

Це питання, ніби обухом ударило її. Почула приплив крові до висок і стук власного серця.

Хвилина чорно, а тоді — ніби блискавка озарила світ. Пригадала собі усе, що сталося нині, і зрозуміла, де вона і що діється з нею.

Прилуцький наказний полковник не успів її занести, де хотів, і покинув тут, на замку, в глухому куті, куди ніхто не заходить, а щоб не втікла, щоб не добралася вдруге до вежі, звязав їй руки й ноги.

Зубами розмотала пояс, котрим були звязані руки, руками увільнила спутані ноги. Але встати не могла. Голова, як камінь, тягнула її взад. Паде на заморожену землю горілиць.

Чогож цей Батурин так реве? Пороги Дніпрові не ревуть так голосно, як він. Здається, не лиш живі зняли цей нестаменний крик, але й мерці ридують і стогнуть, плаче кожда грудка землі.

Батурин борикається зі смертю.

А вона лежить безсила й чекає кінця.

Ця свідомість доводить її до розпуки.

Збірає останки виснажених сил, підпирається руками, сідає.

Насилу відчиняє повіки. Хоче бачити, що тут діється.

З глухого рогу видно одно море пожежі. Торчать димарі, валяться останки сволоків, кроквів, лат. Батурин дотліває.

Чорні тіні людей перебігають туди й назад, одинцем і гуртами, шукаючи виходу з того пекла. Його нема. Ворог околив город і замкнув його з усіх боків... Вставати, йти, боротися і гинути разом із ними... Або ні... Ще раз дібратися до тих пивниць, в котрих лежать з порохом бочки й підпалу дожидають. Вхопити головню з пожежі й кинути їм. Хай бухнуть силою стократ сильнішою від ворожої злости і замість жахливої боротьби хай дадуть своїм і ворогам тихий мир і вічний упокій. Вставати — йти!

Мотря підноситься і опирається об мур.

Зясовує собі, де вона і куди найблища дорога до вежі.

Недалеко, та мабуть нелегко пройти. Мабуть у всім Батурині нема тепер такої стежки, такого переулка, котрим можнаб непомічено просунутися.

Спробує.

Крадеться попід мур, як тінь. Як побачить людей, що з божевільним криком біжать, не знаючи пощо й куди, притуляється до зимного каміння, пережде й посувається далше.

Не хоче нічого бачити, нічого розуміти, хоче дібратися до вежі.

Ось вона. Чорна, загравою облита, грізна й мовчалива, неначе свідомо своєї страшної тайни. Мотря пересунулася попри голодову яму і нараз стає. Деж ділися двері до вежі?

Їх нема. Вони заставлені бельками, трамами, закидані останками возів, воріт, усяким хламом, котрий назношено тут Бог вість звідкіль. Поміж тим хламом купи людських тіл. Деякі ще ворухаться, стогнуть, повзуть з тої гидкої купи, як раки з кобелі і, відсунувшись кілька кроків набік, простягаються і мертвіють. Мотря догадується, що тут було. За вхід до вежі йшов бій. І цей бій уже скінчився. Не увійдуть туди ні наші, ні вороги, страшна сила, яка скривається у вежі, пропала там навіки. А разом із тим пропала також остання дошка ратунку. Лишається одно, боротьба до витрати останків сил.

І це робить Батурин.

Москалі вдерлися воротами, котрі показав їм Ніс.

Та не легкий їм хід. Козаки відпирають їх назад. Ніби два моря зударилися, перебивши перешийок землі, що відділював їх від себе. Напирають на себе, то подаються, то йдуть уперед.

За кожний крок, за кожний шматочок землі доводиться платити життям багатьох людей. Але ворогів, як сарани. Гинуть, а на їх місце сунуться нові. Богато має їх цар і не щадить.

Вже не кулями з армат, а живими людьми на Батурин стріляє. Артилерія мовчить. Ворог з двох боків увійшов до твердині.

Знає це Чечель і скільки має живих і здорових людей посилає туди.

Сам на мурі стоїть. Пожежа освітлює Батурин.

Гетьманський двір на Гончарівці теж горить.

Його гасять, — там лишилося ще чимало добра.

Міщани, навіть старці та хлопці, б'ються, всіх огорнуло нелюдське

завзяття. Ніхто й не гадає здаватися. Хтоб вимовив таке слово — смерть. Розідруть на шматки.

Навіть жінки, поруч мужів своїх стоять і бороняться, як львиці.

* * *

Та не у всіх було стільки фізичної і моральної сили, щоб перетривати борню.

Деякі, побачивши свою домівку в огні, зжахнулися нужди; бездомного скитальства, зимових довгих ночей без даху над головою, без теплого кута для дрібних дітей і перед тією гадкою, як перед страшною марою, втікають навмання з безтямним криком: «О, горе!»

Другі, згубивши дітей, пробігають улицями горючого міста й жахливим голосом, від котрого мороз прошибає кістки, кличуть їх.

Одна з таких, побачивши Мотрю, кидається до неї, руками, як кліщами, стискає її і питається: «Бачила їх? Хлопчик і дівчинка, кажи, бачила?» І трясє Мотрею, неначе відповідь хоче витрясти з неї.

«Не бачила я дітей твоїх, жінко».

«О-ох!» — ніби мечем тим криком прошибає воздух і біжить далше, щоб знов когось стрінуги й питати, поки не наткнеться на ворогів і поки ті не заспокоять її навіки. Там знов молодичка з розпущеним волоссям, з очима пущеними в стовп, біжить навмання крізь попіл і жужелицю горячу, не зважаючи на те, що огонь запалив тіла, — біжить і благає милосердя людського, щоб ратувати її мужа, якого тяжко ранили там біля брами. Чіпається кожного, кого лише стріне, завертає з дороги, не може зрозуміти, як це ніхто не слухає її, не спочуває, і з божевільним проклоном кидається в огонь. Не може перетривати свого горя.

І бачить Мотря, як ранений у груди козак, затуливши рану рукою, щоб вгамувати кров, біжить до своєї квартири, забувши, що вона спопеліла, — біжить, спотикається й паде. Огонь обхоплює його, займається одежа і він горить.

Не один. Таких багато тепер. На пожарищу скрізь дотлівають трупи.

Гидкий сопух розходиться кругом...

Утікати, утікати звідгіль!

І Мотря попадає в крутіж людської товпи. Як хвиля тріскою в ополонці, так товпа кидає нею. Зрозуміла, що доходить до одного з тих місць, де рішається бій, до брами.

Наші ще не здаються. Вулиця загачена валом з людських трупів, Москалів і козаків. Наші зпоза того валу обороняють приступу до міста.

Лускають самопали, розриваються ручні бомби, козаки обороняються списками. Вожда тут нема. Кожний робить, що йому на гадку прийде.

Мотря бачить присадкуватого, сутуловатого чоловіка біля тачок.

«Розступіться люди!» — кричить. Мотря по голосі пізнає гетьманського коваля з Гончарівки, відомого зі своєї нелюдської сили. Він привіз повні тачки старих, з каменя точених куль, що лежали купою на валі, непотрібні нікому. Бере одну за другою й високо понад голови своїх пускає їх на ворогів. За кожним кидом, зпоза валу чути зойк, знак, що куля на пусте місце не впала. «Моя гармата ніколи не хибить», — говорить вдоволено й далі пускає пудові каменюки, ніби це не кулі, а галушки.

Ніхто не дивується його силі, його тихому завзяттю, бо в кожного є своє діло власне. Щасливий, хто має мушкет і набої! Ладує, міряє, стріляє, — і знов, і знов, забуваючи за тою пильною роботою про все.

Але таких щасливих мало.

Ті з мушкетами на самому переді. Дуло проти дула.

Їх найбільше паде. За кожним разом, як ворог вдереться на вал, на них перша черга ступати з ним у рукопашний бій. До очей собі скачуть, стискаються смертельними обіймами, аж кости тріщать, аж очі вискакують з лоба.

Таких приступів відбили наші чимало.

Ворожа сила ломилася на козацьким завзяттю. Кому ж би на гадку могли прийти ті що раз то інші способи оборони. Ось з батуринаського присілка гончар нічого не робить, лиш з пожарища здорові головні добуває й тягне. Люди розступаються перед ним, він розмахується, і горюча ломака, як кольориста ракета, летить на густо збиті поруч себе голови Москалів. Розступаються, верещать, подаються.

І знов, і знов.

Кольористі огні пускає батуринаський гончар. А його син, парубок молодий, як із мarmору кутий, поборовши Москаля в рукопашнім двобою, бере його за ноги, розмахується і, як сніп через банти в стодолі, перекидає через вал на другий бік. «Вертайся до своїх», — приговорює за кожним разом.

Мотря бачить ці бої, що нагадують безсмертну поему Гомера, й очам своїм не вірить. Як бігла звідси до вежі, то гадала, що Москалі вже вдерлися в город і що нема сили, котра могла б виперти назад.

А всеж таки їх відперли, і раз, і другий, і може, десятий, — змаганням немає кінця.

Наші по-лицарськи б'ються.

Так що ж! І найбільшому лицарству буває кінець. Колиб не Ніс, колиб не тая зрада! А так... І Мотря бачить, що в безладній боротьбі наші не витримають довго. За багато сил тратять.

Подирається вперед. Дехто пізнає її. «Мотря Василівна тут! Мотря Василівна з нами!»

Чує, що радо вітають її, хоч що значить вона, жінка втомлена й виснажена до краю?

Стає біля коваля. Він уже останніми кулями кидає. «Дядьку! Беріть провід. Без проводу нас переможуть».

«Як гадаєте, Мотре Василівна?»

«На землю», — говорить Мотря.

«На землю!» — гукає громовим голосом коваль.

«Допустити їх до валу, а тоді стріляй і вали в них, чим хто може». Коваль повторює приказ.

Козаки з мушкетами криються за валом, міщани, парубки, хлопці припадають до землі. Москалі гадають, що Батуринаці перестрашилися нового приступу і втікли. Збитою лавою посуваються вперед від брами, вузкою вуличкою між двома високими стінами старих мурів до того валу з козацьких і московських трупів, що виріс протягом яких двох годин, мов остання охорона загроженої столиці. Посуваються, розтручуючи по дорозі ранених і трупів, певні остаточної перемоги, певні того, що ввійдуть у город.

Ще тільки кроків, може, сто відділює їх від валу, як нараз: «Пали!»

Грюкнули мушкети, посипалися довбні, колоди, запалені головні, з могутю долоні коваля вихопилися і зажужжали в повітря одна за другою дві останні камені кулі. Ворог, не встигнувши вистрілити, захитався, заметушився і з криком та вереском подався назад, оставляючи чимало ранених і вбитих.

«Пали!» — гукнув ще раз коваль, і в забарикадованій брамі вчинилася така суматоха, якої там нині ще не було, хіба тоді, як падало склепіння. Люди на людей напірало, толочили себе, з мушкетами кидалися на себе, розбивали собі черепи, кололи тригранними штиками, торощили себе.

Коваль, побачивши несподіваний успіх, хотів, щоб наші приступом на москалів ішли. Мотря не радила. «На треба щадити людий. Підждемо, аж вони на нас підуть». Ждали. Не сталося це так скоро, бо ворог довго не міг прийти до себе. За той час батуринаці винесли трупів набік і раненим осмотрили рани.

Ранених було чимало. Поки йшла невпорядкована боротьба, годі їм було видістатися з безладної товпи, не один, не маючи хвилини спокою, стріляючи або кидаючи чим-там безупинно, не помічав навіть, що в нього ллється кров, — аж тепер це побачив або почув і відходив на бік, під мур, де старі козаки тамували кров хлібом і павутиною або прямо стрільним порохом, розпущеним у слині. Хто з ранених почував у собі силу, вертав назад у бій, хто ні, оставався під муром, дожидаючи вислідів важкої боротьби. Не перечеислилася Мотря. Москалі дійсно ще раз наступили, і їх ще раз так само, і з не меншими втратами, відперто. Доріжка від валу до воріт, котрою вони наступали, так густо встелилася трупом, що салдати топтали по них, як по подушках. Замість тупоту чобіт чути було зойки та стони, бо між трупами були ще й живі, тяжко ранені, що конали під підшвами своїх братів.

В Батуринаці вступала нова надія. Були й такі, що після відбитого приступу перелазили за вал і, забуваючи про страх і небезпеку, виривали з рук московських трупів теплі ще мушкети, відтинали від ремня або з ременем здирали порошницю і щасливо вертали до своїх. Гоститимуть ворога їх власними кулями із їх власних рушниць. Хоробрий

коваль з Гончарівки, не маючи своїх, як він казав, камяних галушок, щоб ними затикати ненажерну пельку ворожу, пробігав свою «армію», порядкував, роздавав роботу, заохочував, почував себе, як майстер серед челядників у великій кузні. «Лавами, браття, лавами, — поміж лавами вільне місце лишіть, щоб ворожі кулі мали де падати. І не густо в лавих лягайте, чим рідше, тим тяжше ворогові попасти!»

В сю мить кількома лавами загатили дорогу. Десь і рискалі взяли, кождий для себе ямку гребе, щоб голову за купиною сховати, бо так безпечнійше.

Недавно ще товпа, схвильована, хоробростю п'яна, але непевна й несвідома, що їй робити, тепер відділ карний і справний, фалянга, котру переломити важко. Без крику і вереску дикого, без лайки гидкої і без нікчемних прокльонів, певні своєї справи, з вірою у свої сили чекають, коли ворог знов кинеться на них. Заняті своїм ділом, забувають, що діється в городі і на замку. Але чують, що в городі погано.

Нічого доброго не віщує цей божевільний гул.

Город, як вулкан перед вибухом, клекотить. А найгірше з супротивного боку. Мабуть, там ворог теж переломив вали і вдирається на пожарище. Загасить його кров'ю!

Неодному хотілося б бігти туди, помагати, бо там теж свої, може, й близькі, але про те навіть не дума. Коваль пробігає між лавами, подає знак: «готовись!»

Ворог ось-ось нахлине.

Коваль бачить, як за брамою вискакують і знов ховаються чорні ляльки, як у вертепі, чимраз їх більше, — хмара. А з тої хмари блискавки падають. Москалі обстрілюють наших. Але їх кулі переважно у людський вал влучають. Трупів за живих беруть. А всеж таки деяка куля і в живого попаде.

Вже ранений той гончар, що так завзято головнями метав, а його гарний син віддав Богові духа. Вже й ковалеві куля передіравила шапку і, мабуть, чи не задерла чуприни, але він не каже нікому, щоб залоту не було. Він тут вожд. А всеж таки вже не пробігає поміж лавами, а повзе, скрадається, як тигр, кождої хвилини готовий до скоку.

Добре, що доріжка спускається вдолину. З кождої лави можна ворога брати на ціль. Видно кождий його рух, крок, лави, як сходи, знімаються одна вище другої, а ворог удолині.

Перевалюється крізь браму, вже не стріляє так густо, наступає. В коваля теж мушкет, і в Мотрі, — вона біля його.

«Не тратить даром куль. Добре на ціль бери... Па-а-ли!»

Гукнули мушкети, вулиця вкрилася димом, світа Божого не видно. Чути тільки, що козаки недаром стріляють. В вулиці булькотить, хрипить, гаркотить, як у глотці страхітної потвори.

Дим розступається, — видно, скачуть чорні ляльки, менше їх, ніж зразу було, але все ще багато, все ще підпригують, підбігають, наближаються до валу.

«Перша лава, — ставай!» — гукає коваль, і перша лава кидається зі штиками вперед.

«Гурра! Гурра!»

Вал ширшає і росте вгору.

Задні лави даліше з мушкетів палять, лупотять стріли, як ціпи в стодолі.

«Гурра! Гурра!»

Нараз... що це таке? В останніх лавих зойк... Кулі ззаду падають, влучають...

Мотрі чорно зробилося в очах. Вона зрозуміла, що сталося щось найстрашнішого, що в цей мент могло статися, — вони попали в два огні. Ворог бере їх у кліщі. Москалі з супротивного боку вдерлися в город. Частина, мабуть, вже посунула на замок, частину кинули на них.

Ті, що на замок пішли, може, й зупиняться ще на короткий час на тих ровах і валах, котрі вирито нині, але тих, що їм отсе на тили заходять, не зупинить ніщо. Зрозумів це коваль і, не надумуючись довго, робить, що тут можна ще зробити: каже заднім лавам повертатися лицем до нового ворога, небентежитися, не втікати, бо нема куди, битися, бо нічого їм більше робить.

Хоч би й прохали пощади, ворог не дасть.

Як гинути, то чесно, як гинули батьки й діди, по-козацки... Так і гинуть.

Кождий з них декількох ворогів тягне на той світ з собою.

Мотря ніколи не уявляла собі, щоб люди могли добувати з себе стільки сил і стільки завзяття, щоб вони спосібні були перемінитися прямо в титанів.

Це почуття величі і подив, пошана для хоробрости бере верх над почуттями небезпеки. Мотрі не страшно, що вона за хвилину згине, її душа переповнена невисловленим захопленням на вид тих людей-героїв. Почуває для них не тільки подив, але і вдяку, і як жалує чого, то хіба, що вдяки тієї висловити їм не може. Вони гинуть один за другим і за хвилину з цілої отсеї лицарської фалянги не останеться нічого більше, крім великої купи окривавлених трупів, полонаних шабель і хмари диму, котрий розвіється з поранковим вітром, як розвівається усе.

Боротися й гинути разом із ними, це одно, що лишається їй. І вона бореться, не думаючи як, не застановляючись, не міркуючи над вислідом боротьби, переминається в частину тієї збірної душі, яка борониться від насилля, від нечесті, від перемоги. І дивно Мотрі, що тая боротьба так довго триває, що сили людські такі невичерпані.

Звідкиж нараз усе захиталося, чому це якраз тепер, доси непобідимі середні лави подаються і розступаються на боки?

Боковий удар? Чому наші не відпирають його? Невжеж в останній мент бракло відваги, щоб вмерти так хоробро, як хоробро боролись? Мотря зжахнулася.

«Вперед! Вперед!» — кидається навмання. Але чує, що чиясь залізна долоня приковує її до себе і відсуває набік... Коваль... Так, це він...

Він останки своїх борців полуоборотом повертає управо, в напрямі валів і мурів, бо несподівано з городу наспіла йому визначна підмога, — Чечель з сердюками.

Скільки їх? Чому кинули замок? Чому якраз туди звертаються? Невжеж їм у городі нічого більше робить?

На всі ті питання Мотря не вміє відповісти, а думати над ними нема часу.

Чечель весь у крові, без шапки, в порванім контуші, роззвірений, страшний, як фурія, як сам бог війни, з такою силою напер на Москалів з боку, так нагло й несподівано для них, що їх товпища зжахнувшись, захиталися і, мимо наликів своїх офіцерів, мимо усяких зусиль, щоб вдержати їх у боєвім строю, подалися назад, лишаючи на місці чималі втрати в забитих і ранених.

В Чечелеві лави вступає коваль зі своїми недобитками, дехто вспів і свого раненого товариша потягнути за собою, скоро і без вагання, відбиваються направо й наліво, шаблями, прикладами мушкетів, кидають бомби ручні і промощують собі шлях до валів, до того місця, котре задалегідь вибрав собі в своїй уяві Чечель і до котрого їх веде, поклавши все на одну карту. Город занятий, для нього вже ратунку нема. Його здобула зрада, супроти якої безсиле навіть найзавзятійше лицарство. Чечель хоче з останками хороброї залоги перебитися і вискочити з твердині, перейти Сейм, а там уже, коли не гуртом пробиватися в поле, так хай кожний спасається, як може. Жаль козаків. Вони ще придадуться, а в городі чекає їх або безцільна смерть, або допит і жакливі муки.

Сердюки сліпо йдуть за своїм хоробрим полковником, не питаючи, які в нього задуми і пляни.

Вперед, вперед, бо за ними лиш сором і муки...

Москалі заливають Батурина. Гасять пожар кровю і трупами людей. Живих кидають туди, дітий, що відбилися від своїх батьків і бігали по городі, розпучливо взиваючи ратунку, ловлять їх і з насолодою, якої не виявляють навіть звірі, знущаються над жертвами своїми, кидають у жар, як на сковороду мясо, як вареники в окріп. Займається одіж, жариться, живе тіло людське, і противний сопух розноситься кругом.

Неймовірне, страшне автодафе.

«Нелюди! Звірі!» — верещать жінки, кидаючися, як львиці, на ратників царських, але їх розпучливий крик стрічається з тупоумним насміхом людей-звірів. «Ось вам!» — і вони за волосся волічуть безталанних жінок, пробивають їх штиками, торощать голови прикладами мушкетів.

Перемога, перемога, звірське божевілля!

Навіть старці й каліки, що ютилися під мурами, бо ніяк і нікуди

їм було втікати, не знаходили пощади. І їх вбивали безпощадно, з глумом і безцільним завзяттям, з охотою винищити все, що виявляло прояви життя, що мало подобу людську.

Так лютує і скаженіє тільки вода, прорвавши греблю, і пожар, вихопившись з тих меж, у які вложив його промисел людський, так скаженіє безумне й бездушне живло. У звірів куди більш милосердя. Роззвірений чоловік від живла і від звірюки страшнійший. Це не війна, а різня, не здобута твердиня, а сам спід, сам останній круг пекла.

Не здержати того злочину страшітнього, не спам'ятати побідників, не пригадати їм, що й вони люди, — Ні! Ні!... Втікати, втікати від них.

І Чечель щасливо пробивається в напрямі Гончарівки. А з ним коваль і його гурт, з ними і Мотря.

Москалі, не стрічаючи дальшого опору, посуваються вперед. Вони бачать здалеку якісь відділи, і не знаючи, що це їхні брати, які з другого боку увійшли в город, беруть їх за козаків, котрі подалися взад, і стріляють на них. Тамті відстрілюються, добру хвилину триває це непорозуміння, а за той час Чечель зі своїми щасливо доскакує до Гончарівки, зводить по дорозі бій з відірваними московськими відділами, що пустилися на дозволену грабїж, як гієни й шакалі на жир, і користуючися загальним безладдям і суматохою, в котрій не розбирається ніхто, добре відомими стежками й хащами вискакує з города і скривається в байраках і очеретах.

Летить за ним дика оргія звуків, тріск пожежі, луск самопалів, плачі, зойки й ридання мордованих людей, п'яні крики побіди, жалісний рев худоби, все це перемішане з собою, страшне, жакливе, велике, як кінець світа.

Летить, спиняє його, як докір, як грижа совісти, як прокляти, за те, що він кидає безталанний город, і що не гине разом із ним.

Але останки тверезого ума кажуть йому ратувати те, що в кожній війні найважнійше і найціннійше — останки регулярної армії, за котру він, як вожд, має відповідь дати.

Ратує.

Вже вони в плавнях. Уже перебралися на другий бік ріки, вже й заграва, що бе від догорюючого города, не зраджує їх ворогам.

Приймають збігців у свою опіку ліси й поля.

ПОЛІТАВ СНІГ

Політав сніг. Зразу дрібними, а там і великими, щораз густішими платками. Та не білими, а червонуватими, рудими, ніби паленів на вид того, що діялося кругом. Сипався сніг. З чорно-бурих хмар, мов з величезного решета, сипався тихо, густо, одноманітно на руїни міста, на згарища і на безчисленні трупи, що лежали кругом, ніби, казав би ти, милосердне небо хотіло вкрити смертельним рядном того ве-

ликого покійника, якому на імя — Батурин... Втихомирися, засни, ти заслужив собі на вічний упокій!

Але вітер не хотів спокою. На пожарищі зривалися вітряні труби, поривали попіл, іскри, недотлілі ганчірки, жмутки людського волосся, гралися ними, мішали все те з білим сніговим пухом у сумішку брудну й несли на Гончарівку. З глумливим сміхом і з реготом диявольським кидали на гетьманський двір.

Чорт женився з бідою. Тішився радістю великою з приводу свого нинішнього тріумфу.

Такого Каїнового вчинку не бачив він давно. Цвітучий город переминено в одну довгу та широку могилу, людському тілу завдано нову велику рану, яка не загоїться довго. Цілі століття буде палити свідомість народів, як тавро, випалене на серці розпаленим залізом.

Пожежу гетьманського двора вже пригашено. Варти стоять кругом і не пускають нікого. Неодна ватага салдатів заганялася туди, прочуваючи добру наживу. Але їх здалеку відганяли, як круків від падлини. Світлійший приказав, щоб у грабіжників стріляти, а кого з награбованим добром приловлять, того на гиляку.

Перед головними ворітьми, у сторожівні, стоїть московський офіцер. Він пильно стежить, щоб ніхто до двора не наближався. На липах вїздової алеї хитається кілька чорних мішків. Так задалеку, в нічних сутінках, виглядають повішельники, яких звільна присипає, мов вибілює, сніг. Жадоба гетьманських скарбів завела їх туди.

Тихо круг гетьманського двора. Живої душі тепер у ньому нема. Лиш біла паня ходить по покоях, руками чеше довгі коси і зітхає.

Двірська прислуга, розуміючи, що не оборонить панської домівки, розбіглася на чотири вітри. Кого дігнали і вбили, а кому поталанило дібратися крізь великий гетьманський сад до очеретів і лодкою передістатися на другий бік.

Тільки старий дворецький не втікав. Як надбігла перша московська ватага, він собою заступив їй двері.

«Покажи нам, де гетьманські скарби?»

«Не знаю. Я їх не ховав».

«Половина тобі, а половина нам. Не бійся, не скривдимо. Покажи!»

«Не знаю і не покажу».

«Так ми тебе», — і почалася намова не словами, а ділом.

Питали його кнутами й огнем, — не виявив нічого. Скатованого вкинули до темниці, щоб нарозумився.

Там він руку на себе наложив.

Старий лірник навязував струни на обсмаленій бандурі, ніби він важнішого діла й не мав. Так його й застали грабівники.

Гадаючи, що це гетьманський бандурист, стали придиратися до нього. Обиджений бандуру на голові обидника розбив.

За теї лежить тепер під старими липами біля двора, і зимний сніг накриває його і його розбиту бандуру... Присипає.

Гойдаються на гиляках повішельники, гиляки скриплять, товчуть-

ся гайвороння над ними, варти стережуть гетьманського двора, Батурин стогне, ридає, реве.

Вартові зустрічаються з собою. «Ріжуть наші».

«Таже не гладять».

«Здалеку страшно, а зблизька привикаєш».

«Всякого норову люди бувають. Наше діло робити, що велять».

«А совість?»

«Бачив ти її?»

«А ти?»

«Відколи мене в камаші встромили, забув про неї. Для нас, брат, нема тепер ні совісти, ні Бога, а є одно — начальство».

«На-чальство...» — і розходяться у різні боки, бо з вартівні виїшов офіцер.

Але й він, почувши нестяменний зойк і гул, затулює уха рукою і подається назад.

Скриплять гиляки, гайвороння товчеться, сиплеться зимний сніг, великими, густими платками, крізь котрі, ніби крізь сітку, мерехтить червона заграва.

Сніг перемагає огонь. Гасить те, чого не вгасила людська кров.

Вже його кругом двора нападало стільки, що весь двір ніби в білу сорочку вбрався. А всеж таки, як сильніше вітер повіє, на тім білім рядні видно золоті та криваві полоси. Хитаються гиляки і від них чорні тіни на білий сніг падають.

Сніг паде.

* * *

Великий гетьманський сад. Зразу у ньому липи, ясени, клени, а поміж ними стежки, вулички вються, то знов розлогі муравники зі статуями і грядками всіляких заграничних квіток, то ставок з містком до острову, а там уже ні стежок, ні грядок, лиш усяка деревина, усякі корчі густо по власній уподобі ростуть, ніби це не сад, а прямо дикий байрак, котрому й кінця немає.

Тільки денедє захована поміж корчами самотна лавка стоїть. Тут гетьман любив відпочивати. Дивився на небо, на хуторі далекі, розкинені кругом, на церкви з золоченими хрестами, що мерехтіли в синій далечині, дивився і думав про долю тієї країни.

Тепер — усе те присипане снігом, ні стежок-доріжок не пізнати, ні статуй, тільки на одній з лавок, ген далеко в глухім гушавнику, від поля, щось чорне бовваніє.

Сніг паде...

Сніг, білий, зимний, так рівно, спокійно паде. Може, він горами великими ляже, аж до неба... Може, вкриє собою і живих, і трупів, і зло, і добро. І не буде ні пожежі, ні крові, лиш один великий, білий, німий і бездушний спокій. (Думка вкривається, як павутина, Мотря не може її зловити. Являється нова.)

Тими стежками колись «він» ходив. Може, це його думки шелестять з останніми листками... (Зжахнулася...) Він?.. Гріх думати про нього... О, ох, який там плач, який там шльох... терновий вінець, колиж тому кінець?..

(Мотря хусткою голову обтулює щільно.)

Сніг паде...

(Думка шовковою ниткою снується...)... Там, у тому дворі прощася з «ним»... Як поїду за Десну, не верну аж на весну... Гадала, на крилах прилетить — не до неї, а до столиці... Не поспів... А тепер — запізно... Тепер усьому кінець... лиш не її... (Затулює уши руками.) ...Той крик вверчується в мозок. Перед ним не втечеш, — хіба сховаєшся у себе... (Замість думок являються питання.) Чому не поїхала з «ним»?.. Просив, благав, не послухала... Вартівником у Батурині лишилась... Мала ключ від другого світа... (На цей спомин здригається ціла.) ... Огонь — лід, лід — огонь, лід... Сніг паде.

...(І знову питання)... Чому з Чечелем не пішла?.. Тягнули її, пробивалася, дійшла аж тут, а дальше сил не стало. Ледве дотягнулася до лавки...

І добре. Добре так. Сказала собі, що Батурина не кине... І не кине... Тільки хвилину посидить, сил набере (щоб тільки в очах не було так чорно!), і в город!.. (Питання)... Пощо?.. (Відповідь)... Як то пощо?.. Захищати його... (Питання)... Попелища і трупів?.. (Відповідь) ...Хоч би й того. Вона і Батурин одно...

Вітер регочеться в корчах, «ха-ха-ха!.. Весняний дощ і суховія, дійсність і мрія, ха-ха!»

Від того сміху зимнійше, ніж від зимна.

В кістках і в голові болюча порожнеча. Тільки той гул, що від городу летить, як гураган. Втікати, втікати перед ним у нетрі власної душі!..

...Ковалівка, Батурин, Бахмач, сонце і сміх, стужа і плач... Поранковий усміх днини і довгі, темні, вечірні години, і ніч, глуха, німа, в котрій нічого нема, лиш горе, широке, безкрає, як безодня, пресподня... бе-бевх!.. Душа, завішена в просторах, між небом і землею, в болючій нерішимості, в безсильному, тимчасовому триванню, перехилоється і паде стрімголов...

Бе-бе-вх!

Сніг паде...

ЗНАЙШЛИ

Вартові з офіцером перешукували гетьманський сад, чи не сховався хто.

Зі смолоскипами бігали, заглядаючи між корчі.

«Жаль, що собак нема, собака носом чує».

«Салдат від собаки не гірший».

«А все-таки нюх не такий. Куди!»

«А розум?»

«Гадасш, собака дурна?»

Балакали, як за добрих часів, і балували снігами.

Попереду офіцер.

«Цс!» — дав знак рукою, щоб стали. Сам, як кіт, причаївся і — прискочив до лавки.

«Ти хто?»

І відтрутило його, як звичайно відтручує живого чоловіка від мерця.

«Посвітить!»

Розмотав хустку, струснув сніг: «Гум! Жінка, і не з простих. Та ще нічого собі... Мабуть, не заковязла».

Відіззався в нім інстинкт муштини. Казав двом салдатам взяти її уважно і віднести в двір, — під відповідальністю за недоторкальність особи. Знав своїх людей.

«Як береш? Ну, як береш? Цеж не сніп? Бачиш? — з панів, не Матроша яка! Скатіна!»

Якнайобережнійше взяли й попрямували до двора.

«Зрозумій їх! Казали істреблять усіх без розбору, — хлопів і жінок, старих і дівчор. А тут — під відповідальністю».

«Бо паня. Не Матроша. Чув?»

«Всі вони руку за собою тягнуть, ті пани».

«Крук крукові не виклює ока».

Оглянулися, чи хто не слідкує за ними. Впевнившись, що ні, нарікали дальше: «Дурні ми з тобою, брате».

«А тобто чому?»

«Бо тому, що не мудрі. Наш брат мордує бідного хахла, а нам би так укупі, та ще попросивши вольницю донську до спілки, одної ніченьки темної та невидненької та зробити усім тим баринам-кровопійцям отак-о!» — він рукою показав на горло.

Товариш зацитькував його. «Ще чого доброго збудиться і зачує».

«Не бійсь! Її вже ієрихонські труби не збудять. Така, як кість».

«То нащо двигати трупа?»

«Спитайся його. Вони до живих не мають інтересу».

«Правда. Цар трупів у спирт кладе і платить».

«За трупи?»

«І за спирт з аптики — особливо».

«Трупів у Батурині набере нині, кілька схоже».

«Та не таких, як йому треба. Він хоче особливих».

«О-соб-ли-вих».

Доходять до двора. Там ще є декілька незруйнованих кімнат.

В одній примішують Мотрю на скіряній канапі.

«Нічого собі», — завважує салдат.

«Красива, та не для нашого брата. Нашому братові і порізаних досить».

Салдати лихі, що не дали їм в городі погуляти.

«Богато того добра змарнували нині, ой богато!»
«На мене, то досить, колиб вирізати хлопів».
«І старих баб».
«Хай буде і старих баб, а дівок, та ще гарних, ніяк ні. Гріх».
«Гріх марнувати дар Божий».
«Світліший і дівок різати велів, щоб не плодилася зміна».
«Не вигубиш черкаської породи і не викоріниш зміни».
На тім і вривається розмова. Але салдатам не спішно розходиться.
«Красива бариня», — мляскає товстими вяргами один.
«Не для пса ковбаса!» — завважує другий.
«Чого стоїш? Ну, чого стоїш, стерво! — гукає від порога офіцер. —

Пашол вон!»

І салдати розскакуються, як собаки від ласого шматка.

Офіцер лишається сам на сам з невідомою.

Він продрох. Ходить по кімнаті, затираючи руки. «Тай погода яка. Гу-у-у!» Підступає до годинника на магоневій комоді.

Годинник стоїть... Кажуть, що як годинник без причини стане, то в хаті хтось умре.

Йому хочеться, щоб годинник ішов, — відраднійше.

Крутить його, тягне за шнурок, щоби грав. Годинник починає грати арію, але вриває її нагло і шипить, харчить, ніби насміхається злобно. «От тобі і гетьманські часи».

Пригадав собі незнайому, підступив, дивиться, і йому робиться страшно.

«Не дише, біла, як труп, а все ще така гарна. Може, це відьма?»

Пригадує собі давно забуті казки про відьом і опирів.

Він утомлений, бо цілу днину «дерся», голодний, як пес. Найкраще пішов би спати, хоч би й тут на якому фотелю, і спав би, поки не зроблять з тим проклятим Батурином якийсь кінець.

Чує, що розгулялися нерви. Надивився нині на таке, що — тую! Сплювує. «Нема нічого страшнішого, як здобувати твердиню». Має повні уши тих вересків і стонів, сотки очий дивляться на нього, страшним поглядом передсмертним, сотки рук чіпаються його за каптан, за рукави, за пальці, навіть за вістря шаблі.

«Фу, чорт! Погано, противно, аж млісно».

Млоїть його від запаху крові і від смороду жареного людського м'яса, — позіхає широко, безконечно, тим позіханням, що свідчить про крайне вичерпання нервів... «Офіцер!»...

Це слово підбадьорює його. Соромиться слабости своєї. «Це ж изменники, на них іншої карі й бути не може».

«А невжеж изменники не люди?» — відзивається слабкий голосок десь із споду душі.

«А вжеж, що люди!» — притакує несміло і знову позіхає, широко, від уха до уха.

Післав до лікаря.

Чомуж він не приходить, хоч би фершал який. Можеб, ще вратував

тую паню. Така красавиця, мабуть, з великого якогось роду, дрібні, білесенькі руки, гладке лице, волос, як шовк. Може, й не треба, щоб вона вмирала? Чимало трупів там!

Не знає, чому, але хоче, щоб вона жила, — хоч вона!

І без неї стільки життя змарнували нині, стільки краси, радости, щастя. Вже досить, досить.

Якісь спомини давні, щось гарне й забуте, любе й незбагнуте нагадується йому. Здається, душа розривається на двоє, — кінцями розшарпують його. Не видержить.

Затулює очі руками, паде в фотель і плаче, як дитина, він — царський офіцер, та ще драгунського полку, а до того потомственный дворянин.

Почуває себе грішним, ненавидить світлішого і всіх генералів і самого царя-антихриста.

«До чорта їх!» — вихоплюється йому з уст.

«Гієни, озвірюють безвинний народ і Бог дивиться на те...»

Повіяв вітер, захиталися на гиляках трупи повішених грабіжників, закричали ворони.

«Випустять з кліток звірів, а потім вішають їх за те, що кусаються. І деж тут правда!»

З сильнішим вітром ще сильніше спалахнула заграва, і в її блесках оживилося бліде обличчя Мотрі... «Оживає?»

І йому зробилося страшно. Не може піднести очей туди, де вона лежить, а так хоче, щоб вона ожила, хоче побалакати з людиною, а не з тою тічною вовків, прощення прохати за тих, що лежать порізані, помордовані, що шкваряться на вуглях, як мясо жарене їх світлостям на пир. Забути не може того глухого луску, лопаючих черев, тих кишок вигорочених, тої всеї мерзеної гидоти... «Фу! Чорт! Фу!» Чому той фершал не йде?... І годинник стоїть... А там все ще мордують людей. Виволакають їх із закутин мійських, з пивниць, зпід звалищ, зпід жужелиці, і ріжуть, як худобину, людодіди! Кому того треба? Защо? Пощо?

Плутаються гадки... Бачить свій батьківський двір, ікони з вічними лямпками, батька, що читає святе письмо, матір, що постить, сповідається кожного свята і неділі. Пригадує собі, як вчила його заповітів Божих, і прощення, і милосердя, і нараз — він цілий у крові, як тигр, і весь у грязі, як свиня.

Іменно, — як свиня!..

Соромиться самого себе.

Як же він представ би на судищі Господнім, колиб його влучила була нині яка козацька куля? Що сказав би там на виправдання своє? Хіба те, що не один він винуватий і що не один кається своїх Каїнових учинків. Є їх чимало. Так усі вони, усі, ніщо супроти царя, царя з Божої волі і з Божої ласки.

«А яж вам вільну волю дав», — скаже Господь.

«Алеж і цар з Божої волі», — відповідь, не придумає ніяк, як йому це все звести докупі.

Перестає хлипати, лиш руки й ноги все ще дріжать, мов у лихорадці.

(Колиж цей фершал прийде?)

Хочеться балакати з живою людиною, щоб не чути, що там твориться в тому Батурині, котрого завтра не буде, — останеться тільки руїна, велика купа вугілля, кісток і стерва... Гидко!

(Чомуж той фершал не йде?)

Наслухує, але чує тільки, як все ще шумить, стогне, реве руйнований город.

Не бачити, не чути, забути!

Але як?

І знов пригадується мати, як проводить молитву, як йому дрібні діточі пальці складає, щоб хрестився по закону, як пильно вважає, щоб він не перекрутив якого слова в «Отченаші» або у «Вірую», бо це гріх, дуже великий гріх!..

А людий різати не гріх?!

Зачиняє вікна і двері, щоб не чути виску.

Ага!.. Мабуть, і мерців розбудив церй крик, і вони перевертаються в гробах...

Пригадується йому одна мерзотна картина, як перебігав через кладбище, побачив салдатів, що перевертали гроби. Добували трухлі домовини, підносили порохнаві віка і з мерців здирали коралі, перстені, золотом перетикані пояси...

І тими самими руками вони будуть хреститися, лягаючи на сон або сідаючи до страви, зараз-таки, ще нині.

Соромно, гидко! — Свиня! І як побачив це, не втерпів, стріляв до труподерів. Уявляв собі, що до шакалів стріляв. Бачив, як вони з вереском нестямним падали на мерців, — нові мерці... До чого воно подібне, Боже?!

І пригадав собі ще жахливішу картину.

Зарізана дівчинка лежала, як мальована, гарна, як ангел. Може, одна в батьків. А над нею салдат. Тримав у руці шнурок перлів і зубами розкусував одну, пробував, чи правдива... Голову відрізав, щоб не розірвати шнурка перел. Жаль, щоб не розсипались...

Образи чергувались так скоро, що, здавалося, череп не здержить того хламу, лусне й розірветься на шматки. Зубами дзвонив, не з зимна, а від зворушення. Як же ти, Боже, можеш дивитися на нас і мовчати? Одно, що робиш, — білим снігом притрушуєш отце гидке і над всякий вислів жахливе багно...

«Білим снігом...»

І він усміхнувся гірко.

Ще сильніше повіяв вітер, і ще ясніше озарила заграва цілу кімнату.

Які гарні ті шовкові обої, золочені стюки на стелі, важкі оксамітні занавіси біля вікон! Дивно, що салдати не подерли їх ще на онучі... Мабуть, для світлішого лишили. Він гарненько пообдирає те все і, як крук, затащить до свого гнізда.

(Мало ще накрив!)

І за те, щоб багатилися світліші, мають гинути тисячі невинних жінок і дітей.

До чого воно подібне? Чому хто не скаже їм до очий, що вони не люди? Чому він не кине шаблі цареві під ноги, бо це не цар, а звір, «урод», гидкійший від усіх тих «уродів», які він стягає з цілої Росії і маринує у спиртї, у своїй куншткамері. На саму гадку про можливість такого моменту кров стинається у жилах. Бачить того мушину, вищого від усіх, прищатого, жовтуватого, з волоссям, як грива, і з випусти-ми очима. Гидкий, але великий,— не от міра сего. Все нишкне, мертвіє й маліє перед ним, він — цар!..

«Творю державний народ,— каже, мов грім гремить,— будую нову Росію. Без болю не родиться ніщо. А ти розслинися, як баба, драгунський офіцер! З потомствених дворян! Кисляк, мерзотник, отщо таке ти!»

І офіцер кулиться в гетьманському фотелю, ноги йому ще гірше трясуться, очий піднести не сміє, щоб не побачити царя. Це не цар, це — мус...

Чує шорох якийсь... Требаж дійсности глянути в очі, не втече перед нею,— треба.

І він підносить утомлені повіки.

Перед ним не цар, лиш очі, не очі, вікна у якийсь другий світ... Чиї вони, ті предивні очі? Він їх бачив колись... Коли? Де?.. Де?..

І пам'ять починає працювати пильно, скоро, передираючись через події нинішні, вчорашні, чимраз дальше в минуле. Відкидає усе гидке, погане, брудне, як болото, як кал, і прочищує шлях. Вже знає. Ті очі бачив він тут, у гетьманському дворі на Гончарівці, може, навіть у тій самій кімнаті на балю, на котрій прийшов зі своїм командантом. Такі очі мала там лиш одна людина і не лиш там, але й на цілому світі,— Кочубєєва Мотря. Вони не давали йому спокою, бентежили, тягнули до себе, затроювали те вдоволення, яке дає царському офіцерові вірна служба цареві. З тої пори, як глянув у них, згубив себе...

«Мотря? Кочубєєва Мотря? Тут? Тепер?» — і він зірвався на рівні ноги.

Витягнув шию вперед, глянув,— так, це вона! Вона підноситься і теж подається вперед, руку прикладає до чола,— може, й вона його пізнала?

Господи, як же він гляне у ті великі очі, він, червоний від крові, як тигр, і брудний, як свиня, іменно — «як свиня». Що відповість, коли вона питається про Батуриців і про сам Батурина? Чи будуть балакати, як тоді, на балю, коли кругом була така розкіш, лиш розкіш.

Як пояснити їй той нелюдський рев і гул, що все ще висить над містом, як буря?

«Мотря?.. Кочубєєва Мотря?... Мотря Василівна?»

Спускає очі, хилить голову до землі, вдаряє закаблуками, робить три кроки назадгузь і нараз, хапаючи голову в руки, ніби зі страху, щоб вона не луснула й не розлетілася на шматки, вибігає в сіни.

«Мотря! Кочубєєва Мотря!»

В сінях на фершала наткнувся, на Німця. Ішов, не поспішаючись. Совісно та спокійно робив свою службу. За те й гроші брав. Дивувався тільки, чому це його до двора кличуть тоді, як на вулиці так багато діла. Але кличуть — іде.

Побачивши вищого офіцера, здоровить його.

«Фершал?»

«Так, ваше високородіє, з третього походного лазарету, Якоб Беме».

«Спішися! У тії двері, просто до голубої салі. Вона ще жие. Може, вратуєш. Спішися!»

Побіг.

Якоб Беме озирається за ним від порога: «Здурів?»

СКОРІН

Цей офіцер звався Петро Павлович Скорін. Він визначався не тільки великою хоробрістю та божевільною, як казали, відвагою, але також незвичайною уродою.

Був це такий красунь, що не тільки жінки ставали, мов наврочені, коли він переходив вулицею, але й муштини дивилися залюбки на цього живого Аполльона. Так його й прозивали в полку.

Кращого муштини годі собі подумати. Навіть цар любив Скоріна і не бив його в злости, як других,— прямо не підносилася рука. Дякуючи тій вроді, Скорін чимало побував за границею. Його посилали як особливого кур'єра до заграничних посольств, бо цар любив похвалитися перед світом чимсь незвичайним.

А незвичайним являвся Скорін не тільки вродою, але також дуже політичним поведінням, котрим здобував собі загальну прихильність і доброзичливість. А всеж таки близьких друзів він не мав.

Не тому, щоб не міг когось полюбити й привязатися до нього, але прямо,— Скорін був дивак. Серед найширшої забави вставав, махав розпучливо рукою і виходив. Ані в вині, ні в костях, ні в дівчатах не знаходив смаку.

Найбільше ще з усього любив коні. Бувало, як не має служби, то сяде на коня й, лучалося, що й пів днини гуляє Бог вість куди. А по ночах книжки читав, чужомовні. Який кому хосен з такого друга?

Скорін був мовчаливий, але язик мав гострий, як бритва. Як бувало затне кого, то вже не відлижешся ніколи.

Колиб не цей язик, він нині був би вже може близько самого царя, як Меншіков. Але Скорін не підлещувався нікому, навіть цареві ні. І тому, хоч і був вищим офіцером, але до найвищих не дійшов.

Від літ трьох, з того часу, як з батуринським царським полковником був у гетьмана на балю, ще гірше став мовчаливим. Говорили собі, що в голові йому перевернулося, бо дуже його там шанували. Сам гетьман попід руки його водив і знайомив з найкращими і найбогійшими «Черкашенками», між іншими з Кочубеєвою Мотрею.

Та дійсної причини мовчливості і відчуженості Скоріна ніхто не знав. Скорін влюбився в Мотрю.

За гордий був, щоб її це сказати. Боявся гарбуза. Бо всі говорили, що Мотря дуже носа дере і не на пірнач, а на булаву поглядає. А до того вона завзята Українка, а він корінний Москаль. Так і не захочуй печеного леду. І Скорін наказав своєму серцю мовчання. Потім стала відома історія Мотрі з гетьманом, потім вона віддалася за Чуйкевича і — аж нині зустрівся з нею уперве після того незабутнього для нього балю. І бач, яка зустріч!

Скорін сидів у вартівні і роздумував над усіми подробицями тієї дивної стрічі. Ніби хтось вигадав таке, ніби це казка, як взагалі усе, що нині діялося в Батурині, — одна страхітна казка, після якої, мабуть, він довго не засне.

Як добули Москалі Батурин, Меншіков дав Скорінові приказ обсадити гетьманський двір, бо гадав, чи нема там важних паперів і «перзон», до гетьмана близьких, від котрих можнаб добути дещо про його змову. Меншіков знав від Носа, що в Гончарівці заховані також гетьманські клейноди, а може, й другі скарби, бо всього в такому поспіху годі було забрати.

Скорін, заки добували Батурин, «дерся, як диявол», він загалом бився останніми часами так очайдушно, що всі казали, смерти собі шукає. Але дивитися на салдатські звірства і злочинства в добутому городі йому було незвичайно важко, і тому він утішився, як Меншіков після його захищати гетьманський двір.

На жаль, заки прийшов туди, «братія» погуляла дещо. Побили дворецького, вбили якогось бундуриста і ще декого та розграбили чимало. З близьких до гетьмана «перзон» не знайшов тут Скорін нікого, якщо до таких не вчисляти Мотрі.

«Мотря?» — і він надумувався, чи йти до неї, чи ні.

Хірург казав, що вона жива, тільки виснажена дуже і «стурбована сильно». Бойться о її ум. Не всяка «комплексія» може перенести такі «пертурбації» та «іритації», а жіноча зокрема! Скорін знав, що йому, як командантові двора, требаб переслухати Мотрю, заки вона остає ще під свіжим вражінням подій і заки не придумає яких викрутів, щоб затаїти правду, але з другого боку, він не важився турбувати її. Вроджене лицарське почуття казало йому пошанувати її.

«А якщо Мотря Василівна втече?» — прийшло йому на гадку. Як царський офіцер, він стрівожився, як Скорін — ні. Навіть хотів, щоб утікала. Відповідь... Нехай! Він же мущина.

Краще відповідати йому, ніж їй. А до того, — так надоїло життя. Надоїло жити в розріз із своїми переконаннями. Досить тієї облуди...

Але вона не втече, раз, що не може, а по-друге, тому, що не схоче. Не з таких вона, що втікають.

І Скорінові зробилося страшно за Мотрю. Один допрос...

«Треба щось порадити на те».

Довго бився з гадками. Поки що він тут командант. Всі мусять слухати його. Може, вивезти Мотрю... Вивезе... Коні є, а віз теж, мабуть, десь ще знайдеться. Покладе, накриє, візьме ескорту і виїде з городу. Полковника Скоріна ніхто не здержить. Хай спробує?

І не надумуючись довго, пішов у двір.

* * *

«Мотре Василівна», — говорив несміливо підходячи до неї, як винуватець, — «я полковник, Петро Павлович Скорін. Ми знайомі з балю у гетьмана в отьому самому дворі. Пригадуєте собі?»

«Полковник Скорін?.. Пригадую собі... Чого тобі треба від мене, пане полковнику?»

Не знав, як їй це сказати, але почув радість, що відізвалася до нього. Голос її впливав на нього, як після бурі музика. Хотілося слухати, не зважаючи на зміст, лиш для самого звуку. Лекше ставало на душі.

«Мотре Василівна», — почав тихо й лагідно, ніби не офіцер. — «Вам тут оставатися годі. Позвольте перевезти вас».

«Мене? Перевезти? Кудиж би то?»

«Куди прикажете. Я готовий до ваших послуг».

Перестрашено глянула на нього. Благородність ворога гірше злякала її, ніж злякало би звірство. Не сподівалася.

Силуючись на спокій відповіла: «Спасибі Вам, Петре Павловичу», — і руку протягнула до нього. — «Спасибі, — але ви самі бачите, що прихильністю вашою мені хіснуватися годі».

«Чому, Мотре Василівна?»

«Бо мені й балакати з вами важко, а не то втікати».

«Важко, бо ворог, розумію... Простіть».

«Ні, не те, Петре Павловичу, не те. Але я хора, дуже хора, балакати не можу».

Він мовчав, та не відходив від неї. Хотілося висповідатись перед нею, скинути гріхи. Нагадувалися слова псалмопівця: «умиєши мя і паче сніга убілюся».

«Приміщу вас у возі», — почав, — «як у колісці, і їхати будете безпечно, не бійтеся. До Скоріна ніхто придирається не посміє». Мотря всміхнулася гірко.

«Забуваєте, Петре Павловичу», — сказала, — «що ви полковник в армії його величества царя».

Облила його кров.

«Ні, Мотре Василівна, я це тямлю, добре тямлю. Відвезу вас у безпечне місце, вернуся і скажу, що зробив. Не жахаюся кари».

Подивилася на нього довго-довго. «Ви, Петре Павловичу, справжній герой».

«Я, Мотре Василівна, тільки чоловік».

«Бути чоловіком в теперішніх часах, це найбільше героїство. Але, бачите, і мені хочеться бути як не героїнею, так хоч людиною. Будь ласка, зрозумійте мене. Я з Батурина втікати не можу і не хочу. Хочу тут спокутувати свої гріхи... Але я всеж таки дякую вам, Петре Павловичу. Щирим серцем дякую вам».

Сказала це так, що Скорін не смів більше ні слова відповісти. Поважав спокійної ночі, вклонився і вийшов.

* * *

Скорін вернувся до вартівні.

«От тобі жінка!»

Відпняв шаблю і кинув капелюх на лавку.

«Значиться, нічого не порадиш. Дивними шляхами блукає наш талан. Усе, мабуть, розгадає колись чоловік, тільки свого призначення ні».

Сів і голову опер об стіну. Дивився у вікно.

Сніг ліпив. Ніби завзявся вибілити Батурина. І добре. На рано не буде видно тих калюж крові, мозків, кишок, того всього, від чого робиться чоловікові гидко, аж млісно...

В голові йому шуміло, як на лотоках. Може, тому й здавалося, що в Батурині тихо. Батурина, не ревів, лиш гуготів глухо.

«Мабуть, уже й кричати нема кому. Доконали, замучили, — кати». Несвідомо ноги згиналися в колінах. Кляк, голову похилив над стіл і, як над могилою, в котру тількищо спустили покійника, став шептати молитву: «...вічний упокій даруй, Господи, представшимся рабам твоїм... вічний упокій... вічний упокій». Втоплена думка ніяк не могла відірватися від тих слів, не міг спромогтися Скорін на те, щоб піднятися і пожитися спати, хоч було вже так пізно...

Благовістилося на день.

ЧЕРВОНІ ПОНЧОХИ

«Петре Павловичу!» — гукав знайомий голос.

«Петре Павловичу!» — і хтось шаблею грюхав до вікна.

Скорін глянув, — світліший.

Зірвався, припняв шаблю, наложив на голову капелюх і вискочив із вартівні.

Побачив Меншікова на чорному коні, — за ним гурт офіцерів, а там відділ війська, самі кіннотчики. Всі невиспані, але не бліді, а рум'яні, очі світилися, як у вовків.

Скорін глянув на Меншікова й перше, що завважив, це був прегарний карий кінь по коліна в крові, ніби в червоних пончохах. Кінь іржав, махав головою і нетерпеливо викидував ногами; хотів скинути з себе ті червоні пончохи. Світліший поплескував його по гнучкій, піною обляпаній шиї рукою у довгій шведській рукавиці.

Рукавиця теж була більш червона, ніж біла.

«Кат», — майнуло Скорінові через голову. «Кат», — хоч світліший на ката не подобав, бо був дрібний і невеликої сили.

Але якраз тим прикрійше вражала тая кров і тая злюща усмішка на його гарних, немов до ціловання сотворених устах.

«Здорові були, Петре Павловичу!» — сказав світліший голосом, в котрім почувалося те вдоволення, яке дає лиш свідомість перемоги. «Здоровля желяю вашій світлості», — глухо відповів Скорін. Князь подав руку вродливому полковникові (треба з ним дружити, бо хто зна, чи завтра не стане він любимцем царя).

Скорін з омерзінням всунув свої пальці в окервавлену долоню князя і, не задержуючи їх там довго, вихопив та почав скоро натягати на них рукавицю.

Світліший зіскочив з коня, подав його своєму адютантові, обняв Скоріна за стан і пустився з ним до двора. Але снігу напало по самі коліна.

«Промести стежку!» — гукнув світліший на салдатів, а поки це сталося, почав зі Скоріним балачку.

«Як же тут?» — питався. — «Усмирили?»

«Казав повісити кількох своїх, за грабіж і за мордерство», — відповів Скорін, несвідомо кладучи особливий притиск на останньому слові.

«Мордерство?» — повторив Меншіков і ніби здивувався. Але по хвилині махнув рукою. — «Не зашкодить. І так тої сволочи за багато на світі. Хай знають дисципліну... А з Мазепиних людей не застукали нікого?»

«З Мазепиних людей?» — і Скорін задумався.

«Так. З людей ізменніка Мазепи», — повторив князь.

«На жаль, ні».

«То зле. Нам треба добути гетьманські клейноди. Кажуть, що дворецький знає, де вони заховані. Чому ти того дворецького не полав у свої руки?»

«Бо він повісився», — відповів Скорін.

«Сволоч!» — гукнув князь. — «Сволоч. Завтра кажу питати трупа».

Скорін видивився на нього.

«Так, трупа питатиму, і то з пристрастієм. Це зробить велике вражіння. Хай знають, що кари царської, як справедливості Божої, нікому не минути».

Скорінові мурашки полізли по спині.

«Щож ти на це?» — питався князь.

«Консеквенції в такій процедурі не бачу».

«Консеквенції? Не розумію. Висловлюйся ясніше».

«Гетьмана», — почав, — «маємо карати за те, що не був вірним, а дворецького, що хотів ним бути».

«Ха-ха-ха!» — зареготався князь. — «Фільософуємо, полковнику, фільософуємо. А ми не фільософи, лиш вірні слуги й воїни його величства царя. Війна має свою фільософію, свої принципи і свої власні консеквенції».

Скорін глянув у ті вікна, в котрих блимало світло лосевої свічки. Там лежала Мотря.

«От я й забув вашій світлості сказати», — почав, ніби про якесь байдуже діло. — «В гетьманському саді знайшли ми Мотрю Василівну».

«Мотрю Кочубеївну?» — мало не крикнув князь. — «Чомуж ти мені зразу не казав. Цеж велика птиця. Го-го! Гетьманова коханка. Не будь хто!»

«Донька покійного Кочубея, скараного на смерть за вірність цареві», — поправив Скорін.

«Вже я про ту черкаську вірність і слухати не хочу», — замахав руками князь. Але по хвилині надуми признав: — «Правда. Кочубей все-таки поніс несправедливо смерть. Але його донька наче іншого гнізда птиця. Знаємо, знаємо, хто таке Мотря».

«З гетьманом за Десну не пішла».

Меншіков, хитро всміхаючись, глянув на Скоріна. «Advocatus diaboli». — «І не дивуюся. Петро Павлович чоловік молодий, а Мотря Василівна жінка великої вроди. Розуміємо. А всеж таки питаємо і її, може, нам дещо скаже».

«Сумніваюся».

«Побачимо».

І вони увійшли в двір.

НА СУД!

Світліший на скору руку склав суд. І Скоріна покликав туди. Цей випрошувався, як міг. Нічого гидкішого і більше противного не було для нього, як такі суди. Судити й карати людей за те, що боронили своєї справи, — де тут провина? де предмет злочину?..

Не йти, не йти туди за ніщо в світі. Прямо сказати: «Судіть мене або карайте смертю і без суду. Не підуд!»

Але за кожним разом він почував кривду, яку зробив би Мотрі. Лишив би її самою. Як би там не було і що не сталося б, а все таки біля неї буде він, і може прийти такий момент, коли він їй допоможе. Як треба — поїде до царя, представить річ. Як потрасти на добрий настрій царя, то можна і його переконати.

І Скорін пішов на суд.

До його голови ніби хтось молотками валив. По тілі лазили мурашки, млоло. А тут він — вояк. Треба себе перед людьми по-вояцьки тримати, — полковник!

Повів рукою по чолі, протер очі, поправив чуб і мовчки сів за стіл.

Почував на собі хитрий погляд світлішого.

«Тобі, Петре Павловичу, як бачу, не здоровиться».

«Так, князю, негарно я себе відчуваю».

«Щож робити? Служба не дружба. Потерпи, брат. Потерпи!»

Світліший князь Меншіков був вибритий, вимитий, вичесаний. Від нього заносило навіть пахощами Фрізона з вулиці Сан-Онора. Мав начіпані всі ордени й відзнаки, котрі теліпалися на його вузких грудях і мигтіли за кожним поворотом його неспокоїної фігури.

Інші члени того, так званого суду тримали себе менш-більше як звичайно, себ-то ставилися байдуже до діла. Хіба не все одно, чи когось там ударять десять, чи двацять разів, чи будуть припикати огнем, чи прямо покладуть на колесо, або застромлять на паль? Буде, як скаже світліший. На те у нього й інструкції царські, — а вони, що таке вони? Покликано тільки для більшої поваги, так сказати, — для прикраси. І панове судді перекидуються очима. Питають один одного, чому світліший не починає діла. Скорше пічне, скорше скінчить. А світлішому якраз захотілося думати.

Стоїть при вікні і дивиться на зруйнований город, не так, як дивився колись Єремія, о ні! Йому нагадуються імператори римські, Сціпію на звалищах Картагіни, Цезарове veni, vidi, vici, — він пригадує собі всілякі замітні вислови завойовників світа. Хотілосяб і йому, Меншікову, щось такого незвичайного сказати, та нічого на гадку не приходить. Мабуть, тому, що гадка його цілком реальними шляхами мандрує. У нього багато діла. Треба подбати, щоб з Батурина вивести не тільки гармати, зброю, припаси муніції, але також як найбільше гроший, срібла, дорогої посуду й іншого добра, і треба вивозити так, щоб найбільше до його комор попало. Та ще й не малу турботу має світліший ізза того, щоб як найосновніше прослідити Мазепину зраду, в повний ріст розкрити цю історичну подію. Хай бачить Петро, що поки булави не носитиме його чоловік, хоч би приміром він, Меншіков, поти Україні нема що довіряти. Що казати — багато турбот у Меншікова! Ось, приміром, він не може рішити, як йому забіратися до Мотрі, гостро чи політично. Петро Павлович казав, що вона хора. Колиб справді не вмерла? Може, цар хоче спокутувати кривду, заподіяну Кочубеєві, нагороджуючи його жінку й дітей, так тоді треба, щоб і Мотря жила. Алеж треба, щоб вона виявила те, що знає про Мазепину зраду, а знає вона, мабуть, більше, ніж другі.

Крізь вікно побачив світліший тих, що їх мали судити, козацьких старшин і знатніших міщан, яких, здобувши город, вхопили із зброєю в руці. Стояли або прямо лежали, бо вже не мали сил стояти, перед рундуком, порубані, окривавлені, до людей неподібні.

Милосердитися над ними? Ні, такого почуття князь Меншіков не припускав до свого серця. Не сміє! І Меншіков крізь вікно дав знак, щоб підводили підсудних.

«Починаємо!» — сказав, приступаючи до стола.

Всі відітхнули, ніби їм лекше зробилося. Скорше пічемо, скорше скінчимо.

Біля дверей стояло двох високих салдатів, здорових, кремезних, з шаблями наголо.

Меншіков кивнув головою і один з них відчинив двері, переступив поріг і за хвилину вернувся назад, впускаючи перед себе старого козака, зі звязаними руками. Ні ранги, ні заможности не можна було по нім пізнати. Одіж порвана, волосся скуйовдане, весь, ніби його з колеса зняли.

Стояв, потупивши зір. По затиснених устах знати було, що до балачки нескорий.

«Ти хто такий?» — спитав Меншіков, голосом мало що не байдужним, і запитаний назвав своє ім'я і полк, в котрім служив, і рангу.

«Твій полк з гетьманом Мазепою за Десну пішов. Чому ти тут залишився?»

«Не весь мій полк з ясновельможним подався, моя сотня залишилася тут, і я з нею».

«Значиться, окремі доручення дістав. Які вони? Кажі!»

Цей мовчав.

«Говорять тобі, щоб ти виявив, які доручення від Мазепи дістав!» Мовчав.

«Глухий? Востаннє питаю тебе по-людськи, скажи, які доручення мав від гетьмана-ізмінника, і остерігаю тебе, що його величство цар (тут суд піднявся з місця, постояв хвилину і назад сів), його величство цар казав милувати тих, що виявлять жаль і покаються. Їм будуть вернені їх ранги й мастки, їх буде нагороджено новими, куди ще більшими, а тих, що триватимуть у великому, досіль нечуваному в нас гріху, ждуть кари жорстокі і смерть... Говори!»

Мовчав.

«Говори!»

Жертва глянула на своїх мучителів поглядом, в котрім була злість, ненависть і безмежна погорда, але не було каяття.

«Чого ви знущастесь надімною», — сказав голосом рішучим. — «Карайте, я вам нічого більше сказати не маю і не скажу, так мені, Боже, допоможи во Тройці Твоїй святій!»

Меншіков нервово порушився на кріслі. «Вивести його геть!» — гукнув на салдатів. — «З пристрастієм питать. Скотіна! Гадає, маю час на довгі розмови. Тю! Там ось кілька стоїть. Колиж я скінчу, як з кождим стану вести такі розговори. Тю!»

Салдати відчинили двері і хотіли за руки вести козака. «Лишіть. Не доторкайтеся мене. Сам піду, знаю куди».

* * *

Меншіков нервувався. Уявляв собі, що після всіх тих жорстоких звірств, яких жертвою впав Батурич, козаки змякнуть, як віск, і що виспівають, як пташки, все, що тільки знають про Мазепу і його пляни. А тут перший з них показався твердим, як криця. Якщо і з дальшими буде такий клопіт, так до чого цей суд? Краще їх без суду сколесувати, почетвертувати, повсаджати на палі. Вже мав дати такий приказ, коли пригадав собі, що треба цареві післати якийсь матеріал про Мазепину зраду, треба із тих людей щось таки добути, хоч би й брехню, хоч би тільки непевні натяки якісь, а — треба.

І Меншіков звернувся до наймолодшого з офіцерів. «Вийди, Осіпов, на рундук і промов до них. Ти вмієш їхньою мовою балакати. Промов їм до розуму і до совісти. Скажи те, що я перед хвилиною тому сукінсинові балакав, тому сотникові собачому, щоб не треба кождому зокрема в голову лопатою класти, а саме, скажи, що батюшка цар (всі встали і знову присіли), що цар у великій милости своїй, як справедливий монарх-самодержитель, усім їм простить їх велику вину, якщо вони виявлять жаль і покаяніє і як скажуть усе, що знають, тут передімною, перед його світлостю князем Меншіковим, мов на сповіді святій. Хтож і дальше триватиме в відомому хахлацькому упрямстві, котре на ніщо нікому й так не здається, хай знає, що ждуть його такі жорстокі муки, про які ніхто ще доси й не чував. Іди!»

Офіцер вийшов і за хвилину чути було, як українською мовою повторював приказ Меншікова, ніби діякон апостола читав.

Один із суддів, розсівшись вигідно в фотелю, похилив голову на груди і захропів.

Меншіков глянув у той бік і зірвався з місця. «Милостиві господа!» — гукнув. — «Перед нами діло великої ваги, так сказати державне діло, а ви спите, як на запічку баби. Того я ніяк не стерплю». Сплячий офіцер не чув. Тепло і мягкий фотель вколисали його до сну. Навіть усміхався крізь сон. Це ще тірше драгувало світлішого.

«Розбудити його!»

Сусіди штовхали сплячого офіцера, але цей відганявся від них, і дальше хропів. Аж хтось таки доволі дошкульно штовхнув його в бік і він очуняв. Розікрив повіки, глянув, лице його скорчилося, очі закліпали і він, побачивши в чім діло, став виправдуватися. Кілька ночей не спав, продрох, а тут так тепло, гарно, сон його зморив. Звиняється.

Світліший сів у свій фотель і гукнув: «Подавать там!»

Впровадили молодого сердюка, рослого й гарного. По вбранню, хоч подертому та з гарного матеріалу, і по руках певних себе, складних, видно було, що це не простого роду дитина. Тільки руку мав обв'язану аж по саме рамя. Крізь тую, наскорі наложену перевязку протікала кров.

Мабуть, не легкі були рани.

«Ти хто такий?» — спитав Меншіков, дивлячись грізно на нього.

«Того тут на паль!» — приказав світліший, показуючи блискучою від брилянтових перстенів рукою на те щось, що лежало біля дверей. Підняли й винесли геть.

Хтось хотів замикати вікно. Меншіков не велів. Хай провітриться. В салі, хоч як вона була простора, діймаво, аж млісно, чути було людський піт і кров. Крізь вікно влилася струя зимного повітря. Але разом із нею від городу стали напливати дими, свіжий згар і людське голосіння. І світліший велів таки зачинити вікно.

Члени суду приходили до себе. «Фу, чорт!» — нарікали на сердюка. «Проклятий хаклай, геть мені поцарапав руку».

«Який народ!»

«З ними по-людськи годі. Огнем їх і залізом».

«Ніякого послуху не знають. Івана Івановича так у черево штовхнув, що в ньому аж загуділо. Може, й бебехи відбив».

«Можливо. Таж то звір. Росте, як степове бодяччя. Нікого не боїться. Ніякої дисципліни ці прокляті Черкаси не знають».

Майор Іван Іванович сидів у своїм фотелю, згорблений, скулений, тримався руками за черево і — то жовк, то зеленів. Нишком поглядав на світлішого і не смів нічого казати.

Світліший ходив по салі, як по клітці тигр. Заложив руки за спину, понурив голову, як би нею збирався розбивати мур. Груді його підносилися високо і скоро, аж побренькували ордени.

«Фу, чорт!»

Саля принишкла. Князь сердився. Офіцери знали, що не на них сердиться князь, а все-таки страшно. Невиспані, голодні, як собаки після довгих ловів, почували в душі злість і злобу до світлішого, проклинали його невгаваючу енергію, але ніхто з них не важився виявити назверх ніже найменшого сліду отсього невдоволення. Навпаки, кождий готов був усміхатися солодко або робити поважну, ділову міну, відповідно до того, що буде потрібне. За вічним і повсякчасним страхом забували про другі почуття.

Князь сердився! Одинока турбота, що він рішить.

І князь рішився.

Після доволі довгого проходу вернув на своє місце. Але не сів. Стояв за столом, поклавши на нього обі свої перстнями блискучі руки.

Голову задер, ніби зазирає кудись далеко. Ніздря роздувалися, як у звірюки, котра вітриє криваву поживу.

Офіцери зпід лоба глипали на нього. Дух запирали в собі.

«Господа!» — почав світліший. — «Мені бачиться, ділу нашому кінець».

Господа відсапнули. «Славити Бога», — говорив кождий в душі. «Казус, котрого свідками були ми перед хвилиною, настільки жакливий своєю неймовірною сміливістю і настільки проречистий, що я не потрібую довго розводитися над ним. Кождому з нас ясно, що ті люди нерозкаяні»:

«А вжеж, а вжеж», — зашепотіло кругом.

«У мене діла повні руки. А врешті я теж чоловік. Я не з заліза. Не можу більше жертвувати собою, як можу».

«А вжеж, а вжеж», — притакували йому.

«Ви бачили, що я по-доброму до них балакав, хотів зворушити їх совість і промовити до розуму. Та куди!»

«Куди — куди!» — притакував весь стіл.

«Так тоді...», — тут світліший потер лівою рукою чоло, хвилину помовчав, ніби остаточно рішався, — «так тоді», — він підняв голову ще висше і, звертаючись до придверних райтарів, гукнув: «відчинити двері нарозтвір. Вікна теж, усі, усі!»

Райтари в одну мить сповнили його волю. Саля наповнилася димом, шумом, гуготом, усіма голосами, що неслися від міста. Офіцери піднялися зі своїх місць і повернулись, хто в напрямі дверей, хто до вікон. Крізь двері й вікна видно було живий вінок людей, покалічених, окервлених, що стояли на зимні, повязані верівками, ремнями, навіть ланцями від возів, а за ними мур московських салдатів з шаблями й рушницями.

Були там сердюки, хоч немилосерно-скатоваі, а всеж здорові. рослі, горді, були й старі, ремісники, міщани, привиклі до почесний та пошани від своїх і чужих, були хлопці-недолітки, котрі за честь собі мали стояти поруч своїх батьків і дідів, у тій важкій не по їх віку і силам пригоді. Всі вони дожидалися справедливого присуду царського за те, що хотіли сповнити свій обов'язок супроти рідного городу й гетьмана свого.

І цей присуд вони почули.

«Бунтарі, хама, ізменнікі!» — гукнув на них Меншіков не своїм голосом, високим, як свист, і пронизливим, як скрип колеса.

«Розбишаки, злодії, горлорізи нерозкаяні, я вас навчу, собаки, як супротивлятися найвищій волі царській і як зневажати мене, представника царської влади. Почуєте ви силу мою, що правнукам вашим відпаде охота від усякого бунту і зради, що ваші будуть зриватися зі сну, а жінки прес... ваші родитимуть уроди на світ. Черкаське кодро мерзотне, ви, ви...» І він, виведений із рівноваги, підскакував, бив кулаками по столі і приступував чобітьми, аж побренькували остроги. «Я вас, сукіних синів, заставляю так умірати, як не вмів ще ніхто на світі, що від того дерева повсихають і земля зробиться неродючою, на довго. Я ваше зрадницьке гніздо переверну догори коренем, зруйную, рознесу, щоб і сліду не осталося з вашої погані породи. Я вас провчу!»

Офіцери стояли, витягнені, як струни. Ніхто не шевельнувся. Салдати задеревіли. Лиш котрийсь їх козаків не втерпів.

«Тай розходився як!» — промовив до свого сусіда. — «Верещить, мов на пуп».

Світліший зачув цей шепіт. Це його роззвірило ще гірше.

Відсунув стіл, перевернув свій фотель, вискочив крізь двері та з шаблею кинувся на безборонних.

Офіцери зжахнулися. Могла счинитися різня, котрої висліду годі було предбачити. Розуміли, що ніяк їм оставатися безмовними свідками такого «інциденту». Хтось кинувся у двері. За ним побігли й другі. Окружили князя. «Ваша світлосте, позвольте вам сказати, що ті хами негідні гинути з вашої достойної руки. Лишіть це діло «палачеві». Вони на таку честь собі не заслужили».

Світліший отямився. Але все таки ніяк не міг заспокоїтися. Велика відповідальність за батуринське діло, непевна політична ситуація, важкі втрати в людях підчас облоги, все воно схвилювало князя, утратив тую владу над собою, яка була основою його дотеперішніх незвичайних успіхів. В таких моментах Меншіков робився другим чоловіком. Тонка, хоч блискуча поволока легко набутої культури й товариської оглади облітала з нього, і світліший князь виявляв первісні інстинкти підмосковського громила-кулачника. Стуливши п'ястук, штовхав ним старців у груди, підбивав бороди, що аж зуби скрихтіли, плював у лица: «Виш які! Падло! Тю!»

Жертви княжого гніву безмовним поглядом дивилися на нього. Але ні один не упав на коліна і не благав пощади. Обхопило їх нестяменне завзяття, зимне, як сталь, і тверде, як криця. Всі вони з погордою дивилися на свого дикого переможця і як бажали ще чого, то хіба, щоб найскорше відійти від нього. Те хахлацьке завзяття драгувало Меншікова до останка. Безмовність жертв відбирала в нього ту звірську насолоду, яку мучителям дає жах і тривога мучеників. «На коліна!» — гукнув.

«На коліна!»

Та ніхто перед ним на коліна не впав, хоч салдати штовхали козаків ззаду — хотіли їх сокрушити.

Князь повів очима по товпі, скочив, як тигр, і, вхопивши лівою рукою за груди якогось сивоголового старця, правою рукою став його бити по голові, по висках, по лицах.

«Не смій! Лиши! Лиши!» — зверещав молодий, сильний голос. Якийсь парубок продирався крізь товпу. Він розірвав ланцюг, котрим були звязані його руки, і побренькуючи ним понад головами товпи, кричав: «Це мій батько! Не смій!»

Меншіков відскочив, подався у двері, салдати загородили дорогу до сходів, офіцери окружили князя.

«На паль його!» — гукнув світліший. — «Сейчас на паль. Тут перед брамою. Беріть!»

Райтари кинулися на парубка. Почалася борня.

«Живим не дістанете мене!» — сказав козак, вихоплюючи штик і пробиваючи себе.

«Що третього на паль, що четвертого колесувати, інших повісити, як собак», — приказував світліший. — «Нікого не щадити. Хай чують, що вмірають, стерво вонюче!»

Цей приказ заспокоїв його. Виняв хустку, обтер лице й руки. «Мішка тут!» — гукнув.

Зпоміж салдатів висунувся мущина середнього росту, віспуватий, з маленькими, ніби заспанними очима, з солодкою усмішкою на широких мов напухлих від ужалення осей устах. Короткі ноги, довгі руки й високо підняті широкі рамена робили його подібним більше до горилля, ніж до людини. Це був найвправніший з мучителів у цілій армії князя Меншікова. Людина дійсно без серця і, здавалося, навіть без розуму. Робив своє діло цілком спокійно, зимно, тупо, без ніякого вражіння, усміхаючися заєдно.

«Чогож ти стоїш?» — питався його князь. — «Числи! Що третього на паль».

Мішка рахував: раз, два, три, — і що третього відводив на бік.

Їх окружили салдати і повели липовою алеєю за браму. Ніхто не повернувся, ніхто не попрощався з ними. Пощо? Незабаром зустрінуться з ними там, де нема ні болю, ні терпіння, ні світлішого князя Меншікова.

Мішка став знову числити. «Раз, два, а третій уже пішов...»

«Числи тих, що осталися», — рішив князь, і Мішка числив.

Четвертих відвели на подвір'я.

* * *

«Можемо йти, господа», — звернувся князь до своїх офіцерів, і вони вернулися у судову салю.

Князь велів позачинювати вікна і двері.

Ним трясло. Продрох і нервувався.

Скорін сидів біля стола, блідий, тер рукою чоло.

«Ти, Петре Павловичу, тут?» — спитав князь, побачивши його.

«Я, князю, тут», — відповів Скорін, щоби щось відповісти.

«Не цікавишся ділом?»

«Не здоровиться мені».

«Діло вельми цікаве, правда, панове? Знаєте, такого цікавого діла я в своїй практиці не тямлю. Їй-Богу».

Він тер руки і ходив по салі. Коли був схвилюваний, то не міг усидіти на місці, а до того привик, що й цар так бігав, коли розсердився. «Кожде зухвальство має свою границю, в хахлів воно безграничне».

Світліший вдавав, що він спокійно і ділово дивиться на річ.

«Уявіть собі, яке упрямство; яка безгранична злоба, що в тих людях за злість!»

«Це не люди», — завважав сонний офіцер, — «а звірі».

Князь згіржливо подивився на нього: «У кого масло на голові, не дізь на сонце. Звірі-звірі! В тім то й біда, що вони не звірі, а люди, і то більше розв'язані, ніж не один із вас, господа».

Світлішому хотілося вилаяти своїх офіцерів, щоб на них зігнати решту свого гніву. Але побачив їх гупо-вистрашені обличчя, відвернувся до вікна і став пальцями тарабанити по шибі. «Отсе хоробрый народ, жаль, що неслухняний такий. З ними я весь світ підбив

би, не то, що з вами». І в гадках князя помічалися іноді такі заячі скоки, як у царя. Він у неодному хотів наслідувати його, розуміється, як царя не було близько нього, бо в його присутності він складався, як ніжик. «Та нічого не вдієш. Хоч хоробрі, а покарати треба. Треба так покарати, щоб їм на все відхотілося бунту».

Князь дивився, чи перед брамою не затісують палів. Цікавий був, чи кіньми, чи волами наволікати будуть. «Один чорт»,— рішив і махнув рукою: — «Пустяки».

Повертаючись від вікна, говорив:

«Ви, господа офіцери, будь ласка, добре бережіться. Як довго останнього Батуриця не витягнемо з нори й не повісимо, так довго не можемо себе почувати безпечними. Нині треба нам це діло зробити».

Нараз завважив майор Івана Івановича, що все ще тримався за черево і з болю то жовк, то зеленів. «Чогож ти тут торчиш? Не дивись на Петра Павловича. Його недуга іншої сорти, ніж твоя. Десь тут є хірург. Кажі, хай огляне тебе. Може, дійсно в тебе бебехи відбиті. Тай копірсавсяж цей сердюк, правда? Хоробрий молодець, не те, що ти, майор».

«Майор!» — і Меншіков згідливо надув свої вузкі, мов до цілунку сотворені губи.

«Йомуб, ваша світлосте»,— озвався хтось неспіливо,— «горілки з перцем, це кращий лік від блюментростової масти».

Князь став і глянув на смільчака. «Може, ти й правду кажеш, брате. Горілка нікому не зашкодить. Кажі принести боклажок і дві три чарки. Випемо та закусимо. Продрохли й зголодніли ми. Піди!»

Світліший сів. «Сідайте, господа офіцери. Навіть Петро Павлович випе».

«Спасибі!» — відповів Скорін.

«Овва, гордиш нашим товариством, полковнику?.. Потомственний дворянин і хвилософ».

«Мені і без горілки голова болить».

«Як схочеш, а ми таки випемо за здоровля його величства і на погибель врагам і супостатам його».

Всі встали. Мусів піднятися і Скорін.

«Дайте й мені»,— попросив. Налили й піднесли йому. Випив і попросив ще. Налили другу. «Ще!»

«Ні, Петре Павловичу»,— спинив його світліший,— «боюся за твоє здоровля».

«Хочу впитися, князю»,— відповів.— «Я ще п'яний не був ніколи».

«Як не був, так і нині не треба. Але третю все-таки можна тобі дати, не впешся. Так. А тепер, панове, вертаємо до діла».

Він розгорнув перед собою папері, замачав перо в чорнило, спробував писати,— відкинув, узяв друге, полизав, щоб краще чорнило чіпалося пера, і нотував собі якісь пункти своїми, для власного вжитку придуманими карлочками.

«Нам треба переслухати ще одну персону»,— почав, відсуваючи папір,— «і то жіночого рода, не з простих жінок, а Мотрю Василівну, доньку покійного Василя Леонтьєвича, котрого несправедлива смерть хай упаде на чорне сумління хитрого зрадника Мазепи. Як вам відомо, панове, отся Мотря Василівна не була чужою гетьманові Іванові Степановичеві і, якщо вона справді жінка такого ума, як про неї говорять, то треба нам сподіватися, що від неї одної довідаємося більше, ніж від усеї тієї чорної товпи».

І світліший казав покликати Мотрю Василівну.

«Якщо вона недужа, то можна її тут принести з ліжком, двері доволі широкі».

Суд поправився на своїх кріслах. Мимохить кождий глянув на свої чоботи, пригладив штани і поправив пальцями волосся. В салю внесли Мотрю Василівну, відому широко й далеко із казкових маєтків, із фантастичних пригод, аж до смерті безталанного батька включно. Всі були цікаві, як вона буде поводитися перед судом і які відповіді подасть. Не менше цікаво було, як світліший переслухуватиме ту паню, чи так, як козаків і батурицьких міщан, чи політичніше. Знали, що світліший дбав про славу чемного й добре вихованого чоловіка, як звичайно дбають про неї доробкевичі.

Внесли ліжко. На нім лежала Мотря. Була накрита по саму шию, очі повіками накрила. Дві філи темного волосся спливали по подушках.

Дивно вражала та жінка серед гурта мужських грубих облич, так дивно, що навіть світліший, бачилося, забув язика в роті. Дивився і не знав, що йому робити. Гукати своїм звичайним способом не хотів, але й надто вважливо поводитися теж ні. Він же тут пан життя і смерті усіх, отже, і її. Як велить, так і буде.

«Ви Мотря Василівна, Василя Леонтьєвича Кочубея донька, а дружина Івана Чуйкевича, гетьманового канцеляриста?» — спитав голосом різким, але спокійним, без тону зневажливого і злобного.

«Я Мотря Василівна Чуйкевичева»,— почувся тихий, але виразний

голос.

«Будь ласка, розкажіть нам, що знаєте про виїзд бувшого гетьмана Івана Степановича Мазепи. Куди і з якими намірами він відїхав. Ви числіть, хто був при йому і загалом, будь ласка, говоріть усе, як на суді».

Мотря порушилася на ліжку. «Знаю, коли гетьман відїхав, бо при відїзді його з двора була, а на решту питання дозвольте мені не відповідати».

Князь Меншіков посунувся зі своїм кріслом в напрямі Мотриноного ліжка.

«Я, ласкава пані, не дикун, знаю, якої вважливости гідна жінка тої «кондиції», що ви, та ще недужа. Але бувають випадки, коли ця чемність мусить уступити перед обов'язком. Моїм обов'язком вимагати від вас точної відповіді на раз поставлене вам питання».

«А моїм обов'язком,— князю,— мовчати».

жена, дралися разом з мужвою, мов яка Амазонка? Мені це цікаво знати, навіть дуже, хоч би для зрозуміння отсього сфінкса, що зветься жіночою душею».

(Князь Меншіков любив себе показати образованим чоловіком, котрому не тайні чужі слова, котрий пройшов курс історії, не минаючи й мітології).

«Але»,— додав нараз, зриваючися з фотеля,— «вам, мабуть, важко лежачи говорити. Позвольте, я вам подушку поправлю. От-так».

«Спасибі, князю. Питаєте, чого я боролася з ворогом, котрий облягав наш город? Бо він ворог, ворог, світліший князю».

Офіцери, почувши новий зворот у допиті, зацікавилися. Дехто встав і підійшов блище. Світліший дав рукою знак, щоб вернулися на місце.

«Ворог»,— повторив, киваючи головою.— «А я гадав, що ми союзники у війні проти Шведів. Значиться, не знали ми, в якому характері приходимо до вас».

«Союзник не вдирається насильно в город і не здобуває його, знаючи, що город дістав приказ від свого зверхника не впускати нікого в свої мури».

«Алеж цей зверхник зрадив царя, і ваш город не обов'язаний був його слухати».

«На це питання Батурин відповів вам тричі. Я інакше відповісти не можу».

«Не можете, жаль дуже! Та й за це вам спасибі. Знаємо, хто ми такі та як ставитися до вас. А то все ми дивилися на Україну, як на частину нашої держави, а тут — ми вороги! От тобі що! А чомуж бо то ми, Москвичі значиться, вороги вашої України?»

«Гому, що не приятелі, а чому не приятелі, це вже ваша річ. Видно, не хочете ними бути».

Офіцери штовхали себе ліктями. Розмова робилася цікавою. По ругах князя і по його голосі кризь зуби знали, що в нім накипає нова злість і що він її довго не видержить. Вибухне, і тоді буде цікаво.

«Якіж то такі ворожі дійствія супроти вашої України помітили ви за Москалями?»

«Ще питаєш, князю? Коли славної пам'яті Богдан Хмельницький, за Божою поміччю визволив Україну і з доброї волі, вважаючи на спільну віру православну, піддався під протекцію московську, цар під присягою обов'язався у всіх правах і свободах заховати й оборонити військо запорожське і весь народ козацький-український, землі нашої ні до своїх володінь не прилучати, ані не дозволяючи сусідам нарушувати їх цілості».

«Знаємо це і у великім поважанню тримаємо ім'я великого гетьмана Богдана Хмельницького».

«Ім'я то так. Але що сталося з його насліддям? Хто спустошив землю від ріки Случі до Дніпра, перегнав здавна там осілий народ у слободи, а землю передав у кормигу ворожу?»

«Зробили це історичні конечности, сильніші від наших бажань. Але невжеж ті землі не заселилися наново?»

«Самусь і Палій кращу відповідь далиб від мене. А мені ви позволте спитати вас, що сталося з городами українськими? Ще за життя Богдана Хмельницького ваше правительство виманило собі право...» (Меншіков нетерпівливо порушився на кріслі, Мотря говорила дальше) «...право тримати свою залогу в Києві, з тим, що її начальник не буде присвоювати собі ніяких прав до міста і людности його. А тепер у Києві сидить воевода, ніби другий гетьман і ніби сильніший ще від нього. В Переяславі, Ніжині, Чернигові і по других містах теж стоять московські залози і не перестають кривдити народу. А наше військо, наші козацькі полки, що мали обороняти рідну землю, ви кидаєте по далеких землях, виставляєте їх на походи далекі, на бої важкі, на всіляку біду, щоб вони вигинули і щоб країна наша не мала своїх оборонців. Тоді вам лекше буде прибрати її до своїх рук, вольности наші покасувати, московські порядки завести і саме ім'я України заглядати навіки. І ви ще питаєтеся, князю, чому Батурин не хотів перед вами відчинити своїх брам і чому я боролася разом з Батуринцями проти вас?»

Меншіков слухав і не перебивав довгої промови. На ньому помітне було здивовання, що жінка, і то молода й гарна жінка, знає історію й цікавиться політичними питаннями. У них таких жінок нема. Вони могли вирости тільки серед ліберального устрою, там, де шанувалася особиста свобода, де ідея незайманості й недоторкальности людини робилася життєвим, якщо не писаним законом. Його бистрий і від природи багатим розумом, звідки впливає ворожнеча між Москвичами й Українцями. Два світи, два інші світогляди, дві культури, котрі важко звести до купи, як важко помирити воду з огнем. Між ними мусить іти бій, поки один із противників не ляже переможений, знесилений і надовго несподібний до дальшої боротьби. В душі признавав вищість такому жіночому типові, як Мотря, вважав його цікавішим і привабливішим від покірної, слухняної і безвольної північної жінки, і колиб не отсе важке батуринське діло, не відповідальність, яка тяготіла на нім, він радо побалакав би з Мотрею, як любив балакати з культурними, високорозвитими людьми. Але годі — треба кінчити діло.

«Позвольте, Мотре Василівна, завдати вам ще одно питання. Воно вже меншої ваги. Тут діло не в людях, а в предметах мертвих, безжизненних. Вам відомо, де гетьман Мазепа заховав свої гетьманські клейноди?»

«Мені?»

«Кому ж би, як не вам. Ви ж були близька до нього людина. Може, й ховали разом. Скажіть, де вони? Жаль, щоб такі дорогоцінні предмети попали в руки яких грабіжників, котрі їх продадуть торговцям за будь-що. Це в вашім інтересі сказати, щоб вони не пропали. Правда? От же бачите, я не вимагаю від вас нічого важкого й неморального, — будь ласка, скажіть».

Мотря захиталася на хвилину. Князь Меншіков говорив так переконуючо, що годі було не повірити йому. А що, як хто із довірених видасть тайну і як дійсно клейноди попадуть у руки грабіжників, котрі їх поломлять на золото, повилуплюють дороге каміння й понівечать? Чи не краще, щоб вони перейшли до ворога, а пізніше вернули від нього до рук нового гетьмана. А всеж таки сказати, це значить видати тайну.

«Князю!» — промовила, сідаючи на постелі, Мотря. — «Ми все ще балакаємо на двох мовах і не розуміємо себе. Після того, що я вам сказала, мала я деяке право сподіватися, щоб ви дивилися на мене як на людину свідому, розвитку й морально здорову. А ви, отже, ставите до мене вимоги, як до жінки глупої або неморальної...»

Тим вона кольнула Меншікова в саме серце.

Довго здержувана злість добулась наверх з повною силою первісної людини.

«Мотре Василівна!» — гукнув. — «Ви обиджаєте мене. Я до того допустити не можу. Я тут вожд, заміститель найвищої волі царя. Я можу зробити з вами, що завгодно».

«Робіть!»

«І зроблю. Гадаєте, зжахнуся ваших гарних очей і ваших краснорічливих слів! Гадаєте, вчарували мене, як колись старого гетьмана!»

«Обиджай, князю, дальше. Я безборонна».

«Не смій перебивати мене. Таке поведіння дерзке, своєвільне, недопустиме. Я вговкаю тебе, білоручко, дамо, загнуждаю — о загнуждаю, — на те я Меншіков!»

А звертаючись до своїх офіцерів, він ніби виправдував себе. «Господа, ви бачили, — бачили, господа, як я поведився з нею. Ввічливо, наче Бог зна з якою дамою. Мав на ввазі, що це донька Василя Леонтівича, а вона обиджає мене, Меншікова. Не смій».

Пустивши раз поводи своїй пристрасній вдачі, він заганявся чимраз дальше: «Фу, чорт! Мальована хахлачка! Гадає, водитиме князя Меншікова, як водила колись за ніс старого Мазепу, — а зась! Поклав твій батько голову на колоду, можеш ти спину підставити під кнут. Кнут не ангел, душі не вийме, а правду скаже... Фу!»

«Князю!» — почувся нараз голос Скоріна.

Меншіков повернувся туди.

Глянули собі в очі... Європа — і по-європейськи вдягнена Азія, людина — і її личина, хитро придумана.

Скорін, о голову вищий від князя і куди ще вродливіший, нагадував в цей мент не Аполлона, а бога Ареса на полі бою. Серед своїх товаришів, від котрих несло горілкою і людською кровю, він скидався на чужинця, на мешканця з іншої планети, що випадково заблуdiv туди. Ніби за кару його доля послала. З затисненими п'ястуками стояв, недвижно, мов статуя, котра оживає нараз і дивується, побачивши своє оточення. Меншіков — дійсність, Скорін — фантом, мрія майбутніх людей.

Стояли супроти себе і міряли свої сили.

Все принишло кругом. Що значили при них ті пахолки, прислужники, раби царської волі?

«Чого тобі, Петре Павловичу?» — спитав князь, насилу здержуючи свій гнів. — «Хорій, так іди! Не спиняй діла».

Скорін, замість відповіді, ступив кроком вперед. Князь кроком подався назад.

Реальний, тверезий ум світлішого з вправою московського торговця став перечеислювати усі здобутки і втрати з отсього ризикованого діла. Скорін не будь хто. Його полк пропадає за ним. Скоріна шанує цар, жорстоке поведіння з вищим офіцером моглоб викликати небажаний настрій серед офіцерських кругів. І на козацьких старшин могло погано вплинути. Треба, значиться, уговкати цього дивака-фантаста, тую перевернену голову...

«Петре Павловичу, чого тобі? — ну скажи, чого тобі?» — спитався лагідніше.

«Князю, це жінка! Пошануй її горе, доволі того знуцання».

Князь Меншіков глянув на Скоріна пронизливо, довго і кивнув на драгунів рукою.

«Винести її геть, до найдальніших кімнат! Вартових приставити до дверей. Під вікнами також. Нікого не впускати, крім матері. Чекаати дальшого розпорядку».

Мотрю винесли. Князь Меншіков приступив до вікна.

Тарабанив пальцями по шибках і дивився в напрямі вїздової брами. Там виростили палі один біля другого і на них вилися в муках люди.

«Бунтарі!» — вищидив Меншіков крізь зуби і повернувся на салю.

Скорін усе ще стояв.

«Чого тобі, ну чого тобі, Петре Павловичу? Ти, мабуть, з глуздів збився. Пора отямитись. Причарувала тебе хахлачка? Офіцер, полковник! З потомственных дворян!» Скорін мовчав. Але уста його дріжали від множества слів, котрі тиснулися на них з глибини душі.

«Ти ще торчиш?» — і Меншіков підступив до нього.

Чув, що небезпека минула. Тепер лишалося підскочити, замахнутися і гримним поличником покінчити цей дивний інцидент. Але княжа рука не підіймалася на цей божеський архитвір. Заложив руки в кишені й пустився кругом стола.

«Господа офіцери», — казав, — «так бути не може. Я знаю, що війна роздратовує чоловіка до краю. Але на те ми офіцери, щоб панувати над собою. Хто хоче побіджувати других, мусить в першу чергу побідити себе. Жадаємо дисципліни від салдатів, а сами її не вміємо тримати, чого доказом нинішнє поведіння Петра Павловича. Чоловік здоровий і при повному умі чогось такого, ніяк зробити не може...!»

«Князю!» — пробував йому перебити Скорін, але князь обернувся наглим зворотом, став біля стола, ліву руку опер на нім, а праву випрямив в напрямі дверей. «Проч мені з очий!» — гукнув, аж усі, що були в салі, присіли і зі страху дух у собі заперли.

Розуміли, що це рішача хвилина. Дві вдачі, два світи стиралися з собою. За одним була правда, а за другим — сила. Один боровся за право людини, другий — за право поневолювати її... Котрий з них побідить?

Скорін випрямився, як струна, кинув собою вперед, зробив два кроки в напрямі стола і став. «Князю! Так дальше не можна. Доволі того, доволі!»

«Проч!» — повторив князь, показуючи дальше на двері.

Скорін глянув на князя поглядом, повним жагучої погорди, повернувся і — вийшов.

Ніхто не дивився за ним. Всіх очі прилипли до блискучої від брилянтових перстенів руки світлішого. Тая рука в міру того, як Скорін наближався до дверей, опускалася все низше. А коли двері замкнулися за Скоріном, упала на стіл.

Князь Меншіков відітхнув свобіднійше.

Побіда була за ним.

Сів і почав щось писати на листах грубого, зеленавого паперу гусачим пером, карлючками, котрі придумав для власного вжитку.

В салі було так тихо, що чути було стони колесованих на подвіррю людей і рев насаджуваних на палі сердюків.

Нараз усі підскачили на своїх місцях. Князь також. Його перо, як леміш, що виходиться з руки ратая, заскребло на папері, лишаючи за собою чорну борозну й кілька цяток, мов кілька грудок викиненої з борозни землі.

Хтось стрілив. І то недалеко. В перший мент здавалося, що в салі.

Вбіг драгун. «Ваша світлосте, позвольте доложити вам, що його високородіє, господин полковник Петро Павлович Скорін зволили наложити на себе руку!»

Князь Меншіков устромив у чорнильницю перо і відсунув від себе папері.

«Петро Павлович Скорін?»

«Так, ваша світлосте. Полковник Скорін застрілився.»

«Де?»

«Оттут, перед сходами. Ще живий. Але куля пройшла крізь лоб.»

«Лікар є?»

«Покликали.»

«Так — харашо. Можеш відійти.»

Князь Меншіков подався на спинку фотелю і закрив долонями очі. Обчислав усі плюси й мінуси того так несподіваного інциденту.

Скорін пустив собі кулю в лоб. Сам, з власної і непримушеної волі. Це факт. А все инше — неважно. Скоріна любив цар. Одного любимця, значиться, менше. Це важно. Міг згинути в бою, згинув з власної руки. Хай з Богом спочиває.

Рахунок, значиться, не найгірший.

І Меншіков глянув кругом стола.

Офіцери сиділи, як і перше. Сонний майор, не виносячи мовчання,

борикався зі сном. Кліпав своїми вузкими очима. Той, котрого копнув сердюк, вже не жовк і не зеленів, але все ще тримався за черево руками. Горілка з перцем розгрівала його. В деяких очах помітне було здивовання. Сензація.

Єсть нова тема до «коришпонденції».

Але щирого жалю не виявляв ніхто. Покійний Скорін був вояк хобробий і товариш чесний, та — дивак. З ніким він близько не зійшовся, ходив, як не від світа того. Почувався чужим серед своїх. Може, так і краще, як він зробив. З таким чоловіком годі себе почувати безпечним. Ніколи не збагнеш, що він гадає і що може зробити. Що для всіх біле, це для цього чорне. Хай з Богом спочиває.

«Панів офіцерів», — почав князь Меншіков, — «беру на свідків, що я покійного Петра Павловича не довів до того, що він з собою зробив. Не повинен я в смерті його.»

Офіцери піднялись зі своїх місць. «Я з ним поступив лагіднійше, ніж наші військові приписи велять.»

Всі притакнули, а сонний майор додав: «Покійний Петро Павлович не від нині шукав собі смерті. У боях ліз де найгірша біда.»

«За це ми й пошануємо його, як хоброго офіцера непобідимої армії його величества царя», — заявив Меншіков, але пригадав собі нараз, що, може, Скорін, ще й не вмере, бо не від кожної кулі люди вмірають. Він плеснув у долоні.

«Принести Петра Павловича тут!»

Принесли трупа й поклали серед покою.

Обступили його кругом і дивилися без спочуття. На війні труп, це явище звичайне. Лікар стояв оподалик.

«Вратувати не міг?» — спитався його князь.

«Ніяк не міг, ваша світлосте. Куля застряла в мізку, увійшла правим виском.»

Несміливо підійшов і пояснював, що спричинило смерть.

Внутрішній розлив крові, тут безсила всяка поміч лікарська.

Світліший приклонив коліна, перехрестився й прошепотів молитву. Всі пішли його прикладом, навіть лікар, хоч про нього казали, що він Лютер і в Бога не вірить.

«Такий красунь і так опоганив себе», — сказав князь, встаючи та стріпуючи порох зі своїх колін. — «Свиня, іменно свиня! Бога в серці не мав. Як можна таке безобразіє з собою робити! Ось до чого, милостиві господа, доводить філософія. Іменно філософія. Не роздумуй над життям, а лиш жий, та ще коли тобі літ малоощо понад трийцять і коли носиш офіцерський мундір. Для офіцера потрібна шабля, а не книжка, послух і карність це для нього закон. Накричь його!»

Хтось накинув на покійника плащ, бо світлішому здавалося, що Петро Павлович підносить ліву повіку і дивиться на нього... Шкода таких очей. Другого такого офіцера в цілій армії нема. Щоб цар не затужив за ним. Може, ще раз схоче глянути на нього.

«Залишити його до завтрішньої днини тут. А завтра вранці поховати з почестями серед саду!»

Світлійший надумувався хвилину. Потім кивнув на лікаря. Відійшли на бік і балакали пошепки.

«Як гадаєш, не можна забальзамувати того тіла?»

«Важко, ваша світлосте, не берусь. Матеріялів нема, і діла того ніколи я не робив, не вмю».

«А щож ти вмєш? Живих краяти? Не дивуюся, що вас люди не люблять».

Фізикус здвигнув раменами. «Багато ми маємо ворогів на цім світі».

«А на другім ще більше», — додав світлійший. А по хвилині: — «Але голову Петра Павловича можеш вложити в спірітус?»

«Це я можу зробити».

«Так вложи. Може, цар схоче колись подивитися на неї, а може, примістить у своїй куншткамері — отже! Лиш відтинай так, щоб ніхто не бачив. Люди суєвірні, дурні — розумієш?»

Лікар притакнув, поклонився і подався назад.

«Господа!» — звернувся світлійший до своїх офіцерів. — «Нам тут більше нічого робить. Поїдемо в город!»

Поправив шаблю і ордени, вбрав капелюх, йому подали царськими соболями підбитий плащ і відчинили двері.

«ТАЇНСТВО»

Під окопом гурток ордонансів розмовою скорочував нудьгу доживання.

Салдати водили старшинських коний по боковій алеї. Коні задирали голови, витягали шиї й іржали. Вітер грався листками, розносив згар.

Клапті чорної саджі падали на коний і на людий. Коні порскали, люди чхали: «здоров!»

Годі було вгадати, чи це вечір чи ранок, осінь чи зима, ява чи томлячий сон.

Брудно, гнітучо, тьмаво.

«Фу, чорт! Який поганий день!» — сказав світлійший, ступаючи по сходях.

Гадав, що дихне свіжим воздухом, а тут дими. «Ще не вгасили? Доволі того фаєрверку!»

Післав у город ордонансів і казав гасити пожежу. На стежці, недалеко сходів, ступив у калюжу крові. (Червоніла на білім снігу. Видно, що люди оминали її.) Кілька крапель бризнуло на білі штани світлійшого... Кров Петра Павловича. «Свиня!.. Чом не запрятали?»

Набрав у пригорщу снігу й витирав пляму. Але кров не сходила. Тільки розмазав її.

Пригадав собі народне повірря. Крові, котра про вбийника свідчить, не змиєш...

Дурне! Як би це правда, то не один ходив би червоний від ніг до голови. Перший цар...

Світлійшому підвели коня.

Вичищений, білий, без червоних панчіх.

Світлійший поплескав його по шиї. Але кінь відвернувся від нього. «Чож ти відвертаєшся від мене, дурню!» — і притулив своє лице до гарної голови звіряти. Чув, як кінь дріжав, аж постогнував. Жилки надувалися, ноги тремтіли. Кінь то дивився перед браму, де торчали людьми оздоблені палі, то озирався позад себе, де на подвіррю мучили «бунтарів». Припікали, колесували, здирали шкіру.

«Чож дріжиш, ну чож дріжиш, дурнику? Тобі не зроблять нічого. Не дам!» І світлійший поцілував коня у білий лискучий лоб.

«Іди з ним у бокову алею!» — приказував салдатові.

«В сад. Бачиш, звірина полошиться, нервується. А ти чіпиш тут, не знать чого. Не бачив, як саджають на паль?»

Салдат узяв коня за поводи й повернув ним у сад.

«Не шарпай трензлею, уважно провадь, скотіна!»

За світлійшим півколесом стояли офіцери.

«Підемо, панове, до Мішки», — сказав князь і усміхнувся, ніби провадив їх туди, де грають Серби, танцюють циганки, а карли творять непристойні жарти.

Мішка подвизався. Докладав усіх зусиль, щоб показати себе справжнім митцем. «Молодець Мішка!» — гукав на нього світлійший.

«Рад послужити вашому величеству», — відповів катюга.

«Дурний ти, Мішка, я не величество, я тільки світлійший», — поправив його князь.

«Як звав, так звав, коли що дав», — не засміявся, а ніби заіржав Мішка.

Меншіков добув з кармана таляра й кинув йому.

«Славний малий, та розуму в нього, як у здохлого теляти. Підемо». Увійшли у велику гетьманську маштарку, бо повози поїхали з гетьманом, а ті, що залишилися, відставлено до московського обозу. В куті дрімали ще якісь дві старосвітські брички, спадок по Самойловичу. В них спали мертвецьки п'яні салдати.

Загалом тверезих тут не було. Мученики — п'яні від болю, мучителі від горілки. Міша не жалувал її, — ради «усерднішого дійствія».

Вже сам воздух п'янив. Слабших офіцерів млоїло, їм робилося не добре. «Нагидив скотина!» — сердився на них світлійший.

«Пашол вон! Ще чого доброго облюєш мені каптан».

Щасливі, що таким дешевим способом увільнилися від дальшого обовязку бути свідками «таїнства»*, вибігали на двір.

«Бачить скотина, що віддасть учорашний обід, і чекає. Офіцери! Вам треба було бачити, як цар усмирював стрільців. А то їх млоїть, як хахлам добіраються до шкури».

* Так тоді величали торттури.

Світліший дійсно сердився, дивлячись на тую мягкосердність. Він привик до страшного «Преображенського уставу», куди нераз заходив з царем, подивляючи його невичерпані концепції в вигадуванні що раз нових способів мучення людей.

Меншіков завидував цареві не тільки його царського вінця, але й тої велитенської сили, того «твердого характеру», котрому ніщо й ніколи не могло устоятися. Він хотів наслідувати царя, щоб стати гідним його співробітником.

На кару Батури́нців дивився, як на завдання великої ваги.

Скинувши рукавицю з правої руки, брав розпалену шину і водив нею по голій спині прикріпленого до лавки старця, приговорюючи: «Оттак його, сукіна сина, полегеньки та помаленьки, щоб руку нашу почув. Тверда московська рука, що, хахли питльовані, га?»

Тіло шипіло, надувалося, шкварилося, як на сковороді мясо, і по маштарці розходилася противна м'ясна вонь.

«Чого ревеш?» — гукав світліший. — «Ну чого ревеш? Не хотів роззавити рота на суді, так і тепер мовчи».

Жертва не видержувала муки. Благала милосердя і пощади, обіцяла сказати все, що знає. Її відчіпали від лави, обливали водою і заставляли зізнавати. Та з зізнань нічого не виходило. Одні якісь нерозгадані фантазмагорії.

Виносили трупа з маштарки, щоб не заваджав.

«Духом вони кріпкі, Черкаси то, але тілом наш чоловік сильніший», — говорив князь.

«У наших більше вправи», — завважував сонний майор. Він що лиш тут продрухався, мабуть, тому, що бачив діло, а не слова.

«Так», — притакнув світліший, — «наших бють, а козаки, ніби шляхтичі польські походжають собі безпечно, мов які графи. Але заждіть! Повчимо ми і вас. Буде одна держава, один цар і один кнут, — незалежники!»

Меншіков сердився на привілеї хахлів. Щож то, вони з іншої глини, як Москалі?

«Натягай кріпко!» — кричав на тих, що поміж двома лавами розтягали якогось здорового й кріпкого сердюка.

«Це не баба на постелі лежить, а хлоп, як дуб, його хоч волами розривай. Та-ак!»

Кости хрустіли й вихоплювалися зі вставів. Сердюк, сціпивши зуби, глухо стогнав.

Світліший допитувався його, де гетьманські клейноди.

Мученик, замість відповіді, тільки страшно глянув на своїх катів.

«О, того лиш пусти», — шипів князь, — «так він скочить тобі до очий, як тигр. Уголовкаємо ми вас, бунтівники, заговорники, ізменники!»

Меншіков підступив туди, де кнута́ми били. Він любив пописуватися своєю силою. Щоб не гадали люди, що малий, так слабій. Подивіться. Вихопив кнут з рук салдата, плюнув у жмені й замахнувся. Удар був

настільки сильний, що кров приснула з тіла просто світлішому в очі. «От так його!» — похвалив сам себе і казав подати води, промити лице. Наставив долоні, один з офіцерів лив воду з гарно поливаного, полтавського збанка, а світліший долоні підносив до лица, розмазуючи кров по цілій голові. Довго не міг її обмити, нарікаючи на тонку козацьку шкіру. «В нашого чоловіка як підшва груба. Взагалі ми грубошкурний народ, а в них шкура тонка, жіноча. Лиш доторкнися, і сикне, як фонтан».

«Погодіте, задам я вам памятку, до нових веніков не забудете!» — повторив улюблену погрозу царя. «Чого не дописав Мазепа в коришпонденції з Карлом, це я вам напишу на спинах. Мого письма ніякою водою не змиєш».

Меншіков краще травив, коли виговорився гаразд.

Услужний офіцер, той, котрого сердюк штовхнув був у черево, побачивши, що його світлість миється, а нема в що втертися, забув про біль, побіг у палату й приніс гарно вишиваний рушник.

«Спасибі тобі», — дякував світліший, втираючи свіжо вмите лице. «От до того вони мистці, Черкаси ті. Скрізь люблять оздобу і розуміються на кунштах. Сховай цей рушник, пригодиться. Лиш не вкради, бо всі ви природжені злодії, — вори. «Боліє клоніться к лакомству і карману, нежелі к службі», — повторяв Петрові слова, а нахилившись шепнув: «Та не за те злодія били, що вкрав, а що дався зловити».

Оба розсміялися сердечно.

Людей карали дальше.

Катували.

Ціла величезна маштарня перемінилася в один великий біль, в один страшливий стон, в одно благання перед жажливими муками кадинокою надією, останнім схоронищем перед жахливими муками катів. Світліший ходив від жертви до жертви і оком знавця приглядався до операцій. Любив совісно повнити свою службу і хотів мати чисту совість перед царем. Не можна сказати, щоб не любив тієї роботи. Воно йому давала більше емоції, ніж театр, або концерт, біла на нерви, загострювала апетит. Світліший більше їв і краще травив, надививши-ся на муки людські. Краще смакувало йому його власне безпечне життя.

«Безпечне?» — і він задумався. Невжеж може хто бути безпечним у Росії, поки тут царює Петро?

І в душі світлішого «решпект» перед царем боровся з ненавистю до нього. Це друге почуття перемагало. Світліший чув, що він не любить царя, тільки боїться його. Царя не любить ніхто, навіть рідний син ні. Бідний цар...

І світліший зітхнув. «Всі ми з рабською покорою всепідданіше коримося перед ним, але дякувалиб Богові, колиб післав його до чорта. Всім нам він скорше або пізніше голову скрутить».

«Як беш? Не спішишь! Кнут не втече!» — гукнув світліший і удари залунали з новою силою.

По них чувся вже не зойк і не стон, але тихе, ледви помітне скомління.

«Ваша світлість», — підійшов до нього услужливий офіцер, — «дозвольте сказати собі, що лице ще не вмите як слід».

«Кров?»

«Точно так».

«Де?»

«На правій повіці».

Світліший плюнув на палець і потер повіку.

«Зійшла?»

«Ще не зі всім».

«Нехай їй чорт». А в душі погадав собі: все змиєш з себе, тільки людської крові ні. Все одно на штанах чи на повіці, Петра Павловича чи котрого із хахлів.

«Підемте!» — звернувся до офіцерів.

«Тут уже без нас покінчать».

Вийшли з маштарки і побачили тих, що їм недобре зробилося. Стояли бліді, як стіна.

«Офіцери!» — сказав до них згірливо князь.

«О-фі-це-ри! А може, в вас совість нечиста? Треба наїзусть вивчити воєнний устав. І треба все як слід робити, що він велить».

Випрямився і відітхнув глибоко. «Знаєте, панове, такий моціон корисний для нашого здоров'я. Найкращим аргументом на це його величність цар. Историческія і философскія книги, пласми, акафисти, кантики і мадригали, танці і пінія, все воно нікуди не годиться. Мужеська душа потребує чогось героїського, потребує трудів, небезпек, боїв, без того вона м'якне і бабіє. Підемте, господа, туди, де подвизається мій Мішка».

Мішка подвизався. Колесував.

Це була його найулюбленіша робота. Він так «іскусно» прикріплював свою жертву до колеса, що вона не могла навіть скорчитися, не то розпростувати члени. Та ще вмів Мішка не спішитися, а робити діло з «промежутками». Як спинялося колесо, прискакував знов і врадувано гукав: «ліва рука вже пішла до чорта». То знов: «Алеж покололася права лаба. І сам ляйбмедікус не поскладав би її тепер до купи. Ого!»

«А як би так тебе?» — завважив хтось.

«Так що? Гадаєш, не видержу?» — і Мішка шкірив свої великі, рідкі зуби. — «Але мене то на колесо за що? Хіба я вірно не служу батюшці цареві?»

Це був його перший і останній аргумент. Поза ним Мішка нічого більше не знав. Вірна служба царю й отечеству і — хай світ цілий валиться. На Черкасів дивився, як на завзятих ворогів. Мучив їх з насолодою. Але й без того мучив би когобудь, когоб сказали. Навіть світлішого, колиб приказав цар. Хіба не все одно?... Щоб давали роботу, щоб дурно хліба не їв.

Колесували на майдані, прилюдно, для більшого постраху людей. Тих, що не погибли у нічному бою, що їх виловили по далеких садах, витягнули з пивниць, з ям, добули з очеретів, гнали туди, хай дивляться, яка кара чекає кожного, що важиться ставити опір цареві в його задумах великих... Бунтівники!

Світліший хотів такого страху нагнати Україні, щоб вона примирніла навіки. Коли він входив зі своїми офіцерами на майдан, Мішка якраз колесував якогось хлопця. Ломив йому руки, ноги, одну за другою, «з промежутками», безсердечно, по-звірськи, гірш звіря. Світліший глянув в обличчя мученика й відвернувся. Такого болю він не бачив ще в нікого і ніколи, хоч бачив так багато.

«Ну, годі, Мішка, годі!» — сказав і скривився.

«Бачиш, то ще дитина. Не годиться».

Але Мішку годі було спинити, як годі вирвати зловлену пташку з зубів старого kota. Світліший шаблею відрубав голову хлопчині.

«Тут уже й нас не треба, панове!» — сказав до офіцерів.

«Не хотів би я потрапитися до рук оттого Мішки».

«Рад вдоволити ваше височество», — впевняв світлішого кат і віддав йому по-військовому честь.

І Меншіков відвернувся від його з омерзінням. «Кровожадний тигр, без совісти, без серця!.. Поїдемо, в город, панове».

«А з тими що робити?» — спитав Мішка, показуючи на товпу на майдані.

Князь надумувався хвилину. Було їх кількасот. Деякі виглядали так нещасливо. Будили милосердя навіть у душі Меншікова, так недоступний для того благородного почуття. Меншікову хотілося помилувати, хоч тих, що не мали ніякої вини за собою, крім тієї, що Черкасами родилися. Всеж таки це християни, православні люди, одної віри народ. Може, вони й не брали участі в бою... Помилувати?! Так, але на це треба багато часу, щоб розслідувати діло й перевести суд. Меншіков має на нині суду досить. Напсував собі крові досить чимало. Тут треба поступати скоро, нагло, рішучо. Ті люди не пускали його в город. Насміхалися над ним з мурів. Зневажали його. Меншіков зневаги нікому не простить, хіба — сильнішим від себе.

«Половину з них», — рішив, — «повісити, інших скоротити о голову! О голову, бо вони за високо її держать».

«Рубати?» — спитав кат.

«Рубати!» — відповів князь.

Мішка почухав потилицю. «Богато діла буде».

«Старайся, Мішка», — заохочував його князь. — «Тільки чуєш, не сідай нині до обіду. Підїжди — повечеряєш».

Меншіков знав, що спрацьований Мішка був спосібний зісти й цілого барана. А потім клався (спати) і спав два-три дні. І не було тоді такої сили, щоб рушила його. Можна було гарматами котити — не чув. Лежав надутий, як гора. Постогнував крізь сон. Кидав собою, як зловлений сом. Годі було перейти попри його, не затуливши носа.

Коли світліший переїздив попри палі, на котрих сиділи «бунтівники», його гарний кінь сполошився. Ставав дуба, рвався на боки,— стогнав.

Услужливий офіцер відступив світлішому свого коня. Цей ішов спокійно.

«Чому це так?» — питався світліший офіцера.— «Мій не хоче йти, а твій іде спокійно».

«Бо мій кінь, ваша світлосте, вже мало що видить. Сліпне зі старости»,— відповів той.

Світліший оком знавця дивився на палі. «Нічого»,— казав.— «А все таки краще застромлювати на залізні шпилі».

«Хахлам і деревляних досить»,— завважив офіцер.

«Правда».

Світлішому пригадалася Красная площа у Лобного места в Москві. Там від року 1698 торчали на залізних шпильях голови збунтованих стрільців. Сам цар їх повідрубав і позашпилював «собственною рукою» при звуках сурм і при грюхоті бубнів.

Чи не зробиш у Києві такого параду? Не зашкодилоб. Навіть найстрашніші кари забуваються згодом. Стають казкою давно минулих днів. Людям треба «argumentum ad oculos». А тим паче хахлам. Це вельми свавольний народ. Нікого не бояться. Треба їм раз нагнати страху. Всіх їх не виріжеш. Особливо тепер, коли треба багато війська на війну зі Шведом. Хахли воїнственный народ.

І світліший зажурився. Чи не буде сердитися цар, що він вигубив так багато людей, та ще таких спосібних до бою козаків...? Світліший скаже, що згинули з оружжям у руці,— і цар заспокоїться. Скаже, що не хотіли здаватися. А безборонних він винищив розмірно мало. Кількасот людей покарав примірно для постраху. Цар губив куди більше...

Переїзджаючи вільною ходою попри палі, роздумував над тим, якіб то нові придумати кари, щоб слава про них розійшлася широко й далеко по збунтованім краю, бо сам Батурин на завтра стане городом мерців. Лишуться тут тільки згарища і трупи. Инакше бути не може...

За проїзджаючим князем поверталися посаджені на своїх сідалах жахливих сидельники страшні й водили за ним кривавими очима. Годі було зрозуміти, чи благали пощади, чи посилали свій останній проклин...

Все одно!

І світліший стиснув острогами сліпуватого коня. Минаючи останній палі спитав: «Добре сидіти?.. Що?»

ГЕТЬМАНОВІ СКАРБИ

Офіцери їхали за князем в приличному, воєнним уставом приписаному віддаленню.

Деякі здригалися, але не показували того по собі. То поправляли

плащі, то погукували на коний, що нерадо проходили крізь страхітну алею.

На деяких обличчях малювалася дивна, тупоумна цікавість, яка буває звичайно в малорозвитих людей, коли їм доводиться бачити людські муки. Ні жаху, ні спочуття.

Тільки ті, що їм недобре робилося в маштарці, понурили голови й поплескували коний по шиях, ніби то коні бояться, а не вони.

Проїхали.

Довго ще бігли за ними стони й важкі зітхання. Чіпалися кінських копит, хотіли завернути князя. Але князь не любив вертатися з дороги.

Нема нічого небезпечнішого для вождя, як на війні показати себе м'яким.

Тільки чоловік твердого серця може втримати дисципліну.

Хай конають.

М'якосердні офіцери підїхали до себе. Їх коні ступали рядом.

«Страшно, брат, що?»

«Життя один жах. Краще не думати, а жити».

«Мого дядька теж посадили на палі в Москві, на Красній площаді, біля Лобного места. Розказувала мати, що три дні й три ночі сидів. Страшно мучився».

«Один сам собі життя відбирає, а другий рад би вмерти і не може».

Під ногами хлюпотіло болото,— зі снігом і кров'ю перемішане.

«Гидко так. Не дивуюся, що Петро Павлович наложив руку на себе».

«Тільки ти, чуєш, не пробуй. Дивись на мене, брат. Мій батько був стрільцем. За царевною стояв. Зарубали. А я всеж таки, славити Бога, капітан. І зі мною всіляко бувало. Як дуже зле, то гадаю про матір. Усе треба про когось гадать».

Над городом висів туман. Густий, сірий, аж чорний. Все губилося в тій мутній імлі. Тільки іноді спалахне щось, скипить, заклекотить, полум'я бухне високо й гасне. Салдати гасили пожежу. Бігали по Батурині, як по пеклі чорти. Як привиди суетилися їх чорні силуети.

Коні отиралися боками о себе, їзді штовхали себе чобітьми. Відрадніше було.

«Як дивлюся, брате, на отсей Батурин, то не знаю, чи я живу, чи мені тільки сниться».

«Кажу тобі, не думай. Горе думаючій людині».

«Гадаєш, цар і Меншіков не думають?»

«Їм вільно, а нам ні. Вони за всіх думають і відповідають за всіх. Наше діло слухати й робити, що нам велять. За роботою забуваєш про все».

«Гарна мені робота!»

Їх коні перескакували через трупи. Лежали то одинцем, то на купах.

З перерізаними горлами, з поторощеними черепами, з проколеними наскрізь грудьми.

Коні жахалися і відскакували набік.

Треба було поводити кріпко тримати в руках.

Іржали.

Те іржання далекою луною гомоніло серед мертвецької тиші. Салдати не кричали, не кляли, як звичайно.

Здавалося, що й вони зжахнулися свого нічного діла. Гасили останки пожежі та стягали трупи, бо не можна було не то проїхати, але й пройти. Їх черевики і чоботи, камаші і штани були поляпані кровю, як у різників.

«Жорстокий наш народ», — почав молодий капітан.

«Кождий народ жорстокий і нема нічого страшнішого, як пустити людей на людей».

«А всеж таки чого ми так мордуємо тих хахлів?»

«Щоб вони не мордували нас».

«Хахли?»

«Гадаєш, що не вміють? А Синоп, Трапезунт, а Царгород?»

«Але до нас вони не пхаються».

«Бо не потребують. Мало в них землі і всякого добра?»

«Тому, гадаєш, поруйнувати треба».

«Треба, чи ні, це знати цареві, не нам. Цар, кажуть, до моря іде, крізь Pontus Euxinus, до Персії, та до Індії багатой, цілий світ підібе, як другий Олександр... А ми люди його».

«На мене, то найкраще дома сидіти. В нас деревенька така уютлива, ставок і річка протікає. Перед хатою на стовпиках рундук. Як сядеш вечером і задивишся перед собою, на поля, на ліси, на шуварі, повні водної птиці, так прямо рай. Нічого тобі й не треба. Та ще колиб дружина любя й вірна, та двоє-троє діточок...»

Минали хату, перед котрою на подвіррю лежала ціла вирізана сім'я. Батько, мати, дідусь і кількоро діточок. Сам дріб. Чіпалися одержі батьків і так їх порізали.

Офіцер зняв капелюх і перехрестився.

«То ще ніщо», — потішав його товариш. — «Я тут бачив куди ще жахливіші картини. Випорювали дітей з матірних лон... Тьфу!»

«Ну, брат, кажи, що хоч, а таки наш салдат, то дич».

«Салдати такі, як їх офіцери».

«А офіцери, як вожд».

«Від вожда прикази йдуть. Він відповість за все».

«Перед ким?»

«Перед Господом Богом відповість».

«Чекай, псе, нім кобила здохне».

Доїздили до майдану.

Тут світліший запинив позиченого коня й пересів на свого. Цей стренувся, почувши пана. Не полошився, лише квичав, як свиня.

Меншіков гладив і заспокоював його. «Здурів кінь, сказився! Заспокойжежся раз!»

На майдані «під караулом» стояв спорий гурт козаків. Між ними чимало старшин, іменитих родів сини. Порубані, посічені, покалічені й обезвічені, в подертих сорочках, бо свитки й контуші, навіть чоботи Москалі з них позабірали для себе, робили вражіння відірваних від шибилиць або знятих з лави тортур. Нагадували перших християн в римському Колізею, кинутих на поталу диких звірів.

Меншіков переїхав конем перед тим фронтом. Пильно заглядав кождому в очі. Шукав між ними знайомих, в першу чергу Кенігзена і Чечеля, котрих конче хотів дістати в свої руки. Їх не було. Князь сердився. «Де полковник Чечель?» — гукав. — «Хоч би зпід землі, а я його мушу добути».

Козаки здвигали раменами. «Брехуни, облудники, фарисеї! Від вас ніколи не довідаєшся правди». Наїхав на котрогось конем. Кінь знявся на задних ногах, але на чоловіка не скочив. «Говори, де полковник Чечель?»

«Не знаю, ваша світлосте. Може, вбитий».

«Брешеш! Не вбитий він. Салдати скрізь між трупами шукали. Кажи, де заховали, а то язика повириваю, шкуру живцем здеру».

Козаки мовчали, як німі. Світліший повернувся до своїх.

«Привести мені Мішку сейчас. Вішати й голови рубати може хто будь, а мені тут доброго майстра треба, бо тут панове старшини, люди образовані, значиться, не чернь. Знали вони, що таке зраджувати царя, знали»...

Світліший закашлявся, дим зайшов до горла.

«Як панове старшини вітали моїх послів, так я привітаю їх. Ще краще, бо князь Меншіков не хоче оставитися в довгу».

Ворони надлетіли такою великою хмарою, що темно зробилося нараз, зняли такий крик, що світлішому годі їх було перекичати.

Казав стріляти до них. Птахи розліталися на всі боки.

Нараз двох ордонансів прискакало на спіненних конях.

«Що таке?»

«Гетьманські клейноди знайшлися».

«Лиш клейноди?»

«І гроший чимало теж».

«Де?»

«В окремому склепу».

Світліший погладив вус. Блиснув очима, як вовк. Не скрив жади гроша.

«Безпечні там ті скарби?» — спитав.

«Так, ваша світлосте. Коло того склепу варті ратним строєм стоять і бережуть гроший і клейнодів тих накріпко, щоб крадежі й «утечки» з ними ніякої бути не могло», — відповів, ніби з книжки прочитав ордонанс.

«Харашо. Побачимо».

Навіть про козацьких старшин забув. Вість про Мазепині скарби полонила його ум.

Був певний, що ті скарби чималі. У кожж і є гроші, як не в Мазепи? Меншікова свербіли руки. Щось до них нині прилипне. Покликав одного із полковників, котрому більше других довіряв.

«Передаю на тебе тих людей», — показав на козацьких старшин.

«Іх треба покарати відповідно до ранг і до заслуг. Добиратися їм до живих печінок, помаленьки та полегеньки, щоб чули, що здають. Зараз тут Мішка надбіжить, він мистець. Добре пильнуй, щоб не втік котрий. Молодшим повідрізувати уха й носи, поломити руки, попривязувати до дощок і пустити на Сейм. Старших», — тут Меншков підніс свій голос, — «поздиравши їм їх хахлацькі зуби, повісити й шибениці теж на тратвах з водою на Сейм пустить. Хай пливуть на пострах неспокоїної країни! Побачимо, чи захочеться хахлам бунтуватися вдруге».

Повернув коня, але пригадав собі, що він полошиться, і пересів на другого.

Кивнув на своїх офіцерів і пустився назад на Гончарівку. Сердився, що не прочищено головної вулиці. Скрізь бельки, головні, трупи. Годі було проїхати. А світліший спішився. Тягнуло його Мазепине золото до себе.

Ворони знов збилися у велику, чорну хмару і летіли за ним. Ніби де князь, там для них і жир. Хоч жиру і без того скрізь було багато.

Більше, ніж сподівався князь. Навіть більше, ніж того хотів. Як семейний чоловік нерадо дивився на помордованих жінок і дітей. Але, Боже ти мій! Цеж війна. Ще гірше, ніж війна, — бунт!

«САВСЬКА ЦАРИЦЯ МАГДАЛИНА»

Мотря після допросу лежала в боковій, далекій кімнаті сама одна.

Знала, що за дверми і під вікнами стоять вартові, котрим приказано «со всяким стерегательством» присмотрювать за нею, щоб туди ніхто не увійшов і щоб вона «утечки не учинила».

Дубові віконниці на залізних завісах при вікнах, з малими, в олово оправленими шибками, позамикано наглухо. В кімнаті темно було, неначе серед ночі.

І добре. Бо, дякуючи тому, Мотря не знала, що діялося на майдані і в маштарці. Чула тільки стріл, але за останні часи так до стрілів привикла, що не гук, а тишина бентежила її.

Що лиш в тій тишині, лежачи безсильно на постелі, почувала всю велич свого горя. Була здана на ласку й неласку ворогів. Може, вже вирішено її долю. Може, за хвилину відчиняться двері й увійдуть кати.

Не бентежилася тієї гадки, — деревіла. Пережила стільки, що трапила чуття. Що гіршого могло статися від того, що вже побачила?

Очима тіла й душі... Жажливі картини пересувалися перед нею, забіраючи з собою останки сил.

Тривала завішена між небом і землею, між життям і смертю, рвалася останні волосинки свідомости, терпли руки й ноги, переставало бити серце, ось-ось і полетить стрімголов, як летіла колись на розгуканім коні, поки не зупинив його Чуйкевич.

Пощо? Чи не краще було згинути тоді, добровільно, в буйному розгуканню сил, у вихрі неусвідомлених бажань? І чи не краще було заснути при останніх звуках розбитої бандури, заснути і не збудитися більше. Не переживалаб того, що опісля прийшло. Батько, мати, гетьман і — серце починало бити живійше, по тілі розливалось тепло. Невжеж завмираюче життя хоче ще раз майнути перед нею усіма привабами своїми, цілою величею своєї буйної краси? Хтось розвивав довгу-довгу, шовками вишивану стяжку, хтось веселку кидав їй під ноги, сипав жемчуг довкола, струшував пахуче квіття з батуринських садів, хтось і буйні крила причіпав їй до рамен... «Мотре, сонце моє!»

Нараз не білі, але чорні коні й чорний віз грюхотить по черепах людських. Скаче до очий червоне болото. Якеж воно гидке! Який сопух розходиться млісний! Болото з тіла, з мозків на голові, на шпичі й на дзвони коліс. Не спинять возу, жене вперед.

Коням з ніздрів сиплется полум'я. Від нього запалюються на полях збіжа, по селах стріхи, крізь червоні віхи, горять ліси, жаль Божої краси, жаль України?.. Все для царської потіхи...

Куди ви, куди, демони руїни? Криваві ваші сліди...

Хто ви, — люди? Звідкіль?.. З півночі?.. Невжеж там живе така людська порода? Від рода та до рода озвірення народа, яка й кому з того вигода?.. Пощо вас тут? Жене вас кнут, щоб підбивати світ? По трупах батьків, на кривду вдів, на плач сиріт антихрист вас жене... Послухайте мене, — верніться!

Не слухають, ні. Звірячий страх жене... Проклін їм, проклін, від Сяну по Дін, — проклін!

Петро Павлович?.. Він?.. Ти Аполльон чи Арес списовладний? Породила тебе Волга, чи Дон, чи Вавилон маскарадний?..

Звідкіль ти гарний такий узявся серед тієї мерзотної гидоти? В кого ти вдався? Хто ти? Невжеж і тобі в отсій боротьбі антихриста з Христом приснився сон незясований, Херувимами мальований, Серафимами золочений, а життям-буттям потолочений, і пошарпаний, поболочений, як сон, що приснився мені?

Невжеж там, у твоїй вітчизні, лучаються теж люди, що мають серце, серце в груді, а не жовч і їдь, мозок в лобі, а не мідь, а в утробі не жадо-серце бу їжі й наживи, — ні! Який ти нещасливий?.. Такий, як я, сестра твоя в Христі, вечірочая зоря над пожарищем. Вітер свище, виють вовки, в балках хатки, опущені, сумні.

Подай же руку мені. Крізь провалля віків, крізь помсту і гнів помандруємо назустріч Христові, в країну нової обнови, далеку, далеку, далеку.

Чому не відповідаєш?

Чого затис уста?

Гадаєш — жінка я пуста і пустословна?

Гадаєш — пісня я любовна, повна томлячої жаги, кохання без ваги?

Савська цариця? Марія Єгиптянка, — Магдалина?

Киприди жриця. Содоми дитина? Кинута на українські лани?

Єлена з троянської війни?

Ах ні. Куди там, куди мені!

Я тільки Мотря, Кочубеєва донька. Знаєш? Того, що голову зрубали, бо забажав булави.

Не так він, як мати. Не важко булаву до рук своїх дістати.

А важко донести щасливо до могили.

Глянь на тих, що доси її носили, і на того, що нині несе...

Де він, де? Чому так забарився? Забув, чи припізнівся, чому він не йде?

Грім землею трясє, повертаються вгору ріки, замкни, замкни повіки, бо з ума зійдеш, збожеволієш!

...Я Мотря, я тільки Мотря, Чуйкевича дружина, на леваді квітка сина, в винограднику китиця дозрілого вина...

...Не пий, бо сон тобі присниться, дивний. Я дивна, неприязнена...

Рідна мати не знала мене. Мати дитину жене у монастир. Круки злітаються на жир. Бачиш? Скільки їх! Круки — це гріх! Злітаються на жир і крачуть. В небі ангели плачуть, що сон, наш незасований, Херувимами мальований, Серафимами золочений, лежить посеред шляхів. Мій сон згорів, але заграва триватиме віки... Та заграва, це — слава...

Мотрині думки розліталися, як птахи, на всі сторони світа. Мотрі здавалося, що з ними розлітається й вона, руки тут, ноги там, голова розколюється, болить, аж до нестями.

Встати, насилу встати, доволіктися до кафлевої печі і розбити голову, як глиняну посуду. Пощо її?.. Не зведесь. У неї ні рук, ні ніг нема. Хібаж це вона? Це не Мотря. Мотря була друга, Мотря — це була потуга, а тепер — неміч безсила, Мотря, як квіт, котрий підкосила судьби невблаганна коса. Де ділась сила і краса, де ділись мрії і бажання, погасла зіронька остання, темрява і могила. Та не скінчився світ, знад могили сонце встане, усміхнене, рум'яне дихне жадобою життя, нові думки, нове чуття, і знов воскресну я. Мотря губилася в думках. Розпливалася в них, як річка в морі, як звук у просторі, як слід вірла у хмарах. Мотрі — нема.

Любов Хведорівна сиділа біля постелі доньки й не знала, що їй робити. Пробувала всіх ліків, що мала у своїй домашній аптеці, — не помагали. Лікаря кликати не сміла. Він був біля Кенігзена. Світліший приказав, щоб Кенігзен жив, поки його не переслухають і не покарають. Лікар старався сповнити приказ світлішого.

Для Любови Хведорівни світліший був незвичайно ввічливим. Не питав її про ніщо, обіцяв ласку царську і заспокоював, що їй не стається кривда. Вона вдовиця по Василю Леонтієвичу, що через злобу гетьмана Мазепи втратив життя, спасаючи царя. На прохання матері згодився злагодити долю її доньки. Хоч вона заслужила собі на велику кару, але ради пам'яті батька світліший дозволяє Любови Хведорівній взяти покищо під свій догляд доньку. Обі вони не можуть оставатися в Батурині. Ще нині дістануть кариту і конвой, їх відвезуть у найблищий монастир. Що далше — рішить цар. Ще нині, значить, їм треба в дорогу. Як же тут Мотрю везти?

Любов Хведорівна клала зимну воду, розгрівала ноги доньки, цілувала її по руках. «Підніми свої повіки, глянь на матір свою безталанну, ти тепер для неї усе».

«Мати... Любов Хведорівна... тут?.. І тебе загнали в цей кут, звідкіля виходу нема»...

«Не бійся, Мотре. Ще нині виберемося з того пекла. Переїдемо в місце захистне, безпечне, заживемо. Подужаєш, розвеселишся, будемо дякувати Богові, що пощадив нас».

«А їх?»

«Кого?»

«Усіх... Гадаєш, — Мотря, голубка сизокрила, гадаєш, вона гетьмана любила, Чуйкевича, тебе? Не любила я нікого і всіх. Не бажала я нічого, — це гріх. А бажала я усього для всіх — волі і слави. Чому ти не така, мамо, як колись».

«Яка, доню, яка?»

«Горда, невгнута. І тебе доля зломила. Доля, то сила, а ми тільки люди. Доля і люди — вороги споконвічні».

«Лиши це, Мотре. Господь усьому суддя. Нехай славиться його ім'я святе. Він не забуде про нас».

«Про Україну забудь».

«Господь не забуває про ніщо».

«Забудь. Ворогам її кинув на поталу».

«І вороги не вічні. Нині нам, а завтра їм».

«Завтра буде запізно... Чуєш, мамо? Дзвонять дзвони. Похорони... похорони... ховають Україну. Насипали могилу аж до хмар. А на могилі не хрест, лиш цар... А гуш! А гуш! А гуш!»

Женіть, женіть його! Бо шкода душ, бо шкода душ!..

Не прогнали... Пропало... О-го!»

Любов Хведорівна заспокоювала доньку. Нема такої могили, щоб можна Україну похоронити. Ще більшою і кращою воскресне.

«Але коли?.. Нас тоді на світі не буде. Настануть покоління з бо-лем у душі і страхом у серці. Покоління — раби. Страшно, мамо».

«Бог милосерний — не відвернеться, простить».

«Великі наші гріхи. Не знаю, чи схоче простити!»

«Треба вірити, Мотре. Будемо молитися до Бога».

«В монастирі?.. Молитися треба ділами».

Любов Хведорівна не знала, що відповісти. Пригадала собі першу мандрівку Мотрі в монастир.

«Покищо — там, бо нині там тільки й безпечно. А втишитися, так переїдемо на хутір».

«З ласки царя... А може, у Сибір... Не ти, а я».

Любов Хведорівна одно мала на гадці, щоб заспокоїти Мотрю. Кождої хвилини могла заїхати карита, бо світліший велів, що ще нині, вночі, зруйнувати двір до основ. Треба Мотрю забрати. І Любов Хведорівна нахилилася над постелю. Монастир недалеко від Десни. А за Десною, ти знаєш... прошепотіла. Донька глянула на маму. Повіки підносилися, зіниці росли й наливалися життям.

«Як поїду за Десну, не верну аж на весну».

«Ідьмо, мамо!» — і пробувала встати. Але голова тягнула її назад на подушки.

Любов Хведорівна натирала виски старим вином. «Я тобі, доню, і вбрання тепле привезла, шубочку соболеву, тую, що ти так любила. Дай, я вберу тебе».

Мотря не противилася. Лежала без чуття. Думки порозліталися, як птахи, і в голові зробилося тихо. Лиш того почуття, немов-то її розтягають і розшарпують, не могла позбутися. Почуття прикре, аж болюче.

Колиб заснути кріпко, кріпко і не будитися більше...

* * *

Погасла коротка днина. Любов Хведорівна запалила свічку і готувилася в дорогу. Мотря лежала вбрана. Не рухалася. Заснула.

В Любови Хведорівної тільки й гадки було, щоб її вирвати з того пекла й перевезти в монастир. За тою гадкою забувала про все, про свої маєтки і про синів. Сини — муштини, дадуть собі раду, а маєтків — пощо їй маєтків. Колиб Мотря жива. Сини... і Любов Хведорівна здригнулася...

Пригадала собі сина Василя, що був оженений з Апостоловою донькою. Апостол з Мазепою пішов. Колиб цар не хотів карати зятя за провину тестя. А леж бо Василь покійного Василя Леонтієвича син. Що син, то не зять. Батько bliщій від тестя.

І вона заспокоїлася. Якось Бог дасть, колиб тільки щасливо перевести Мотрю. Заторохтіла карита, хтось легко постукав у двері. «Увійдіть».

Увійшов офіцер, котрому Меншіков доручив конвой. Вдвійку винесли Мотрю, примістили в кариті, обтулили, і карита двигнулася з місця. Торохтіла по замерзлій землі.

Любов Хведорівна нахилилася над доньку, долоні свої тримала над її очима. Боялася, щоб Мотря не побачила страхітних палів.

Але Мотря не приходила до себе. Втратила пам'ять чи спала. Карита скоро переїхала вулицю і повернула на поле.

Потонула в густій імлі, як у філях моря. Лишала за собою згарища, трупи, руїну, — жахливе діло переможців.

Стада воронів і круків налітали, як хмари.

Кракали й билися над трупами, хоч їх було скрізь так багато. Тисячі.

Перед мостом карита зупинилася. Тут збивали тратви, на котрих мали пускати шибениці з козаками.

Любов Хведорівна перехрестилася, відвернулася від Мотрі і важко заридала.

«Беззаконіє моє прости і гріх мой перед тобою єсть вину», — шептала слова псальмопівця.

ДИВУВАВСЯ СЕЙМ...

Дивувався Сейм, перепливаючи попри Батурин, чому там нині так тихо.

Звичайно навіть серед ночі світилося у деяких вікнах. Віздових брам і замкових мурів пильнувала озброєна сторожа, вартівники з ліхтарками й галябардами проходили вулицями й вигукували: «осторожно з огнем!»

Не було ночі, щоб до гетьманського двора не прискакав на баскому коні якийсь післанець, щоб не надтягнув, опізнившись в дорозі, якийсь полковник, сотник або другий старшина. Чумаки радо спочивали в Батурині, знаючи, що тут їм не буде ніякої шкоди. Чужі купці приїздили з возами, навантаженими всяким добром. По заїздних дворах нераз і цілу ніч забавлялося веселе товариство.

Нині ніби гураган перелетів туди. Камінь на камені не остався. Ні один двір не залишився цілим.

Ані краса, ні старинність будинків, не спинили руїницького завзяття. Гинули жінки зарівно як і муштини, діти, як і старці, вимордувано дідів, батьків і внуків.

Трупи не похоронені лежать там, де їх заскочила смерть. Для більшої зневаги, для постраху населення відмовлено їм останньої християнської прислуги.

Хай над ними небесні зорі замість ярих свічок світять, а вовки хай їм «вічну» співають.

Замість людей гайвороння, круки і всяка чорна птиця з усіх сторін злетілася на похорони.

Але зорі не хочуть світити, місяця не видно, тільки вітер виє, раз ніби плаче, то знов ніби злобно регочеться... Дивується, — бо ніщо не спинає його лету, ні хати, ні мури, ні навіть дерева кріслаті. Ще тільки останки замкових мурів торчать, ніби останки зубів у розторощеній щоці велитня. Але й цей останній слід могутності колишнього Батурина залишиться тільки до слідуемого ранку.

Замок мають знищити до основ, щоб нелегко було його вибудувати. Приказ царський і завзяття князя Меншікова повисли над Гетьманською столицєю. Батурин має стрінати доля Нінивії, Трої, Картагени і Єрусалиму. На вербах над Сеймом мають повиснути не гарфи старозавітних співців, а трупи повішених Батуринців, щоб степові вітри, як на струнах, грали на них свою журливу пісню, пісню, яка довго-довго лунатиме широко й далеко крізь простори віків.

Дивується Сейм, перепливаючи попри Батурин, що таке сталося нині з резиденцією гетьманською...

Лиш не дивуються московські караули. Привикли до Руїн. Слова «цар» і «кара» зливаються в одно поняття. Іван Грозний і Новгород Великий, цар Петро і Батурин. Цар Петро цілі повіти нищив і вилюднював. Основно, безпощадно. Буде, як він велить.

Двох вартових на руїнах Батурина розмовляє з собою.

«Завзятий народ, ті Черкаси. Боронилися, як чорти. Соромно казати, але від мене якийсь дід відбивався голіруч. Я на нього зі штиком, а він мене з кулаком».

«І що?»

«Щож би. Все таки, що штик, то не кулак. Поклав я його. Але натовмився чимало. Прискакував проклятий, підпригував, присідав і кілька разів так мене штовхнув, що аж свічки засвітилися в очах».

«Зі мною, брат, ще гірше було. Вбігаю до якоїсь міщанської хати, а там жінка з шаблею у руці. Так на мене наперла проклята баба, що треба було подаватися назад на подвіря. Як вовчиця вовченят, так вона боронила своїх дітей».

«І ти втік?»

«Не втік, а завалив двері і хату підпалив».

«Згоріли?»

«А вжеж. Ні живої душі не випустили ми звідси. Знаєш, колиб не те, що був таки добре випивший, то, мабуть, не діждав би нинішньої ночі. Нам не жалували горілки, а горілка додає відваги».

«Розгріває».

«Не лиш розгріває, а таке щось робить з чоловіком, чорт зна що. Такої хоробрости набираєш, що по тверезому і згадувати страшно. Сам себе не пізнаєш».

«А всеж таки, брат, страшно».

«Чого?»

«Людей ми порізали, не поросся».

«Звірі звірів гризуть, а люди людей. Не будь війни, то намножилось б тільки народу, що й плюнути не булоб де. Та ще Черкасів. Дуже то плідний народ, ті Черкаси».

«Плідна земля, так і народ плідний. Вся сила від землі. Колиб ми не знищили Батурина, то він за декілька літ виріс би, як Москва».

«Можеб і на Москву пішов».

«Можеб і пішов. А не ходили козаки на Турків?»

«І наших вони побивали. Згадати Конотопи. Мій батько під Конотопом упав».

«Там наших вигинуло богато».

«Отож то, брат. Знає батюшка цар, що робить».

«Знає».

Вітер ухопив якийсь сніпок і крутив ним.

Сніпок підскакував, як живий.

«Чорт весілля справляє».

«Богато нині радості між чортами».

«Людам горе, а чортам радість».

«Не згадує чортів серед ночі!»

Хрестилися тричі й відрікалися сатани і всіх діл його».

«Чуєш?»

«Що?»

«Наче хтось стогне».

«Пустяки... Це так. Після кожної різни причується чоловікові, ніби хтось стогне і плаче. Поналазить того в уши і не дає спокою».

«Ні, таки стогне. Піду подивитися що».

«Іди. Постою сам. І так нічого бояться. В Батурині самі мерці. За хвилину той другий вернувся».

«І що?»

«Козак якийсь не міг умерти. Не дорізали добре. Просив добити».

«І ти добив?»

«Щеб там! Маю досить на совісти того гріха. Я йому свій штик».

Проколовся».

«Страшно, брат!»

«Чого?»

«Стільки кровопроливства ми нині учинили».

«Ми? Робимо те, що нам приказує цар».

Присунулися до себе й шепотом розмовляли даліше.

«Цар? А може, це не цар, лиш антихрист».

«Може... А нам не один чорт».

«Певно, що не один. За антихриста Бог каратиме».

«Як антихрист побідить, тоді він буде Бог».

«А як ні?»

«Дурний! Малчать і не разгаваривать. Що таке ми?»

І салдат сплюнув. «От, бачиш, що наш брат: тьфу!... Я перше боявся теж. Хотів утікати в ліси, душу спасать. Кажуть, по наших лісах чимало так, що перед антихристом тікають. Але гадаю собі: пощо? Душа від Бога, хай Бог турбується нею. Що я тут мудрого своїм дурним розумом придумаю? Або Бог сильний, а тоді треба слухати його. Ми тільки люди».

«Люди!» — і другий злобно засміявся. — «Люди! Христос приказував любити ближнього, прощати».

«Або я знаю, що приказував Христос. Попи знають, а попи за царем».

«Якогось хлопця на плечах приніс, бо цей сил не мав іти. І теж при- містив його поза домовинами в могилі. Молодицю якусь привів. «Не плач, доню, не плач. Досить тут сліз пролилося. Який із них хосен? Хосен може бути лиш з діла. Діло робитимемо».

Вірив, що Батурич не пропав. Чорт зерно пшениці знайшов. В зем- лю його загриб і ратицею притоптав, щоб не зродило. А зерно що лиш у землі скільчилося, вирросло й видало стократний плід.

Дід вірив, що і з Батурином так само буде. Не пропаде він, о, не пропаде!

Останеться. Хоч би лиш він один — дід. Розкаже живим, що про- терпіли покійні. Живі хай живе гадають.

Правди і волі не заховаєш у землю і не притопчеш своїм чортячим копитом, ратицею антихристовою.

Поживемо ще. То лише тим, що вмірали, здавалося, немов скінчив- ся світ. Дід вірить у його безконечність, вірить, що Україна не вмере. Скільки її не грабували вороги. Хто на Україну прийшов, цей і ворог. А вона оживала, обновлювалася і процвітала новою красою. Невмі- руща вона.

«Одно страшно»,— говорив до себе дід,— «що робучий народ дивиться на світ не своїми очима. Дивиться і не бачить, де ворог, а де свій. Сується. Після кожної пригоди вину на провідників спихає. Вони завинили його нещастю». Дід зжахнувся. Пригадав собі, як народ вождів своїх ворогам видавав. «Хай ваша голова за нас іде». От що боліло діда. Він сам був не з панів, але з «подлих», як Москалі каза- ли. Та поживши чимало й роздивившись в світі, побачив, де світло, а де тїнь. Батька Хмельницького часи памятав. І його двічі хотіли видавати. Та він не з таких був. І поміж козацтвом мав чимало вірних собі, що скорше далиб себе покряти на шматки, ніж видалиб свого вождя.

Втомившись важкою працею, дід присів на камені біля гробу й дум- ками сто літ життя свого пробігав.

Який довезний шлях і скільки на ньому горя!

А все ізза тієї суєтливости. Не вміємо ми однодушно постояти за свою правду.

Батурич стояв...

Дід кляк і молився довго-довго. «Господи, Боже, життя і радости подателю, судіє справедливий і безкорисний, прийми жертву отсю велику, найбільшу з дотеперішніх, за прощення наших гріхів. Не досвідчай нас карами новими, жорстокими, не посилає на нас воро- гів неблаганних, дай нам бути хазяїнами повновласними у своїй влас- ній хаті. Дай нам, Боже, добитися волі, щоб славилось твоє імя святе, щоб ми не проклинали, а благословили тебе своїми вольними устами».

І молився дід, щоб Господь не велів йому вмірати з проклоном на устах, лиш дозволив з надією в душі відійти з цього світа. Він чесно прожив на ньому сотню літ, не жалував трудів, не жахався ні ран, ані мук, витривало боровся за волю і за славу. Не доведи, Господи, щоб після того, що сталося з Батурином, народ показав себе негідним

найвищого добра, своєї власної держави. Не доведи, щоб він у засліп- лення, мов у сліпоті трівав, не розбіраючись, де вороги, а де приятелі його, щоб він зраджував провідників своїх. Був би це гріх важкїший від усіх гріхів наших, за який прийшлося б нам покутувати довго, може, століттями цілими. «Господи! житні і блага подателю, не опускаєй нас».

Московські караули понасували комніри на вуха, повпихали змерзлі руки в рукави, з острахом спозирали на цвинтар.

«Страшно, брат!»

«Страшно...»

ГАРМАТИ

Біля кожної гармати два що найсильніші драгуни, як кати. В кож- дого в руках молоти двопудові. Диво, як їх чоловік може двигнути. Підносять, жили їм набігають, як посторонки, обличчя наливають- ся кровю... у-ух!

Молоти, як удари грому в дула гармат валять, гармати здригають- ся і дзвонять, як на соборах що найбільші дзвони. Ще голоснійше, гучнійше, трівожнійше.

Нїби ратунку благають.

Нїхто на ратунок не йде. Хоробрий гарматній осаул Кенігзен, побачивши, що Батурич пропав, даром дожидався, коли разом із зам- полетить до неба. Догадався, що Мотрі не повелось свого сповни- ком полетить до неба. Догадався, що Мотрі не повелось свого сповни- ти, й хотів сам собі зробити кінець. Не довелось. До його приставили сторожу, старому хірургові батогами грозили, що не добре стеріг. А ранім ранком посадили обох у волоську під будою брику і виправи- ли за Сейм. Кенігзен з обозом московським поїде до царя. Йому, Чечелеві (як зловлять) і другим визначним старшинам зроблять окре- мий парад. Царський суд, по царським приписам муки тай окрема смерть.

Пушкарі здебільшого погибли, бо не хотіли здати своїх гармат. Тих, що живими в московські руки попали, ще перед виїздом з горо- ду покарають. Вони збиті в гурт, звязані по рукам і по ногам, що ше- дувельнутися годі, біля муру на свій кінець чекають. Догадуються, яку нагороду за їхню хоробрість придумував для них князь. Чекають.

А драгуни гармати розбивають, важкі, котрі з місця рушити годі, що найбільші. За кожним ударом сипляться рештки мурів, охає земля, ворони зриваються з трупів і з криком як найдалше від того місця летять... «Ух-ух-ух!»

І за кожним ударом відлітають з гармат мистецькі гарно вироб- лені оздоби, з арматурами, з надписами, з роками, коли їх відлито. Деякі ще з Богданових часів, інші гетьман Мазепа придбав, не жа- луючи великих грошей. Всім їм тепер кінець. Батурич треба безбо- ронним лишити на віки-віків.

Чепеля з дул, особливо гарно повироблювані голови, князь Меншіков з собою забере. Менші гармати пойдуть перед ним, як полонені, як свідки його великої перемоги.

Прощайтеся з містом своїм, з місцями, на котрих так довго стояли. Заревіть ще раз, чи не забули ревіти, чи вас Кенігзен не загвоздив. А щоб ви пороку й куль не збавляли даром — підіждіть.

І до кожного дула привязують одного з гармашів. Руки до дула, ноги до коліс, студене гирло доторкається теплих плечий.

«Пали!»

Гармата підстрибує, реве, випльовує з довгого горла ядро і разом із ним плює шматками порозриваного людського тіла. Прощаються з Батурином гармати.

Підкочують під них колісничі, впрягають по дві-три парі коний, не скорих, а кріпких, і гармати найблищою дорогою з городу виїжджають.

Та дорога хоч не прометена, а візджена гаразд. Чимало трупів переїхали на ній. Кости поторошили, а тіло перемісили зі снігом, з попелом, з жужелицею, із заморозею земною в нерозгаданій красі болото.

Переїжджають гармати, фальконети і гаківничі, за ними вже не коні, а люди на низьких, залізом кутих візках вивозять усяких розмірів моздірі. За гарматами останки муніції з Батурина вивозять, в ящиках і в бочках шкірами, полотнами й кожухами понакриваних, щоб порох не замок, бо сніг політає мокрий і легко топливий.

А за муніцією тягнуться вози, навантажені шаблями, рушницями, самопалами, аркибузами й торунськими мушкетами, булавами до розбивання шоломів і молотами до розвалювання панцирів, вози навантажені бердишами і списками дев'ятилітєвими, вози повні усякої зброї з ріжних фабрик і з ріжних часів, котрої чимало призбиралося в городі і в гетьманських складах. Усе, що з димом не пішло, що не змарнувалося в бою і чого салдати не розікрали, як круки, вивозив з Батурина князь.

Їхали на возах цілі гори кожухів, свиток, контушів, делій, гунь, байбараків, усякого мужеського, жіночого й діточого вбрання, а за ними, як зі снопами торохтіли вози з біллям шнурами кріпко поперевязувані й рублями згори попридавлені, щоб не губилося те добро по дорозі. А на дальших возах, телігах, мажах тисячі пар чобіт, юхтових, грубо кутих і сап'янців жовтих та червоних без підківок, бо їх здебільшого салдати, збираючи цей крам на купі, до своїх кишень поховали, черевики з тонкими підшвами оксамітні й мешти шовкові, а далі всілякі пояси, хустки, скатертки, занавіси, звої полотна й постави сукна, стільки того, що можна б кілька ярмарків великих заповнити, можна одягнути і прибрати кілька міст, хоч би й на яке велике свято. І меблів, і посуду не залишив князь. Усе, що могло пригодитися, що мало яку-небудь вартість, забірав світліший із собою. Його в Батурині не треба. Батуриням уже нічого не треба. Їх трупи лежать голі, обдерті, німі. Не треба крукам добиратися до тіла. Вовки не потребують

роздирати чобіт. Лекше пообжирають тіло аж до костей. Колиб був час, світліший казав би розкопати город, бо, мабуть, неоднораз в землю позакопували міщани. Та йому спішно. І так забарився довго. Щоб не сердився цар.

Що кращого й ціннішого, перські коври й турецькі макати, срібну посуду й соболеві шуби світліший велів зібрати на окремих, скіряними будами понакриваних возах. Вони під сильною ескортою їдуть. А по середині скрині з гетьманськими скарбами. Їх добре треба мати на оці, бо салдати, а навіть офіцери «боліє клоняться к лакомству і карману, нежелі к службі». Не треба доводити їх до гріха.

А на останніх возах поміж чурами та конюхами, поміж усяким «подлим» стаєнним та кухонним народом сидять жінки, дівчата й молодичі. Хто їх там нині розбере. Це здебільшого ті, що по шинках і по гостинних дворах служили, нетутешні, квітки, вітрами з чужих і поїї занесені. Гасили вони не тільки жагу горла, але й сердечну спрагу своїх гостей, і як уміли приговорювати до них коліс, так і тепер договорилися до того, що їх пощадили. Нехай там пригодяться. Це нешкідливий народ. І їхав цей нешкідливий народ на нові непередбачені пригоди, на нові дикі забави, в нових, чужих панів. Понасували собі хустки на очі, бо соромилися тих трупів, що з німим докором, скляними очима дивилися на них.

За возами ступали відділи московського війська. Брудні, обплямлені кровю, притрушені саджею і димами, грімко вистукували чобітьми. Кармани повіддувалися. Годі їм було поховати всього добра.

Офіцери приставали до них: «Бач, як набухався, злодюга».

«Дешицю запопав, ваше високородіє. Гріх, щоб марнувалося добро».

За військом везли ранених. Їм одним не поталанило. Вивозили з Батурина порозбивані голови та покалічені руки й ноги. В Батурині боронилися навіть жінки.

Перед Сеймом спинилася та довга, ріжноманітна валка.

Ворог не напірав на них ззаду. Чекаючи на чергу, поки їх впустять на міст, роззявлювали роти і дивилися на Сейм. Вдруге такого не побачать.

Сеймом плили дошки, колоди, тратви.

До дощок і колод поприбивані або попривязувані козаки. Тільки вбрання на них, що власна кров. Це їх червона китайка, заслуга козацька.

Приймає Сейм козаків у свої обійми, несе, колише, гойдає їх на своїх хвилях, ніби заспокоїти хоче їх болі важкі і їх сором великий. Колоди на криги попадають, борикаються з ними, криги беруть їх під спід, перекидають, перескакують через них. То знову крига вдаряє об колоду, вискакує на неї і лягає козакові на груди. З берегів і з мосту розлягаються крики і сміхи.

«Накрився, щоб тепліше було!»

Через другого лиш перевалилася, шкуру поздиравши з нього.

«Не все в середу Петра», — гукає товпа.

Крига колоду під спід бере.

«Той уже має спокій».

Другу до берега прибило.

«Відбивай, відбивай, хай і там люди побачать!»

Відбивають колоду від берега, і вона дальше посувається, хитається, підпригує, крутиться, гуляє, як тріска.

Пливуть червоні, страхітні дошки й колоди долі річкою Сеймом, звіщаючи мешканців хуторів і сіл прибережних про силу і славу великого царя.

«Тратва, тратва пливе!» — і товпа захиталася, схвилювалася, збентежилася.

Та не зі страху перед тим, що побачила, а з цікавості, якої не може позбутися на вид мук і страдань своїх ближніх.

Нічого цікавішого не знає. Штовхаються, тручаються, деруться, кождий хоче дістатися на місце, з котрого краще видно. Вдруге такого не побачать.

На тратвах шибениці, а на них козацькі старшини. Чуби їм пообдирали. Висять неначе в червоних шапках. З голов кров червоними поясами спливає на їх голі тіла. Червоні тратви, червониться вода.

Тратви теж попадають на криги, але їх криги не спинять, пливають похитуючись злегка. Хитаються шибениці, а повішені гойдаються на них, як на дзвінниці дзвони. Вимахують руками й ногами, — грізно-смішні.

Товпа реве.

Тратви перепливають і губляться в імлі. Вже не видно ні дощок, ні трупів, тільки на сірому небі бовваніють червоні плями... Гаснуть... кругом імла, густа, важка, гнітуча.

Зривається вітер. Хвилює Сейм, шумить, ніби сердиться.

Валка посувається до мосту. Перевалилася.

Двигається табор.

За ним остається руїна. Трупи, калюжі крові, недогризені кістки, гній.

Дивується Сейм, що так тихо кругом. Тільки гайворони хмарами на зруйнований город налітають, крилами б'ють, кричать, за смачніший шматок деруться... як люди...

По городі бігають собаки. Шукають своїх хазяїнів, а знайшовши їх неживими, сідають біля трупів і виють.

По кладбищу снується столітній дід. Як Агасфер, як Богом забутий грішник, котрий умерти не може.

У його тепер діла дуже багато. На дідовій голові весь Батурина, — останки життя, що зберігся між ними.

Хоч погасиш пожар, огонь ще довго в попелищу тліє. Дід певний, що так само іскри нашого життя ворог не погасив до краю. Дід у Батурині хазяїном тепер. Перешукає його, переріє, загляне в кождий

куток, в кожду щіль і добуде звідтам усе, що живе й цінне. Недужих лічитиме, голодних накормить. Він знає, де є хліб.

А тоді й на трупів черга прийде. Добре, що зимно. Полежать. Не дармуватиме дід. Сто літ трудився, потрудиться й тепер. Не боїться праці, не праця страшна, а лінивість, охота жити з легкої руки, та ще з чужої. Дідові треба впевнитися, чи не лишив тут князь яких караулів або чи не поскривалися тут які мародери. Ця порода людей найпоганіша з усього, — гієни.

Дід добуває зпід домовини рушницю, набиває її, іде.

Озираючися, наслукуючи, ловлячи кождий шелест сухого листка, обходить кладбище і зазирає у город... Тихо, тільки трупи, круки і собаки.

Вночі, може, й вовки до того товариства надтягнуть, а з ними і всіяке гульгтяйство, що Бога не боїться. Богато в діда роботи. Він перешукує город. Знає оподалік від замку один тайник. Не великий, але безпечний.

Туди стягає усіх недобитих, ранених і здорових. Знає, чого ворог не знав: де, в якій пивниці задоловано збіжжя і мясо, де заховано білля й одіж. Усе знає. Кому ж би знати, як не йому!

«Нема, дітоньки, гетьмана в нашій Батурині, ані Чечеля, ні Ке-нігзена, так слухайте мене. Хтось приказувати мусить. Від безладдя і від непослуху все наше безталання».

І діда слухають. Здорові виходять разом із ним перешукувати город. Переносять у тайник тих, що в гробниці лежали. Улаштовуються там, як перші християни.

Дід нікому плакати не дозволяє. Закуси зуби і жий. Жий ворогам на злість, на перекір цареві.

«Не винищить він нас! Життя сильніше від насили».

А коли втомлений цілоденною працею стає під вечір на останках мурів і дивиться туди, куди Меншіков зі своїм військом відійшов, то подобає на опира або на духа помсти. Ніби дух Батурина з гробу встав і грозить цареві Петрові. «Не приборкаєш нас!»

Круки з криком літають понад його лисою головою.

«Проженемо вас, подождіть», — каже до них.

Бездомні пси пізнають діда, ласяться до нього, скомлять. Він і про них обіцяє подбати, накормить їх, щоб тільки не бралися до трупів, бо це гріх.

Потішає, що на руїні пічнеться нове життя, спалакне теплий огонь, жінки варитимуть страву, собакам знов своє діло буде. Не забуде дід про нікого і про ніщо.

Сходить з мурів, бо ніч. Як привид, по пожарищу снується. Як тінь, всувається до потайника.

Життя, винищене угорі, покищо мусить сховатися вниз, у підземелля.

УКРАЇНСЬКА ДУШЕ!

Чечель з недобитками козацтва крізь гетьманський сад насилу з обложеного Батурина вийшов. Ворожих відділів тут не було. Вороги на досить далеких звідси пунктах вдиралися в город і заливали його.

Попадалися тільки московські варти, кінні й піші чурі погибших царських офіцерів, конюхи, котрі перед кнутами й батогами повтікали з обозу, і всілякий другий хибкий народ. Як вовки студеною зимою крутяться біля хуторів і дворів, щоб зарвати яке теля або хоч вівцю, так вони мишкували кругом города, чи не кине їм доля який шматок зі свого багатого стола. Гетьманський двір приманював їх зокрема. Казки про його багатства розпалювали їх уяву. Закрадалися туди, забуваючи про небезпеку. Або пан, або пропав.

Зі сторожами треба було зводити бій. І то скоро, нагло, бо це рішало про життя і смерть. Цеж не будь хто, а полковник Чечель з останками козаків з городу вискакував. Щоб сторожі не подали про це знаку, треба їм навіки затулити рот. Розлюченими звірами кидалися на них, зводили короткий і жакливий бій не пальною зброєю, а ножами, келепами, кулаками і щасливо добігали до Сейму. Гонив за ними рев добутого городу, що конав на ножах, серед жакливих мук. Гонили за ними зойки різаних жінок і дітей, останні вигуки завзяття хоробрих батуринських оборонців. Червона луна присвічувала їм дорогу. Батурин горів, як мученик на кострі.

А вони втікають!

Чечелеве серце розпадалося на дві половини.

Одна казала: «вертай і гинь разом із другими», друга радила втікати, спасаючи спосібних до дальшої війни козаків. Батурин, це тільки один стан у визвольній боротьбі, хто знає, які бої чекають ще його. Жаль кожного живого чоловіка. Треба щадити кожду мужеську долоню, що може двигнути меч. Чуття і розум боролися в Чечелевій душі. Розум перемагав. Перейти Сейм, пробратися до Десни, до гетьмана, до Шведів; це було його теперішнє бажання. Кождий козак, якого туди приведе, за сотню вартий — бо він Батурин пережив.

Полковник Чечель провадить свою невелику ватагу. Були тут не тільки сердюки і всяких полків козацтва останки, але й міщани, а навіть дещо черни, що настягалася до Батурина ще перед облогою і переживала недолю цього безталанного міста. Ціла ватага, — одна велика рана, бо ледви чи був тут один здоровий чоловік, один, з котрого не спливалаб кров, один, котрого душа не страдалаб на саму згадку про Батурин. Втомлені, виснажені до останка, з мозками, розпаленими хоробливим жаром, з серцями, повними невисловленого жалю, з очима, в котрих горіла охота помсти, бігли за своїм провідником навмання, обідрані, пів голі, здержуючи насилу стони тіла й ридання душі. Тільки зуби дзвонили, кланцали, як сікачі, і калічили до крови уста.

Деяких покидала сила. Прилишалися, падали на землю зимну, заморожену, на сніг, у болото, тонким льодом, як западня, покрите.

Тратили пам'ять на хвилину, а вернувшись до неї, зривалися знову, бігли, хотіли дігнати своїх. Щоб лиш разом, щоб не конати одинцем на вітрах і стужі, на бездорожних полях, серед страху, що кождої хвилини настигне їх погоня. Біжать, падають, головами розбивають лід, з ран останки крові витікають, не спасти, не спасти їм життя! Обезсилені, з морозом, а не з кров'ю у жилах лежать у шуварах і лозах понад Сеймом, борикаються зі смертю. Лежать і слухають, як десь далеко скиглить, зітхає, ридає і реве їх безталанний Батурин, як чоловік, що гине і сконати не може. А зпоза Сейму з лугів і очеретів світять, як огники блудні, голодні очі вовків.

Маліє Чечелева ватага. Чий крик зачує полковник, того піднесе з землі, візьме за руку, ратусь.

І другі роблять так, як він. Але годі вертатися по тих, що прилишилися. Полковник Чечель провадить тих, що за ним ідуть. І сам він порубаний та посіканий, кров з неосмотрених ран спливає, в жилах то жар, то лід. Завзяття його на ногах тримає, почуття відповідальності не дає покластися на землю і сказати: «робіть собі, що знаєте, я дальше не можу йти».

Полковник Чечель хоче дібратися до гетьмана та здати йому звіт. Розказати, як виконав приказ свого вождя, хоче почути від нього виправдання або догану, готов приняти кару за те, що городу не вдержав, а, втративши усяку надію, утік.

Полковник Чечель на всякий випадок перед приходом Москалів декілька човнів сховав у шуварах.

Знає, де вони, боїться тільки, чи ворог їх не добачив і не забрав.

Тепер туди дібратися можна, бо на болотах заморозь стоїть... Човни, славити Бога, е!

Добувають їх, знаходять весла, тягнуть до води. Кождий до першого спішиться. Всі хочуть першими переплисти ріку, ніби на другому березі вже ніякої небезпеки нема, — спасення. Доводиться бої зі своїми людьми зводити, з тою нашою природженою безкарністю, з тим каригідним безладдям. До розуму приговорює їм, до сумління. Бачать же — він не спішиться, жде, поки переправляться усі, останній переїде. Насилу вговорює їх, як Харон перевозить українські душі за Лету, на другий бік.

Допали другого берега, припишкли до землі, дріжать, дзвонять зубами, — замерзають.

Дехто радить розпалити огонь.

Людам треба ogrітисся, тепло додасть їм сили. Без нього вони за-костеніють. Полковник Чечель противиться. Каже, що це божевілля. Побачать вороги, ще погадають, що гетьман на відбій поспішає. Самі себе ворогам видадуть у руки.

«Розпалюймо огонь. Спасаймо себе. Не слухаймо його».

У товпі почуваються вигуки зловіщі. «Довів Батурин до загибелі, хоче загубити нас».

«Як бачив, що не вдержить городу, чому з Москалем на переговори не пішов».

Чечель на вигуки не відповідає. «Хто хоче, хай за мною іде, хто ні, хай гріється біля огню. Відповідаю тільки за тих, що слухають мене».

Українська душе, хто тебе може збагнути!

Як Дніпро ти широка, як пороги шумлива й буйна, неспокійна, не довіряєш нікому, сама проти себе стаєш. Всю вину на других складаєш, за собою не признаєш гріха. Котрого з провідників своїх не обкидала камінням і болотом, навіть найбільшого з тих, що вічною славою тебе покрив.

У ДОБРИХ ЛЮДИЙ

Перед ними блимнуло світло, одно, друге, десяте. То михтіли, то погасали, як блудні огники на ставищу. Перша гадка, чи не вовки це? Але світла не змінляли місця, значиться, не вовки це, а в селі світиться у хатах. Вступила в них нова сила, бо ніщо так не підбадьорює чоловіка, як свідомість, що після довгої, тривожної мандрівки попадеш до хати, в котрій тепло й привітно, і в котрій живуть люди, які не перебули того, що ти. Забувається про небезпеку, кудись дівається жажливе питання «що дальше», хочеться прямо сісти на лаві, зісти ложку теплої страви й не думати про ніщо.

Розбились по хатах одинцем, найбільше по двох-трьох. Нема що триматися купи, хай кожний промишляє, як може. Купою тепер далеко не зайдеш, бо не важко попасти тепер на московську патрулю, одинцем все-таки скорше якось даш собі раду.

Свої не зрадять, а допоможуть. Числили на спочуття. Дехто гадав спочити трохи, поживитися і дальше йти, бо не в одного були у недалеких слободах родичі, або знайомі. Ранених або тут сховають, поки не видужають, або перевезуть у сіні, в троці тощо, є всякі способи допомогти ближньому, якщо охоти не бракує. Чечель заждав, поки не примістилися люди, а тоді його чура застукав до якогось вікна.

Нескоро й нерадо відчинили. Такі часи, що по ночах краще не пускай знайомого в хату.

«А хто там?» — питає хазяїн, заглядаючи крізь вікно.

«Перше впусти, а тоді й почувте хто», — відповів чура. Хазяїн, почувши хлопячий голос, відчинив двері і впустив чуру. Цей розказав йому, який то нічний гість за порогом чекає.

«Божеж ти мій!» — заметушився хазяїн. — «Чомуж ви мені зразу того не казали?». Вибіг, за коліна Чечеля обіймив. «Простіть, що ждали. Будь ласка, заходьте. Жінко, докинь до печі трісок. Подай нам теплої страви, не гайся. Не сподівався я такого гостя, куди там, куди!»

Він колись козакував, а тепер сидів на невеличкім хазяйстві; вітати полковника в своїй хаті, хоч би тільки припадково, це була для нього

го велика честь. Не скривав своєї радості. Але зараз же догадався, в чім діло. Знав, що Москалі облягають Батурина, а коли Чечель тут, так, значиться, з Батурином погано. Глянув зпід ока на гостя і на його чуру, але питатися не смів. Не міг. Важко було. Догадувався, що почує.

Зложив у кількоро коврик і постелив на лавці. «Сідайте, ваша милосте. Тут вам краще буде. Ви здорожені. Боже ти мій, Боже!»

Не знав, як йому повести розмову.

Чечелеві теж важко було починати. В його душі Ненаситець ревів, обривалися кручі й летіли у пропасть, небо валилося на землю, а земля западалася кудись.

Хазяйка накривала стіл. Ставила страву, хазяїн краєв хліб і наливав горілку. «Не знаю, чи смію вас пригостити», — говорив, подаючи чарку.

Чечель випив мовчки. Позволив чурі сісти за стіл просив, щоб і йому чарку подали. «Продрох хлопець», — сказав, — «дивуюся, що не прилишився, як другі».

«Славний з нього козак», — похвалила хазяйка й погладила хлопця по голові. — «Хай здоровий росте. Хоробрих козаків нам тепер треба більше, ніж коли». Вона не втерпіла, «а що ж там у Батурині чувати?» — спитала.

Чечелеві почорніло в очах. Це просте питання поставило перед ним у повний ріст цілу велику і страшну подію.

Махнув рукою.

«Невжеж?» — спитав тривожно хазяїн.

«Егеж», — відповів за Чечеля чура. — «Нема нашого Батурина, нема!» Закрив долонями очі й зарідав, як дитина. Хазяйка пригорнула його до себе. Хазяїн стояв, ніби стовп. Задеревів. «Нехай діється воля твоя святая», — сказав по хвилині й перехрестився до образів. Важка мовчанка гнітила їх. Тільки хлопець плакав, аж заходився. Ніхто не потішав його, знали, що він за всіх їх плаче і що на цей плач ніякої потіхи бути не може.

«Страва стигне», — озвався врешті хазяїн, звертаючись до Чечеля. — «Іжте, ваша милосте, кріпиться, бо на тім, що сталося, ще не кінець».

«Ще що лиш початок», — притакнув Чечель.

«Початок, а кінця ще й не видно. Богато ще прийдеться нам витерпіти, богато ще потече сліз і крові, поки буде так, як треба».

«Ісусе, Христе, Сине Божий, помилуй нас», — молилася хазяйка, а хазяїн, помовчавши хвилину, спитався несміло:

«Як же він, той Батурин, здався, чи як?»

«Ні», — відповів Чечель. — «Його Москалі здобули».

«І зруйнували», — доповів чура.

«Здобули. Я так собі й гадав, бо колиб здався, то не гостив би я вас нині в своїй хаті. Нехай же Богів милосердному буде дяка й за те. Добре, що не здався. Бо погадати собі, який би це був сором.

Резиденція, президія і — здалася. Правду сказати, я того й не сподівався. Чечель і Кенігзен, гадаю собі, і здали Москалям Батурин. Ні, цього бути не може».

«Не здобулиб Москалі Батурина», — почав крізь сльози чура, — «якщо Ніс не зрадив би був входу».

«Ніс? З яких же це Носів?»

«А Іван, прилуцький наказний полковник».

«Цей? Нехай же його Господь тяжко за таке гидке діло скарає. Забажалося наказному полковникові совершенним стати. І чого то людина для тих почесний марних не зробить, аж погадати страшно!»

«Бога в серці не має», — кивала головою хазяйка.

«Такий гарний город і змарнував. Проміняв за пірнач. Бодай би його Бог тим пірначем побив. По кривді людській він його доскочив, а не чесними заслугами козацькими добув. Такий гарний город і через нього пропав. Один замок який, а церкви, а двори! Бувало дивися і надивитися не можеш, така краса, таке добро. А тепер погадати, нічого нема. На попелище прийдеш, на руїну. От що».

Плакала. Чоловік потішав її. Казав, що відбудують Батурин. От і Київ скільки разів палили, грабували й плюндрували, а він все таки двигався з руїни на славу Богові і людям.

«Відбудують, та життя людям не вернуть», — відповіла хазяйка і стала випитуватися про своїх знайомих у Батурині, чи вратували вони життя і добро, котрі частини городу заціліли і що з нього залишилося.

«Залишилися згарища і трупи», — відповів Чечель.

А помовчавши хвилину додав: «Та ще залишився я зі жмінкою втікачів». Він гірко всміхнувся. Не міг скрити злоти на самого себе за те, що втікав. Підчас утечі в першу чергу про небезпеку думав, про те, щоб вивести людей, а тепер совість стала докоряти йому, що тисячі погибли, як герої і як мученики, а він з десятьма втік, як трус. Послухав розуму, котрий казав ратувати себе і тих, що живими осталися, а тепер серце і совість гризли його. Казали, що поступив самолюбиво та що безкарно йому це не пройде.

Гірко робилося на душі, але розум все таки брав перевагу над серцем, казав, що лишня жертва, це гріх і що легше було згинуту, ніж пускатися на такі труди, невігоди й небезпеки, які його тепер чекають.

«Хто тобі може дати гваранцію», — казав собі Чечель, — «що за хвилину не впадуть до села царські люди і не захоплять тебе. Може, селяни й радіб тебе не дати, та чи їх сила?»

Хазяїн ніби вгадав його чорні гадки. «Ваша милість не потребують боятися. Ми люди певні й вірні».

«Сподіюся», — відповів Чечель.

«Козак хоч і на рілля осяде, а чести своєї лицарської не забуде».

«Так воно й повинно бути».

«Так воно і є. Ми гетьманові доховаємо віри, бо знаємо, що він

нас до злого не веде. Як треба чого боятися», — додав, принижуючи голос. — «так хіба черні».

«Черні?»

«Того гультайства, що намножилося тепер за час війни і що тільки глядить, деб легким способом пожине дивляться, чи свій, чи ворог, не боятися гріха», — нарікала хазяйка.

«Перед ними треба оберігатися».

«Всі вони подають себе за козаків, а це прямо розбишаки, а не козаки».

«Страшний народ».

«А ще страшніше, що в нас щось такого може бути. Гетьман Іван Степанович казав винищувати ті банди, й вони його за це не люблять і не люблять гетьманців, бо вважають їх своїми ворогами».

«В упорядкованій державі для них місця бути не може».

«Тому то вони і слухати про державу не хочуть. Для них усе одно — гетьман, хан, король, цар, щоб їх на службу прийняв і гроші платив або щоб їм дозволив по-своєму промишляти. От кого боятися нам».

«А навідуються вони до вашого села?» — спитав Чечель.

«До тепер, славити Бога, ні. Наше село, хоч і не мале собі і не бідне, так не на шляху лежить. Це одно. А друге — знають, що ми не безборонні. Самопалів у нас не багато. У мене та ще в декого. І не всі вміють з самопалів стріляти. Але за те в кожній стрісі заховані списи, а з луків у нас і хлопчики стріляють, та ще як, як Татари. До нас якою-будь купою і не підходь, а вони великими ватагами не ходять, бо від Москалів непевно. Москалі з ними коротку розправу чинять, або приставай до них, або гинь».

Чечель і без того знав про ті своєвольні купи, що тільки лиха творили на Україні, йому тільки цікаво було довідатися, як до них ставився осілий народ. Почувши, що неприхильно, заспокоївся.

«А щож тепер ваша милість гадають починати?» — спитав не-сміливо хазяїн.

«До гетьмана перебиратися».

«За Десну?»

«За Десну, батьку».

«Важко».

«Чомуб-то?»

«А тому, що цар, як тільки почув про перехід гетьмана до Шведів, або, як вони кажуть, про «ізмєну», так зараз велів Меншикову післати над Десну кілька полків драгунів, щоб не дозволити оставшомуся війську козацькому переправлятися на той бік по прелести гетьманської».

«Невжеж?»

«Так воно є. Тепер понад Десною московські драгуни стоять. Переходи караулами обсадили, по дорогам застави поклали, — нікого за Десну не пускають. Уже їх дехто в руки попав, що до гетьмана поспішався».

«І що?»

«Те, що звичайно Москалі в таких випадках роблять, батоги й кнути на місці, а тоді посольської похідної канцелярії відправляють питати, чи з гетьманом Мазепою змови проти царя не мав. Переказують, що таке навіть з одним гетьманським канцеляристом скла-лося».

Для Чечеля були це несподівані новини. Сидячи в обложеному Батурині, він не знав, що за той час діялося на Україні. Не гадав, що цар так скоро й рішучо поробить усі заходи, щоб у почині здавити мазепинське повстання. Мабуть, зрозумів небезпеку і — спішився. А ми?.. У нас є — Носи... І на саму згадку про цього мерзотника Чечель здригнувся.

«Іван Ніс»,— повторив у голос, затискаючи кулаки.— «Колиб не цей Ніс!»

«Прокляте будь те ім'я од рода та до рода»,— сказав, спльовуючи хазяїн.

«Хто на Батурин гляне, той і Носа помяне»,— додала хазяйка,— «так як отсе ми його споминаємо, зрадника окаянного».

І вона підперши бороду рукою хиталася журливо.

«Такий город, такий гарний город і видав ворогам на поталу».

Чечель не тільки дивувався вірності хазяїнів для гетьмана й жалеві за його зруйнованою столицею, скільки їх свідомости і знанню справи. Сидить у селі, далеко від битого шляху, ніхто туди не заглядає, а знають, що гетьман до Шведів перейшов, і про розпорядки царські чули, і про все.

«А скажіть мені, будь ласка»,— просив,— «звідки ви всі вісти берете і, як бачу, вісти правдиві, а не якісь там бабські сплітки?»

Хазяїн хитро всміхнувся. «Ваша милість знають, що козак чує, як трава росте. Нас тут кількох колишніх козаків, здебільшого таких, що до служби військової неспосібними стали, тому й на ріллі поселилися. Але ми цікавимося, що діється у світі. Все хтось з певних людей на звіді їде. Скрізь маємо своїх вірників, ті й переказують нам».

«Так у вас є своя почта».

«Щось ніби жива почта». А наблизившись до Чечеля, шепотом сказав: «Ми вже й гетьманський маніфест читали. Я собі навіть відписав його, бо я письменний».

«То вже й маніфести з того приводу ходять?»

«Егеж. Гетьман розсилає свої, а цар свої. Цар пише, ніби то гетьман зрадив його, не для добра народу, а для власної користі. Ніби то він нас польським панам, а церкву нашу Єзуїтам на поталу піддати бажає».

«То ще не все. Слухайте далше. Та ще каже, ніби то не Москалі наш народ угнітали, а гетьман, ніби то не цар усякі податки на нас накладав, а лиш гетьман богатився кривдою нашою».

«І ви вірите?»

«Хто дурний, хай вірить. Я до них не належу. Каже цар, що він

одного ефимка з України до своєї казни не хоче. Обіцяє тим, що вернуть до нього, «милостивое отпущение вин их, содержание чинов и маестностей их без всякого умаления», та ще нагороди великі за вірну службу».

«За таку, як Ніс йому служив»,— докинула хазяйка.

«А гетьман?»

«Що пише гетьман, питаєте?»

«Так».

Хазяїн попросив його в алькир, добув ізза образа в четверо зложений лист паперу і сказав: «Читайте, що наш гетьман пише».

Чечель прочитав гетьманський маніфест, зложив його назад і віддаючи спитався: «Щож ви на це?»

«Питаєте? Гетьманові вірю. Він правду пише. Перейшов до Шведа не ради користи, а лиш, щоб визволити нас із царської неволі, з того ярма, котрого довше носити годі. Невжеж ми сліпі, чи дурні, щоб не бачити, до чого воно йшло? До скасування нашого козацтва й гетьманства та до перестроєння нашої землі на московський лад. Це всякому ясно, хоч не всякому страшно, бо багато є таких, що це їх ані болить, ні свербить. А хібаж нам не все одно, хто над нами панує. Хлопові одна біда — говорять, бо дурні. Та ми, козацькі люди, знаємо світові лад».

«Так ви спочуваєте тому, що гетьман зробив?» — спитав Чечель.

«Не тільки спочуваємо, але й постояти готові».

«То гарно. А багато вас?»

«Того я вам, пане полковнику, ніяк сказати не можу. Але народ козацький, хазяйський, гадаю, одної думки зі мною. Тільки вслякий на землі неосілий, хибкий народ, цей, звичайно, туди й хилиться, куди вітер повіє. І за нього боюся. Дещо і за старшин, за тих, що з гетьманом не пішли».

Чечель задумався, бо і він того боявся. Старшини, звичайно, люди багаті, мають дуги й ліси, лани та млини, усякі доходи й вигоди, жаль їм буде втратити ті маєтки. Та ще тепер, коли цар обнадежує усякою ласкою своєю, хто тільки покається і вернеться до нього. Не одного він на цей гак легко зловити може. Зокрема тих, що мають родини, жінки і дрібні діти. Що станеться з ними? Ані їх із собою брати, ані дома лишати,— от і біда!

«А не знате, куди діваються жінки й діти тих старшин, що з гетьманом пішли?»

Хазяїн тер чоло. «Підождіть, будь ласка, хай пригадаю. Щось мені і про них доповідали. Ага. Кажуть, немов то деякі до Прилуки втікли. Там ніби то й Орликова жінка і гетьманського господаря Цурки».

«Прилука досить далеко від воєнного терену, може, їм там і безпечно буде».

«Не знаю,— може. Тільки в Прилуці всього сотня вояків, і то народ не дуже надійний, такі, що з полків повтікали. Не знаю, чи можна їм довіряти, бо не без маєтків старшинські жінки до Прилуки прибули».

І оба вони зажурилися. Думали, як дуже дальший розвиток справи залежний буде від того, як себе там ті старшинські родини почуватимуть, бо чого для своїх жінок і дітей не зроблять їх мужі й батьки.

«Але ми балакаємо»,— почав господар,— «а ваша милість утомлені. Який же я нездара. Жінко! А приладь там постіль у світлиці і дай чистої води в цинову вмивальню, та ще добудь із скрині білля що найтоншого, спішись».

«Ніби я цього сама не знала»,— відповіла йому жінка,— «аж ти мені це потребував казати. Все наготовлене як слід. Проси їх милість, хай звольять перейти у другу половину хати».

Чечель що лиш тепер почув, що йому дійсно нічого так дуже не треба, як води, білля і постелі. Він ледви на ногах тримався, повіки спадали йому на очі, як крила птиці, котра вже далше летіти не може, в голові, ніби буря шуміла.

Подякував добрій хазяйці і з хазяїном перейшов через сіни до світлиці. Тут за печею були криті двері до малої кімнатки без вікон і без других дверей, якої ніхто не догадався б. В тій кімнатці приготовано для Чечеля, а в світлиці на лавці для його чури.

І що лиш тепер, як Чечель обмився і хотів перебрати сорочку, побачив, що вона поприсихала до тіла. Насилу повіддирали, хазяїн осматрив рани, бо, як колишній козак, розумів це діло, побажав гостеві спокійної ночі вийшов.

В світлиці моргнув на чуру. Цей зрозумів знак і вибіг за ним.

Сиділи втрійку і чура розказував про Батурин і як Батуринці не хотіли впустити царського війська і як Ніс зрадою впровадив туди Москалів, який бій ішов, як Кенігзена ранили, як боронився полковник Чечель і як він, втративши всяку надію, з останками своїх людей вискочив з городу і забіг аж тут.

«І тепер ми отсе у вас, а там, у Батурині лиш згарища і трупи, лиш Москалі, як чорти, снуються по тім пеклі і гайвороння над трупами краче».

Він уже не плакав, тільки скреготав зубами й затискав молоді кулаки.

Жаль уступав перед почуттям помсти, котре перший раз явилось в хлопячій душі.

Помститися, помстити за те все, що накоїли вороги.

Хазяйка кивалася і по стіні за її спиною хиталася велика, довга тіль, як маятник на годиннику, завішенім десь у просторах.

Хазяїн вхопив голову у руки, підпер лікті на колінах і дивився в угол хати, ніби в глухий кут, з котрого виходу нема.

На дворі шумів вітер і політав сніжок.

СУСІДИ

Нараз хазяїн голову підняв: «цитьте!»

Всі троє стрепенулися. Надслухували. Хтось улицею ішов, відсунув ворота, наближався до хати.

Хазяїн встав.

«Не йди!» — крикнула жінка й потягнула його за полу.

«Пусти!» — відповів, вириваючися від неї. — «Не знаєш — гість у дім, Бог у дім. Гостя нам треба боронити. Ти, хлопче, йди у світлицю і зачини на заціпку двері. Нікого не впускай, поки я не вернусь».

Взяв самопал, відчинив засув і вийшов.

Незабаром вернувся з трьома сусідами.

Виправдувалися, що спати не дають, на хату в таку пізну пору нападають, але бачили, що світиться у вікнах, так поступили.

«Ви ще не знаєте, що сталося?» — питав один. Хазяїн дав жінці знак, щоб мовчала. «Нічого не знаємо»,— відповів.

«Кажіть, що сталося».

«Москалі Батурин добули і зруйнували».

«Що ви кажете?» — крикнули обоє і руки заломили. — «Батурин? Резиденцію гетьманську? Це неможливо! Город був укріплений, Кенігзен, Чечель, і гетьман недалеко, і здобули? Як же це?» — вдавали, що нічого не знають.

«Гетьман недалеко, та на час не поспів»,— пояснив сусід.

«Не спішився»,— доповів другий. — «Він добре, що сам до Шведів перейшов, безпечно себе почуває, а що станеться з народом, це для його так, як для мене торішній сніг».

Хазяїн здивувався. Дотепер про гетьмана ніхто так не відзивався.

«Ти, брате»,— почав,— «несправедливо кажеш. Як не поспів, то видно, що не міг, не сподівався, що Батурин так скоро здасться».

«Він не здавався».

«А як же?» — випитувався хазяїн, ніби то він і справді нічого не знає.

«Наказний полковник Ніс ізрадив, ворогові хід у город показав. Іван Ніс, як знаєш, наказний прилуцький полковник, забажав совершенним стати і видав Меншікову Батурин. Москалі город спалили, а людей перерізали, не жалуючи ні жінок, ні старців, ні дітей».

Хазяйка запаску до очей піднесла, ридала.

«Старшини всіх нас продадуть, як на заріз худобу, вони тільки того й чекають».

Хазяїн попросив гостей сідати. «Хто вам це, люди добрі, казав?» — питався.

«То ти ще нічого не знаєш? Люди з Батурина прийшли, ті, що з Чечелем насилу з городу вискочили».

«В деж полковник Чечель?»

«Кажуть, що у когось у селі. Лихий його зна де він. Може, далше пішов. Здав Батурин, а тепер до Москалів піде, «милостивого отпу-

щення вин» у світлішого просити. Вони до його, як по свячену воду йдуть».

«Хто?»

«Хтож би? Старшини. Випрошують собі ствердження давних грамот і нових на всякі маєтности просять, а ми, хто таке ми? Для старшин ми гречкосії, коли прямо не чернь, хто про нас дбає,— скажи! Вони викрутяться, як вюни, а ми цареві за гетьманову зраду відповідь дамо, хоч ми в тій зраді неповинні, бо ми гетьманові до шведів переходити не казали».

«Жаль говорить з тебе, мій брате»,— заспокоював його хазяїн.
«Не жаль, а правда».

«Може, й правда, але така, як тобі здається».

«А тобі ні, бо ти за старшинами руку тягнеш, гадаєш, сотником тебе зроблять,— по смерті»,— додав глумливо.

«Того я собі не бажаю і ані чинів, ні маєнностей не хочу, бо й того, що в мене є, для мене і для жінки досить».

«Досить, та від прибутку голова не болить».

«Як кого. Та не мене. Я за правду стою. А на мою гадку, правда ані по нашому боці, ані по їх, лиш по середині».

«Себ-то як?»

«А так, що є і гідні старшини, і негідні, як і поміж нами буває. Що Ніс погано зробив, що нічого гіршого і зробити не можна, того я не перечу».

«Бо не можеш».

«І не хочу. Яб його, як бішену собаку, колом забив, колиб він мені під руки попався. Але невжеж цей Ніс тільки простих людей ворогам на поталу віддав? Невжеж у Батурині не погинули також наші старшини, їх жінки й діти? І кілька! А кілька їх ще на муки піде, хай Бог ті муки за наше спасення прийме»,— і він перехрестився.

Перехрестилися і зітхнули всі.

«То правда»,— відповів розсерджений сусід.— «Але гетьман теж недобре зробив. Перейшов, а нас оставив на ласку й неласку судьби,— робить собі, що хоче».

«Того він ніяк не гадав. Як ішов до Шведів, так це тому, щоб скорше з ними до нас вернутися й захищати нас перед Москалями, а що трапиться такий подлий зрадник, як Ніс, того він предвидіти не міг, як ані ти, ані я нічого такого не предвиджували і навіть не гадали собі».

«А Чечель?»

«Сам кажеш, що полковник Чечель Батурина не здав, що він обороняв його хоробро».

«А все-таки втік. Може, за ним уже й погоня біжить, ще він нещастя на наше село накличе. Москалі скажуть, що ми Чечеля перед ними скривали, спалять наші хати, а нас переріжуть та перевішають, колиб на палі не повсаджували».

«Так тоді по-твойому що?»

«Треба нам перешукати село, чи він де не сховався».

«А як сховався?» — спитав хазяїн, вдивляючися сусідові в очі.
Цей мовчав.

«А як сховався?» — повторив.— «То що тоді?»

«Тоді треба його Москалям передати, хай його голова за всі наші голови йде».

«Мати Божа!» — аж скрикнула хазяйка.— «Як ви, сусіде добрий, щось такого можете казати? Свого чоловіка, такого славного козака, такого лицаря катам у руки видавати?»

«Як ми їх не дамо, то вони видадуть нас, побачите. Не пора міркувати, що годиться, а що ні, а пора про себе дбати, бо ніхто про нас не дбає».

«Недобре ти, сусіде, радиш»,— озвався хазяїн хати,— «я такої ради і слухати не хочу. Я до того руки своєї не приложу. Краще голову покладаю, ніж Юдою стану. А ти що, брате, на це?» — спитав другого сусіда. Цей, видно, з гадками бився.

«Гадаю»,— казав,— «що нема що Чечелем турбуватися. Хто зна, де він тепер. Може, вже в другому селі, а може, по дорозі в чужі руки попав. Наша турбота — його люди. Боюся, щоб нам за них якого лиха не було. Декількох можна притулити в селі, перебрати, ніби це челядь, або свої. Але не всіх. Старшини треба відправити в дорогу. І то чим скорше, тим краще».

«За те, що билися за нас?»

«За нас?»

«А за когоч? За нашу волю, за те, за що й ми боролися колись, як були молодими. Пригадай собі, у яких пригодах ми нераз були. І чи видавали нас наші люди? Своїх людей на муки, на смерть видавали! — Страшно, товариші, страшно!»

«Страшно, але як конечно, то нічого не вдієш. Краще хай потерпить дехто, ніж терпіти має народ».

«Нехай терплять другі, щоб тільки не ми, правда?» — і хазяїн гірко всміхнувся. Тамті дивилися на нього згід лоба й вертіли в руках шапками.

Один глипав чорними очима, як вовк, другому вуса нервово дріжали від збентеження. Упадок Батурина нагнав їм такого страху, що готіві були до всього, щоб тільки запопасти ласки в ворогів.

Хазяїн знав своїх односельчан. Не багато між ними таких, що на них покладатися можна. Це здебільшого старші, з діда прадіда коник заки. Решта — народ хибкий. Поки добре, то й вони добрі, а не дай Боже лихої пригоди, то щось таке вам зроблять, чого й наймудріша голова не передбачить.

«Знаєте ви що?» — почав хазяїн, силуючися на спокій.— «Якщо ви справді гадаєте видавати їх, то в першу чергу видайте мене».

«Вас?» — і сусіди аж підскачили на лаві.

«Так, мене»,— відповів рішучо,— «бо я проти Москви стою і стою, я гетьманові вірним був і є, я тих, що Батурин обороняли, за лицарів тримаю, а не за злочинців, котрих карати треба. Беріть і вяжіть мене,

хай моя голова за ваші йде, бо, видно, не сидіти нам довше в одному селі, ми тепер люди з інших світів».

Почувши таке гірке й несподіване слово, замовкли, бо і що ж їм було казати? Розуміли, що правда не по-їхньому боці, але життя від правди сильніше. Ратувати себе і своє добро, от що було для них найважніше. Честь, правда, справедливість, усе воно гарно, та не тоді, як ворог на карку.

Хазяїн читав у їх душах, як у книжці.

«Як же буде?» — почав. — «Пізна година. Вже й ранок недалеко, треба рішатися, щоб нас дійсно який чорт не заскочив та не наробив бешкету».

«Хай буде, як громада скаже. Громада великий чоловік».

«А на моє, громада капустина голова. Вискочить який горлай, застрашить людей і вирішать таке, що й погадати страшно. Знаєте, як воно тепер буває у громаді. Молоді старшини воловодять. Наймит хазяїном править. Поганих часів дожили ми. Краще було у бою полягти, ніж дочекатися такого. Сором від смерті страшніший. Люди добрі, що ви сорому не боїтеся, що ви суду Господнього не жахаєтесь!».

«Суд царський від суду Божого страшніший, бо Господь милосерний, а цар ні».

«Але й милосердя Боже свої границі має. Не переступаймо їх!»

«Царська власть від Бога, нам слухати треба, що цар велить».

«А гетьманська власть від кого, від чорта?»

«Від царя», — відповіли, щасливі, що попали на таку розв'язку, яка буцім-то заспокоювала їх совість.

«Хто вам це казав?» — питався стрівожений хазяїн. — «Хто вам, люди добрі, таку небилицю повів?»

«Піп у церкві проповідував».

Хазяїн зрозумів усе. Попи з царем тримають, з тим царем, що зневажає віру й насміхається з Бога. Цар на гетьмана наклеп пустив, буцім-то він наші церкви й монастирі Єзуїтам віддати бажає, і попи послушали його.

«Розумію вас», — почав хазяїн голосом сумним, ніби він отсе на якійсь стипі балака. — «Ви повірили попам. А знаєте, як вони, ті попи собі міркують?»

«Як?»

«А так, що гетьман за Десною, а цар тут. Заки гетьман зі Шведами поспіє, цар може з ними зробити, що захоче. Та ще міркують вони собі, що хоч тепер гетьмана зрадять, так це ніщо. Як побідить цар, то він їх за тую зраду всілякими маєтностями обдарує, а якщо гетьман зі Шведами верх візьме, то він їм простить, бо гетьман свій чоловік і своїх духовників не буде так карати, як за що-будь карає їх цар. І ви повірили попам?»

«Вони слуги Божі й закони Господні краще знають, ніж ми. Хай вони перед Богом відповідають за нас».

«Кождий за себе відповідь, бо на те у нас розум і вольна воля є».

Якщо царська власть від Бога, то гетьманська теж від нього. Гетьмана вибрав народ, а голос народу, голос Бога. Негідні ми зватися людьми вольними, коли не розуміємо того».

«Як голос народу голос Бога, то чому ж ти не хочеш слухати того, що громада скаже, громада теж народ».

«Та не така, як наша, і не в таку пору, як тепер. Нашу громаду чорт опутав і вона голосу Божого не чує, — з отсеї розмови бачу. Та я на суд нечестивих не піду».

«А нам пора. Простіть, що позбавили сну».

«Який там сон тепер. Спасибі, що зайшли. Бувайте!»

Відпровадив їх до воріт, глянув на вулицю, постояв і стурбований вернувся до жінки.

«Ось воно як!» — сказав, ховаючи самопал під постелю.

«Щось таке твориться тепер у нас на Україні, чого ніяк не розберу. Народ не той став».

«Інші часи, інші люди», — зітхала жінка.

«Але ж двох правд нема і двох честий також ні. Що було справедливе за батьків і дідів, те чесним і справедливим осталося для внуків, а що ні, те ні».

«Не всякий так гадає, як ти».

«Не всякий, але подумай лиш — предательство!»

«Пре-да-тель-ство!» — повторив, розкладаючи безрадно руками.

«Були предателі за часів Христових, є й тепер. І тепер розпнялиб Христа».

«Добре ти кажеш: і тепер розпнялиб Христа за те, що він людям добра бажав. А людям треба не благодати небесної, а звичайної наживи і не слова Господнього вони бояться, а лиш кнута. Страшно подумати, жінко. В Батурині кілька тисяч людей смерть за нашу правду понесло і муки страшні протерпіли, а тут вони тих мучеників, що від рук мучителів спаслися, мучителям видавати хочуть. Я того не переживу».

Ходив по хаті, збентежений до краю.

В його словах почувався такий великий жаль, що слухати було важко. Щоб повернути його від тих гадок, хазяйка просто спитала: «Чи не краще нам полковника Чечеля кудись заховати?»

«Куди?»

«А хоч би в омшаник».

«Гадаєш, не знайдуть. Перед своїм ворогом не сховаєшся».

«То можеб йому дати коня і провести куди безпечне?»

«Не пора тепер. Світає. Треба чекати ночі».

«Жаль, що ми того скорше не зробили».

«Як? Не бачила його? Так це не чоловік, а тінь. На ногах устояти не міг. Порубаний такий. Дивуюся, що від ушлыву крови по дорозі не впав».

«Так що ж буде?»

«Що Бог дасть, але я його живим зі своєї хати не видам».

Жінка мовила поранню молитву і збиралася палити в печі.

ЛИЦАР У БЛИСКУЧІЙ ЗБРУЇ

На майдані збирався народ.

Старші на колодах сиділи, пихкаючи люльки, молодші стояли кругом.

Сходило сонце.

Зразу поза хатами і поміж деревами в садах являлася золота смуга, ясна, що аж за очі брала. Згодом ясність тая піднімалася вгору, розкидуючи кругом своє щедре проміння. Ніби незрима рука золоте зерно сипала на землю, ніби небесний сівач ішов понад землею і сіяв.

Декому здавалося, що зпоза обрію з мрачних країн темної ночі виїзджає лицар у блискучій збруї на білому коні, з золотим мечем у долоні. На шоломі в нього китиця огненних пер, вітер обриває їх і кидає на землю. Рожами кладуться вони на поля, на верховіття дерев, на криші хат, пелюстки, платочки рожевого квіття стеляться кругом. Іде велетенський лицар, мерехтить сріблиста збруя, сяєво ясне ллеться з золотого меча, а перед ним утікає ніч. Горбиться, кулиться, до землі присідає і по ставищах, по мокляках, по оболонях волочить за собою свою спідницю довгу з непевної темряви і з нічної імлі.

Дивляться сивоголові господарі, як білий лицар чорну ніч проганяє, знімають шапки й голосно хрестяться, а наймит якийсь, що недавно до села приплився, поміж молодшими гукає: «Пора діло кінчить. Доволі кров нашу пили, кровопийці. Доволі крутили нами. В потребі нашому братові золоті гори обіцяють, приманюють улесливими словами. Хочеш у війську служити, то в реєстр впишемо тебе, а хочеш на землі працювати, так і землю дістанеш. А прошу».

«І млинок, і ставок, і вишневий садок», — доповідав його товариш.

«Дістанеш на Йосафатовій долині, а тепер маєш не садок, а в задок».

Сміються кругом.

«А скінчиться війна, так гонять тебе з полку, як собаку з хрестин. Ти хто такий? Хахло, тягло, хамська твоя мати, йди на панів працювати. От яка наша правда, братя».

«А вжеж, а вжеж», — гомонить поза спинами тих, що на колодах сиділи.

«Ти до чого, синку, ведеш?» — підняв на нього полинялі очі сивоголовий дідусь.

Сторопився. Та тільки на хвилину. Побачивши, що одномишленників кругом чимало, відповідає сміливо, аж гордо: «До чогож би, як не до того, щоб не слухати панів-старшин».

«Ані дуків-серебренників».

«Досить слухалися, тай дослухалися ось до чого».

І підняв руки, як до лету птах, показуючи подрану кожушину. «Сорочки на хребті не маю. Тільки моїх маєтків, що тая дранка, і тільки, що тії воши в ній. Розбогатів».

«Потішся. Ти не один. Богато таких, що так розбогатіли, богато!»

«Біля гетьмана доробилися».

«Біля ізмінника».

«Податями та налогами всілякими народ обкладав, а все буцімто для царя, цар приказує, а цар у маніхвєсті виразно говорить, що він з України одного єфимка брати не хоче, що це гетьман до своєї кишені гроші з народу здирав».

«У гетьмана в кожному дворі гроші».

«А в нашого брата, що спина, то воші».

Притакували кругом.

Дід з полинялими очима сумно дивився на лицаря ясного, що понад обрієм на білому коні проїздив, і на ніч темну, що в байраках перед ним ховалася. Але спідниця її брудна й мокра волочилася по землі, як смородлива ганчірка. Дід нишком покаюний псалом шепотів.

«Я також», — почав другий, — «так собі своїм простим розумом міркую, що блища сорочка, ніж кожух. Блищий нам робучий народ, як ніж старшини».

«Блищий, блищий!»

«Хто з робучого народу, хай залишається у нас. Скажемо, що свої, а хто зі старшин, того видати цареві. Цареві не цікаво нас до рук своїх дістати, бо хто ми таке? — «подлий народ». Цар знає, що всякі факції від старшин ідуть, старшин йому давай».

«Справедливо сказано: старшин йому давай. Нагородить нас. Так і видаймо їх, пеських синів».

Дід перервав псалом. «Видамо своїх, так чужих нам нашлють, а гадаєте, що чужі кращі від наших».

«Менший жаль, бо чужі. Від свого кривда гірше болить».

«А вжеж, а вжеж. Своя рука дошкульнійше бє».

«Так наші предки гадали і тому в нас добра немає, тому ми у чужому ярмі. Гей, діти, які ви нерозумні. Від своєї кривди куди легше визволитися, ніж від чужої. Свого гетьмана скинеш, коли він негодячий, а царського намісника не спекаєшся, бо за ним стоїть цар, і військо, і всі сили його, а в тебе що? В тебе лишиться голий кулак і безсильний жаль у серці, і отсе вся твоя оборона. І будеш битися, як перепілка в снігах на морозі, і скиглити будеш, як чайка, нарікаючи на свій розум дурний. Прийде каяття, та вороття не буде».

Ізза гаю знімалася хмара й летіла ясному лицареві назустріч. Хотіла прикрити його, ніби невод розпускала небі.

«Хай, що хоче буде, щоб не було, як є. Не сила довше кривду терпіть».

«Не сила, не сила!»

«Гетьмани визволювали нас від Ляхів, а Татар накликали».

«Татари загонами народ гонили у ясир».

«А Мазєпа гадаєте що? Визволяє Україну від Москалів, а Шведам продає».

«Лютрам бузовірам».

«Не хочемо, не приймаємося!»

«Послухай його маніфестів, поможи побити царя, то він панів польських накличе на нас, закріпостить народ».

«Буде, що лан, то пан, а що розвалений тин, то селянин».

«Церкви Єзуїтам віддасть, у монастирях уніятів понасаджує, польські порядки на Україні заведе».

«Не хочемо того, не приймаємося».

«Краще під православного царя».

«Краще! Краще!»

«До чорта з гетьманом! Видаваймо старшин, хай ідуть за голови наші».

Даром дядько з полинялими очима добивався до слова. Ні віку, ні розуму не шанували. Горлаї перед вели.

«Нассалися п'явки нашої крові, відривать пора».

«Пора, пора...!»

«Перетрусити село, чи де Чечеля немає. За його нам від царя велика ласка буде».

«Він світлішого князя Меншікова обидив, царського війська в Батурина не впустив, царських послів зневажив».

«А тепер Батурин пропав, а Чечель перед карою втікає».

«Через нього тисячі народу пропало, на його невинно пролита кров паде, на погибіль йому!»

«На погибіль Чечелеві! На погибіль старшинам!»

«Видаймо Чечеля цареві. Відведім його до найблищого московського караулу».

«Відведім, відведім!» — ревіла товпа.

Снігова хмара ясного лицаря тіннями накривала.

Меркли блискучі бляхи на його широких грудях, снідею заходив шолом, меч иржою вкривався. Щедрою рукою розсипані троянди лияли й виділи під чобітьми розюшених людей.

А з байраків, з болот недобре ще примерзлих, підносилися брудна спідниця ночі. Вітер її піддирав, підносив і понад селом, як заболоченою хоругвою вимахував.

«Чечеля, Чечеля нам давай! До біса полковників, до біса нам старшин!»

«І без них поживемо!»

«На погибель їм!»

«На погибель».

Хазяїн, у котрого полковник Чечель ночував, насилу добився до слова. Старий, багатий козак мав численних сторонників у селі. Постояли за ним. Зацитькували ревунів. «Дайте ж чоловікові слова!» — казали. — «Не шуміть! Криками далеко не зйдемо. Це тільки Жиди криком городські мури валили, наш крик такої сили не має».

Виліз на колоду і став заспокоювати народ.

Казав те, що й сусідам на розмові у своїй хаті говорив, а саме, що

не всі старшини лихі, що є й між ними люди, з великими заслугами. Обороняв гетьмана, котрий на його гадку багато доброго зробив...

«Дукам, сребренникам, а не нам».

«Не будь дуків, не булоб що і взяти в руки».

«Ой прибрали ви нас у свої загарливі руки, так що й дихати важко».

«Та кінець панованню вашому, пани!»

«Кінець нам, а ви гадаєте що? безконечні?» — питався хазяїн.

«Поки землі, поти нас», — відповіли. — «А ви от що!» — дмухали на долоню, показуючи, як старшини полетять на чотири вітри.

«Ми вже раз з вами зробимо якийсь лад», — грозили.

«Поки зробите, послушайте правдивого слова».

«Не треба, не хочемо, не цікаві...»

«Цитьте, хай говорить. Кажіть, дядьку, кажіть».

«Своїх людей на поталу ворогам давати не годиться».

«Треба!»

«Не треба!»

«Мус!»

Поривалися на себе з кулаками. Насилу старші й жінки, що повибігали з хат, зупинили бійку.

«За зраду Бог вас каратиме, як покарав Юду, що зрадив Христа».

«Гетьмана покарає, бо він теж ізрадив».

«Але не вас і не Україну».

«Україна — це ми».

«А ми ні?» — питалися докірливо старші. — «А між що?»

«Ви струп на нашому тілі. П'явки, опирі, кровопийці!»

Оттак кругом. Що заспокояться на хвилину, то знову шум і погана лайка. Вже й до рукопашного бою доходило, бо годі було старим козакам і хазяїнам поважним стерпіти обиду від наймитів і якого зайшлого народу, котрий, на їх гадку, як бідував, то з власної вини, бо гроша в кармані втримати не вмів. Що заробив, те й пропив.

Дійшло до того, що червоними півнями грозили, казали: «підіждіть, хай настане ніч, а вона недалеко, бо день тепер короткий!»

«То я аж такого сорому дочекався», — нарікав сивий дідусь, з полинялими очима, що вже кудись далеко, ніби поза другий беріг заглядали. — «То вже в нас аж до такого дійшло! Не буде вам благословення Божого, ой не буде, бо ви нічого пошанувати не вмiєте, нічого святого нема у вас. Настали часи, що яйце від курки мудрійше й діти батьків розуму вчити хочуть».

«Як батьки дурні, то і вчити їх треба», — озвався хтось.

Дідусь мав синів і внуків у громаді.

Не втерпіли обиди. Затріщали плоти, счіпилися люди з собою, кинулися жінки й діти мужам і батькам на підмогу, перемінився майдан у китловище людське, в котрім варилася страва чортові на снідання.

«Карли панам, проч із старшинами, хай пропадають дуки, Чечеля, Чечеля нам!»

Чорна хмара повисла над селом. Пропав, сховався, поїхав кудись геть срібнопанцирний лицар.

Вулицею надходив чоловік у козацькому контуші, з шаблею при боці, праву, поранену руку за пазуху встромив. Голову мав перевязану — тільки одним оком дивився.

«Чечель! Чечель!» — зашепотіло кругом.

Ступив на майдан, біля колод, на котрих старші хазяї сиділи, став і тим одним оком журливо на погане грище глядів.

Вчорашній розпучливий бій, лицарська смерть Батуринців, щоб доховати віру гетьманові й оборонити чесне ім'я столиці, і отся нинішня гидка, глупа, безтяменна гризня, — якіж далекі й неподібні до себе моменти, якіж супротивні образи! Там вірність і віра, там хоробрість і жертва, тут глупота і подлість, — ніби це два світи, два народи, дві інші культури. Страшне, неправдоподібне, неможливе!

Роздумував над причинами, шукав виправдання якогось, щоб заспокоїти себе, щоб не зневіритися в силу і вартість тієї стихії, і не знаходив нічого. Одно приходило йому на гадку, а саме, що тут степ, а там город, тут ніби тая золота воля, а там життя. Привикли люди до законів, до ладу, до влади, розрили в собі почуття державне, зрозуміли, що таке честь і боролися за неї так хоробро, як тільки чоловік боротися може.

І почув він у душі своїй таку велику вдячність для отсих лицарів батуринських, таку для них пошану, що отся гризня, на яку тепер, дивився, змаліла в його очах до розмірів гризні собак за кістку, кинену крізь вікно панської кухні на смородливий смітник.

«Батурин смертю своєю живий буде, Батурин побідить позагробною побідою», — потішав себе, не відчуваючи в серці своєму для отсих чорних лицарів народнього безглуздя нічого більше, крім опрощення сумного. Прости їм, Боже, прости Україно, бо не знають, що творять...

«Чечель, Чечель!» — шепотіло кругом.

Слово «Чечель», ніби зимна вода на розюшених собак, лилося на ті голови горячі, від засліплення п'яні.

Розділювалися купи, що напірали на себе, один від другого відставав, виймали пальці з чубів, переставали давити себе в обіймах, відскакували на боки, так що над майданом тільки жмутки вирваного волосся літали, тільки пояси валялися, тільки пара з людей біла, як із коний, на яких за багато тягару накладено.

«Полковник Чечель! Чечель!»

А Чечель стояв, ніби він тут ні при чім.

Його гадки блукали зарослими шляхами України, тими, що могли вести до волі і слави, а завели до сорому і до неволі. Чому? Чому? — питався себе, забуваючи про тую небезпеку, в яку попав, гіршу від учорашньої.

Вчора грозила йому смерть серед бою з ворогами, смерть вождя, котрий позиції не хотів здавати. Нині висіла над ним гроза впасти

жертвою своїх власних людей, темних, засліплених, розлючених, як звіряче стадо. І пригадувалися йому ті найчорніші моменти з історії рідного краю, котрі кидали тінь на найсвітліші події, моменти, від котрих кров стинається в жилах, від котрих лица огнем пашать, моменти найбільшої невдяки, найчорнішої зради — зради провідників товпою.

«Товпою, несвідомою, чорною товпою», — повторив, дивлячись на те, що діялося кругом. «Чому ж та товпа темна й несвідома в нас?» — питався себе Чечель. І замість відповіді пригадалися Лобода, Брюховецький, Самійлович, Тетеря і багато, багато їх, що тую товпу замість робити силою творчо-свідомою цькували, підбадьорювали власними словами, заохочуючи до безнастанної боротьби не для загального добра, а для особистих вигід. Хто обіцяє більше, хто для загального добра, а для особистих вигід. Хто обіцяє більше, хто голоснійше кричить, за тим вони підуть. «Багато, багато вини за нами», — казав Чечель собі. Верхи не трималися купи і доли тягнули їх у діл. Замість доли підтягати вгору, ми для успіху хвилевого схилилися вниз, понижували себе й понижували справу, аж дійшли до отсього, що діється тут».

«Ви кликали мене», — сказав голосом грімким, в яким не почувалося ні жаху, ні тривоги.

«Гадали, втік, сховався, боюся вашого суду? Ні, браття. Нема мені чого боятися і ховатися я теж не потрібую. Я тут!»

Дехто обтирав з обличчя кров, колупав у щоці, чи зуби кріпко сидять, гладив вус, чи його не відірвали.

Дивилися зпід лоба, ніби боялися погляду чоловіка, котрого перед хвилиною раді були затоптати в болото.

«Чого вам треба від мене?» — питався полковник Чечель.

Не відповідав ніхто.

«Батурина вам жаль? Ніхто так не жалує за ним, як я, бо в ньому були мої гордощі, моя надія, слава, в ньому був я. Там я сили свої лишив, на батуринських валах кров свою пролив, тоді, як ви тільки злобою і помстою дихали на себе».

Чув, що лагідним словом совісти їх не зворушить, а влещувати не хотів, розуміючи, що тільки правда, єдина свята, чиста правда може отверезити їх.

«За Батурин я перед гетьманом, перед найвищим вождом своїм справу здам, якщо Господь дозволить мені стати перед маєстатом його, а як ні, — то перед Богом, котрий колись усіх нас розсудить, — розсудить мене і вас».

Підступали ближче до нього, ніби хотіли краще чути і розуміти його.

«Одного жалую я нині, а саме, що у Батурині разом із другими не поляг».

«Отож воно і є», — підхопив хтось. Чечель глянув у той бік.

«Аж жалую тому, бо краще з хоробрими людьми трупом лежати, аніж поміж негідними жити».

«Ого, ого!» — почулося вже більше голосів.

«Він обиджає нас. Хоробрий який. Лекше словами кидати, ніж шаблею рубать».

Чечель шаблю з пахви добув. Тільки шматок рукоятки тримався, тай був пощерблений і весь у крові.

«Ось вам шабля моя. Як ви своїми краще працювали, так плюньте на мою».

Сивоголовий дід піднявся зі свого місця, підступив до Чечеля і попрохав тієї шаблі. «Будь ласка!» — і Чечель йому подав. Дід шаблю на руках угору підняв, ніби молився до неї, а потім її побожно поцілував. «Правдива козацька шабля», — сказав і хотів Чечелеві віддати, але й другі підходили до нього, бо й собі хотіли бачити тую шаблю, котра так хоробро гетьманську столицю обороняла. І ходила тая шабля з рук до рук, як живий свідок учорашньої страшноної боротьби за славу й волю і за честь України. Приглядалися до неї, доторкалися руками, ніби вона жива, хоч порубана, хоч із неї тільки малий шматок остався.

«Кажете, що я втік», — говорив Чечель далше, — «що я Батурин лишив, а сам перед карою спасався... Брехня! Я боронив Батурин, поки ще можна було обороняти. Труп оборони моєї не потребують, а попіл і згарища сил моїх не вартні. Тих, що живцем у руки ворогів попали, я вирвати не міг. А решту своїх людей і решту своїх сил хотів я заховати, щоб боротися далше за тих, що замість обороняти волю й честь, заколот чинять, брат на брата Каїнову руку підносять, безталанний край до заглади ведуть. І за те ви хочете мене Москалям видавати? Га, щож, — беріть, потерплю за вас, може, Господь муки мої за спасення ваше прийме. Може, діти, що бачитимуть цей сором, зжахнуться його і виростуть кращими й чеснішими від батьків своїх. Чогож ви стоїте? Вяжіть мене, ведіть до караула, продавайте за юдиний гріш і впийтеся за нього, щоб позабули себе і свій гріш».

Мов зачарована стояла громада. Ніхто і пари з рота не пустив. Старі козаки сумно голови похилили, жінки втирали сльози. Чечелеві жаль груди роздирав. Душу хотів виговорити з себе, не тому, щоб живим звідтіля вийти, а щоб правду сказати, хоч би за неї прийшлося заплатити життям. Чув гореч на устах і гіркі були його слова, як полин, як чарка отрути.

«Батьки і діди ваші куди більших від мене на муки і на смерть видавали, кажучи: «Хай ідуть за голови наші!» Навіть батька Богдана чернь двічі видати хотіла, так не було руки, котраб піднялася на нього. Я не Богдан, я тільки полковник Чечель, той що Батурина боронив, та не оборонив, бо зрада відчинила ворота, а зрада від хоробрости сильніша. Чогож ви чекаєте, спішіть, бо якщо скортить мене отсю шаблю, замість у похву, в груди свої вложити, так тоді пропадуть ваші гроші, пропадуть царські милости. Спішіть!»

Та ніхто не важився підступити до полковника Чечеля. Рука не піднімалася. Стояв він, як живий докір за тую кривду, котру збіралося

йому зробити. Зворушена совість бачила в Чечелю образ усіх тих провідників козацтва, котрих чернь носила на руках, а опісля кидала в болото або у важкий момент метала ними, як бездушною колодою у ворожий табір. Не лиш гіркими словами, але й ранами своїми, цілою виснаженою появою обвинувачував Чечель товпу за її кривди супроти одиниць, за непорозуміння поміж ними і за незрозуміння спільного добра. Не розуміли, що залежали від себе. Навіть ті, що так недавно ще гукали: «Чечеля, Чечеля нам!», як гукала колись жидівська товпа: «распни, распни Христа», навіть ті замовкли тепер, ніби в рот води набрали й дивилися тільки, кудиб-то їм непомітно виховзнутися з майдану. А виховзнувшись, ховалися між клунами й хатами, бо хотіли свій сором сховати.

Сховалося і сонце у хмарі, з котрої замість білого снігу став накрапати зимний, куди гірше від снігу дошкульний, зимовий дощ. Тьмився світ, ніби це не до полудня йшло, а бралось під вечір. Сутеніло.

Біля колод стояв Чечель, дивлячись на пустий майдан, як на боевище, з котрого ворог утік.

На колодах сиділи старі діди з головами, повними турбот про минуле своє та про майбутнє. Неодно, чого не розуміли колись, зрозуміли тепер, і як моглиб, то заховавсяб під землю, щоб лиш заховати цей сором, що їх душі палив. Їх село, їх громада збиралося полковника Чечеля ворогам в руки видавати на кару, на жорстоку смерть. Слава тобі, Боже, що не прийшло до того. За тими думками не чулися й не помітили, як до села наближалася ватага гільтаїв, котрі, почувши, що гетьман за Десною, що Батурин упав, вилазили зі своїх криїв, збиралися у великі купи і з темряви нічної виходили на світло дня. Почувши, що цар прощає усім, хто проти гетьмана заявиться і що Москалі платять за видачу Мазепинців, пустилася на ті промисли погані. Гріш їх манив, манила їх надія наживи.

А все инше не мало для них ніякої ваги. Раз їх викинув народ, не оглядалися на нього. Жити хотіли, а як, якими промислами — їм байдуже.

Помагали караулам царським виловлювати Мазепинців, ставали за собак у тих поганих ловах. Ішли по слідам батуринських утікачів і забрели аж тут. Головна річ Чечель. За нього заплатять Москалі більше, як за сотню звичайних людей. Чечеля, Чечеля їм у руки дістать! Награбували коний, запаслись у рушниці, вже вони не розбишаки нічні, а прямо якась військова частина. Вже в них свій отаман є, котрого слухають безумовно, бо за непослух смерть.

Обступили майдан, налетіли на нього, як круки, що зачули падло. Нажива, нажива буде!

Даремна оборона. Налет неприготованим застав село. Хазяїни, відрізані від своїх хат, з майдану виходу не мали. Голіруч супротивлятися не станеш. Діди очам своїм не вірять. Невжеж вони дожили аж до того? Невжеж сподівалися таких часів, воюючи колись хоробро і чесно за своїх молодих літ? Невжеж це Україна, нежеж отся роз-

бишацька ватага, це їхні земляки, люди одної віри й одної крові? З дива вийти не можуть. Боже, помилуй нас.

Чечель зрозумів, що з тими ніякої балачки бути не може. Це вже найгірші зі злих. До них слово приступу не має, на них є одно — сила. Та він безсильний був. Права рука горіла, на тілі повно ран. Мозок кровю запливає.

«Ось він, Чечель! Бери!» — і заки зрозумів ці слова, почув аркан на своїй шиї, почув шнури на руках і ногах, побачив очі, як вовчі сліпаки, і сопух горілки, що бив, як від куф, і завзяття, гідне кращої справи. «Боже, муки мої за прощення їх гріхів прийми!» — промовив, попадаючи в отупіння. Бачив, як хазяїн, у котрого він останню свою ніч ночував, бився за нього, як другі старі козаки помагали виривати його з рук гультяїв, як навіть ті наймити, що так завзято проти Чечеля гукали, обстоювали за ним, як громада хотіла навіть гроші за полковника Чечеля платити, — не помагало ніщо. Як схочуть, то й без того пограбують село, а за Чечеля їм Москаль багато запластить.

Більше вони у своїх мозках чорних не кмітували собі нічого. Чечель чув, як його волікли з майдану, геть на поле, як притягнули сани з села, прикріпили його посторонками, щоб і повернутися не міг, накрили кожухом і сани рушили з місця.

«Ні уток, курочок,
Ні хати, ні жінки,
А стократ болячок
У твої печінки».

Сани скрипіли, соромицькі пісні супровожали їх.

Кривда, якої Чечель не завинив, верещала поганими, глупими словами. Зневажали батька, матір, навіть Господа Бога в небі. Хотіли перекричати голос совісти, що все таки десь там на споді п'яних душ ворушилася, скигліла, як у шуварах смертельною кулею ранена чайка.

«Поспішайся, Чечелику,
Чекає Москаль,
Вже для тебе пристроєно
Осиковий паль».

Гу-у!

Вже для тебе застругано
Гостроверхий кіл,
Не трать сили, Чечелику,
Спускайся у діл».

Гу-у!»

Вітер утікав. Не хотів на свої буйні крила брати такого співу. Чечель закусив губи. «Прости їм, Господи, бо не знають, що творять».

Сумував серед села болотом укритий майдан.

Холодний, зимний дощ сполокував кров. Болото було гидко-руде, смородливе.

Дідуся з полинялими очима діти і внуки підіймали з того болота, витягали зпоміж колод. Потолочений, заболочений, здавалося, — не жив.

Відтирала його, трусили і дивилися, чи не поломані кости.

«Лишіть мене», — просив, — «дайте, хай сконаю. Не хочу такого сорому переживати, діти!»

Котрийсь із хлопчиків підняв із болота до решти поторощену Чечелеву шаблю. Тільки малесенький шматок тримався ще гарної рукоятки. Шабля з рук до рук ходила. Мовчки розглядали її. Супроти її голосного мовчання завмірали слова на їх блідих устах.

«Правдива козацька шабля...»

Більше ніхто нічого не важився казати. Аж обмили тую шаблю, обтерли зі смородливого болота і поклали за образ у тій світлиці, де Чечель останню свою ніч ночував.

...БО НЕ ЗНАЮТЬ, ЩО ТВОРЯТЬ

Дня 29 жовтня (ст. ст.) 1708 р. писав цар із своєї квартири у Погрібках:

«Пане полковнику Чернигівський!

Писав нам пан генерал князь Меншіков о злім учинку і о зраді гетьмана Мазепи, і хотів, щоб ви прибули сюди до нас на нараду об тому ділі, про що вчорашнього числа до вас, генеральної, і до всеї старшини і полковників вислані наші укази, щоб зіздилися на нараду про це діло і на вибір нового гетьмана по правам вольними голосами; і нині це підтверджуємо, щоб зізлові тому бути в Глухові, а вас бажаємо і нині це підтверджуємо, щоб зізлові тому бути в Глухові, а вас бажаємо собі, як найскорше тут у себе побачити і об тім дуже потрібнім ділі устно з вами балакати, обнадіюючи вас при тім нашою милостею.

Петро».

А до непевного цареві полтавського полковника Левенця писав цар Петро тієї самої днини:

«Благородний пане полковнику Полтавський!

Обявляємо вам, що гетьман Мазепа, позабувши страх Божий, зрадив нас і переїхав к королю шведському таким отсе образом: зразу оповістив війську, що дістав він, гетьман, наш указ іти за ріку з військом проти неприятеля, а коли перейшов, тоді уставив його в боєвий стрій і, коли до них неприятель наблизився, тоді він тому війську, що було при нім, заявив, що він, гетьман, прийшов на службу до короля шведського і тому то тоді Шведа військо його кружили і в такий спосіб старшини попали в руки неприятеля. «Того ради» післав чинів, щоб вони збиралися на вибір нового гетьмана і вас особливо «напоминаємо», що подбати треба, щоб малоросійський народ не попав під володіння польське, а церкви і монастирі святії щоб не були осквернені і в унію

повернені; того ради желяємо, щоб ви як найскорше сюди до нас для ради і «упреждения» всього того прибули й обнадіюємо вас при тім нашою високою милостею.

Петро».

Подібні листи відправлено до наказного ніжинського полковника і до інших старшин, а також до єпископів. Усіх їх цар негайно кликав до себе для вибору нового гетьмана, щоб бувший гетьман не «возмуцав» народу, щоб випередити і знівечити його злочинні наміри, в чім «крайная нужда і спасення всеї Малої Росії состоить». Цар виявляв себе не лиш «государем», але й «оборонителем малоросійського края» і нагадував старшинам, що вони також «ревнителі о православїї» і що вони мусять стати «за віру й отечество своє». Всім їм цар обіцяв за це свою особливу високу милість і жалювання царське.

В маніфестах до всього «малоросійського» народу кидав цар наклеп на бывшего гетьмана, буцім-то він хоче Україну Польщі запродати, а церкви й монастирі святі віддати уніатам на поталу. За те себе представляв оборонцем України, знаючи вражливість народу на податки й інші тягарі матеріальні, казав, що гетьман позаводив деякі нові податки «хитростію своєю, без царського указу, будьто на плату для війська, а на самім ділі ради збогачення свого. Ми же ні єдиного пенязя в казну нашу во всем малоросійском краю брать не повеливаем». Та признавав цар, що народові діялися кривди, але тепер він «войскам своим великоросійским под смертною карою запретил малоросійскому народу никакого разоренія и обид отнюдь не чинить».

Таким способом цар Петро хотів прихилити до себе тих старшин, що з гетьманом за Десну не пішли і в Батурині не замкнулися, а також збаламутили народ, що попав між молот і ковало, між Шведів і Москалів. Але й про найблищих гетьманові людей цар не забував. Казав, що ті, які «ізміною вора Мазепи були заведені в неприятельські руки», можуть спокійно зі шведського війська вернутися і зайняти свої попередні уряди, не боячись ніякої кари. «Милостивое отпущеніє вини їх, содержаніє чинов і маестностей їх без усякого умаленія і впрєдь наша ц. в. милість». За теж усі вони, що протягом місяця не повернуться до царя, будуть позбавлені чинів і урядів при «войську нашім запорожськїм», а жінки їх і діти будуть взяті під «карауль, прислани кь намь, великому государю, которые сосланы будут вь ссылку».

Гетьман Мазепа і король Карло теж не мовчали.

Король Карло писав, що на прохання гетьмана Мазепи він бере в свою оборону цілий український народ і обіцяє захищати його від «неправго й неприязного московського пановання», підтримуючи народні змагання до привєргнення вольностей прежніх. «Король розкриває політичну систему московського уряду, котра веде до того, щоб, зломивши всяку опозицію з боку місцевого населення, змосковщити весь край.

«Если крѣпко тому не запобіжите, знайдете погубу цілому народу настоящую». Тому то король Карло і закликав усіх Українців до боротьби за права і вольности, нівечені царями. Але щож! Король і гетьман Мазепа були ген за Десною, а царські війська стояли більшими й меншими залогами по ріжних городах, як ось у переяславі, Ніжині й Чернигові. До того Батурин упав і разом із ним упав страх на людей малої віри й невеликого характеру.

До царської кватири у Погрібах і до Глухова, де мали відбутися вибори нового гетьмана, тягнули старшини, козаки, духовники світські й чернечі цілими валками, щоб заявляти свою непоколимому вірність цареві, а гнів і ненависть для бывшего гетьмана Мазепи, за його нечуваний та невиданий злочин — за зраду його величества царя, того самого царя, котрого вони самі називали антихристом і котрому писували вину за свої кривди й терпіння, за здирства невиносимі, за угніти всілякі, на які нераз перед гетьманом нарікали.

А тепер він, той самий цар-антихрист, заступник, покровитель, прямо ангел хранитель України, живий архистратиг Михаїл, а гетьман Мазепа, котрий стільки величних церков побудував, школами і всякими приютами повсякчасно печалився, ворог краю і народу, який не дбає про самостійність України, лиш хоче повернути її під владу польського панства, а віру святу подати у наругу. Прикро, соромно, страшно!

Полковник Чечель, їдучи на санях невідомими шляхами й бездоріжжями, роздумував над тим. Шнури й посторонки, котрими був прикріплений, відалися в його руки й ноги, давили груди і спиняли віддих, рани пекли, змагався жар, справа палила його. Але він терпів душею ще більше, ніж тілом. На постоях підходили до нього його мучителі, гидкі, брудні, п'яні, щоб подивитися, чи живий він ще. І замість попустити шнури, замість подати йому води, насміхалися над його терпінням.

«Поспішайся, Чечелику,
Чекає Москаль,
Вже для тебе зготовлено
Осиковий паль.

Гу-у!»

Чечель повертав голову на другий бік, примикав те одно видюще око і твердив водно: «Прости їм, Господи, бо не знають, що творять». У тих божеських словах він почував самотність, самотність, останню розраду.

Сани підскакували на ровах і на груді, неприкритій снігом, і кожух осувався з нього.

Віддихав свіжим воздухом і дивився кругом.

Бачив, як далекими шляхами мандрували козацькі прошаки до царських милостивих стіп.

«Летять круки на жир. Біжать вовки й шакалі, зачувши трупа».

І Чечелеві здавалося, що він чує цей поганий сморід, яким несе від падла.

«Падло, політичне падло, от що ви таке!»

Пригадувалися часи, коли то князі й бояри наші їздили до темників татарських і до Сараю до ханів, кланялися, клеветали одні на других, впевняли в своїй вірності й любови непохитній, щоб випросити ярлик на городи й волости для себе. Подібно, як тепер.

Пригадувалися ворожнечі й каверзи галицьких боярів, як вони, щоб ослабити владу своїх власних, рідних князів, накладали з ворогами й накликали їх на свою державу, бо вище клали вони свої власні вигоди від державного добра.

Як і тепер...

Пригадалася безталанна Настася Чигрівна і мудрий князь Ярослав Осмомисл, пригадався лицар-сліпець, князь Василько Теревовельський, і багато-багато сумних, чорними красками мальованих картин, аж до Виговського, Дорошенка, Сомка, аж до гетьмана Мазепи...

Шнури чимраз глибше відалися в тіло, і спрага чимраз дошкульніше пекла. Чорно, червоно робилося в очах, голову розпирали гадки.

Якщо муки його потрібні за спокутування отсих гріхів — Господи, хай діється воля твоя!

Сани зупинилися. Ватага збентежилася. Видно було, що щось несподіваного зайшло.

Чечель чув, як його мучителі, лишивши тільки двох людей при конях, сами подались у ярк. Звідтам долітали до нього їх вигуки і крики. Перечилися, сварилися, не могли дійти до згоди. Незабаром зрозумів, у чім діло.

Вони побачили здалеку, як надтягала армія московська, і не могли погодитися, як їм підходити до неї.

Одні казали, що гуртом, а другі, що краще вислати депутатів, бо хто зна, як до них поставляться Москалі, чи не заберуть від них Чечеля і замість нагороди, чи не поступлять з ними, як з бандитами. Тамті, що були за тим, щоб назустріч царській армії цілою ватагою іти, боялися, що як пішлють тільки делегатів, так тії заберуть гроші для себе, підуть з Москалями, а їх оставлять дурнями у ярку. Ніяк не могли дійти до згоди.

«І між ними нема однодушности», — думав собі Чечель. — «Скрізь колотнеча, распря. Ніхто нікому не вірить, гризуться, як за кістку собаки. Колиж тій гризні прийде кінець?»

Московська армія наближалася. Здалеку чути було грюхит тарбанів, тупіт кінських копит і стукіт тисячів чобіт.

Побідоносна армія царська йшла з Батурина у Глухів.

За передною сторожею везли батуринські гармати, закопчені, заболочені, по оси в крові.

Глянув Чечель і кровю серце йому зайшло.

Пригадав собі Кенігзена, хороброго гарматнього осаула, що так славно орудував ними. Колиб не Ніс і не Кенігзенові рани, ті гармати

ворога в Батурин не впустилиб. Ревілиб на мурах, як льви, ригалиб огнем на ворога, як смоки, громами рокотілиб грізно, поки рокоту цього не зачув би був гетьман.

А так, — глухо дудонить земля під ними. Котяться окервавлені колеса, гармати запираються, грязнуть, стають, бо ніяк не хочеться їм іти в полон. Сорому бояться, бояться, щоб не казали їм стріляти на своїх.

А за гарматами що найсильніші драгуни несуть хоругви козацькі. Пошарпані, подерті, як крила вірлів, що в час бурі попід хмари літали. Скільки побід бачили вони, скільки козацьких очий дивилося колись на них, як на свої святощі найдорощі! Головами лягти, хоругви не здати. І полягли Батуринці, а не здали своїх прапорів. Від трупів забрали їх Москалі, а не від живих. Тримайте, тримайте їх кріпко в руках, а то повідриваються з держаків і розвіються, як хмари по блакиті.

Світліший князь Меншіков нарочно казав їх розпускати, бо наближалися до Конотопу, до того Конотопу, біля котрого колись гетьман Іван Виговський сорок тисяч московського війська трупом поклав. Нехай козацькі прапори невольниками туди ступають, куди колись побідниками ходили, хай бачить український народ, що добра доля відвернулася від нього і хай спокійно кладе свої руки в кайдани. Чужі хорунжі вимахують хоругвами, хочуть, щоб вони розвівалися буйно, щоб усякий пізнавав їх, — так хоругви розвіватися не хочуть, соромно хиляться вниз і прилягають до своїх держаків.

А за хоругвами бунчуки, бунчуки, що з гетьманом ходили, де гетьман, там і бунчук. А тепер вони перед полководцем царським бранцями йдуть.

А за бунчуками, Боже, чи це йому ввижається, чи правда це, московський старшина гетьманську золочену, самоцвітами густо оздоблену гетьманську булаву в руках держить. Підносить, вимахує нею, ніби знає, дає, насміхається.

І Чечель примикає повіки, щоб не бачити того.

Але бачить. Жажливий образ врізується у мозок. Не забути його, не забути!

Простує спину, пручається, шнури тріщать, та не подаються. В Батурині свої сили лишив.

Дивися, хоч ти один дивися на клейноди гетьманські іншими очима, як на них дивляться вороги, і свої, що здовж шляху лобами до землі припадають, поклони бють, але не перед тими святощами, а перед силою побідника.

А за клейнодами йдуть їх оборонці, козаки і старшини, котрих Меншіков на місці смертю не скарав, а веде їх у тріумфальнім поході свому цареві на втіху, а їм на смертну кару в Лебедині. Нема між ними ні одного непорубаного й непокаліченого, цілого. Здоровими, значиться, не здались.

І Чечель відітхнув. Хоч за те хай буде Богові милосерному дяка. Дивіться, дивіться, земляки, і знайте, що є ще хоробрі поміж вами, є ще

козаки справжні, що скорше згинуть, ніж осоромлять себе і предківську славу свою. Дивися, земле рідна, і тиша, що ти ще не пустоплодна, бо не родиш самого хабузу, самих степових бурянів, самого переко-типолья, котре летить, куди ним вітер буйний повіє.

А між ними у повозі найхоробріший зпоміж них гарматній осаул Кенігзен.

Посадили його високо, попідпирали, бо він о своїх силах сидіти не може, а Меншіков не хоче, щоб він лежав. Нехай народ дивиться на цього Німця, що вірність свому вождові вище царської ласки поклав.

Сидить гарматній осаул фон Кенігзен високо, ніби це він, а не Меншіков у тріумфальному поході їде. Очі йому смертельною мракою заходять, але на обличчю його саме горде завзяття, сама погорда для всіх, що гордості не мають.

Переїздить повіз Кенігзена поруч саний, на котрих лежить Чечель, і їх очі зустрічаються з собою востаннє на землі. Очі двох оборонців гетьманської столиці, двох вірних аж до смерті людей. Як мало тепер таких! Дивуються, здоровлять себе, шанують і прощаються на віки.

Повіз Кенігзена переїздить, Чечелеві сани стоять серед поля, недалеко шляху, чекаючи, поки не перейдуть останні бранці, а за ними між царськими офіцерами не надтягне сам світліший князь Меншіков.

Ось і він.

Побачив сани і шнурами привязаного до них козака.

Депутати від гультяйської ватаги підбігають до чорного коня княжого, бють чолом, розкладають руками, щось толкують, світліший здержує похід і злазить з коня.

Чечель знає, що Меншіков підійде до нього, буде оглядати, як зловлену до клітки звірюку, схоче впевнитися, чи він ще живий і, розуміється, не лишить його тут, а забере з собою там, куди Кенігзена і других веде, куди їдуть батуринські гармати, хоругви, бунчуки і гетьманські клейноди... Боже ти мій, гетьманські клейноди! І Чечель деревіє. Байдуже йому, що казатиме світліший, байдуже, яку долю вирішить для нього, байдуже все. Ні думати, ні відчувати він уже не може. Мрака, мрака кругом, а з неї, ніби двоє світил із другого світа, двоє вірних очий гарматнього осаула фон Кенігзена. Все гасне, вони сяють крізь пільму. Ех tenebris lux. Сам світліший князь Меншіков зволив вселаскавійше промовити до полковника Чечеля. Щось питається його, Чечель не відповідає.

Доторкаються його, наслухують, чи дише,— Чечелеві байдуже. Чує, як князь Меншіков каже попустити йому шнури, мало того, велить перенести на віз і подати йому води з вином. Боїться, щоб полковник Чечель, командант батуринської твердині, в дорозі не помер. Требаж його допитувати, судити і карати. Це не будь хто. Чечель уявляє собі, який цей суд буде і знає, яку йому кару присудять, та йому і це байдуже. Долі своїй і найскорішим конем не обідеш. Господи Боже, нехай станеться твоя воля свята!

Віз, на котрім приміщено Чечеля, рушає з місця. І його теж не покладали, а посадили й попідпирали мішками, повними награваного в Батурині добра, бо Чечеля скрізь знають. Нехай бачать, яким із здобутого Батурина вертає його командант. Візджають у Конотоп.

Частини армії князя Меншікова стають табором кругом города, тільки ті полки, що їх світліший хоче мати біля себе для почести і для всякої безпеки, входять у город.

Город майже пустий. Хто міг, заздалегідь утік із нього, як утікають люди перед повінею, як біжать від пожежі.

Драгуни бігають від хати до хати й виганяють перестрашених людей на майдан. Хто не хоче розгнівати світлішого князя Меншікова, мусить іти дивитися, як каратимуть батуринського гарматнього осаула фон Кенігзена.

Світлішому спішно. Мазепинець Кенігзен недужий, і лікар боїться, що він до Глухова не доїде.

Щоб не сконав безкарно, треба його в Конотопі на колесо взяти.

На болотистий майдан зносять усякі брами і двері та на швидко будують поміст, на котрім укладають приладдя муки. До помосту підкочує віз з Кенігзеном, знімають його, кати зривають убрання,— спішиш, спішиш!

Спішайся, волічуть і — колесують трупа.

Царської кари нікому не минути. Навіть смерть не увільнить тебе від неї.

«Трупа колесують», — здригається народ. Зневага покійника проймає їх жахом. Такого ще на світі не бувало. Привикли, що перед маєстатом смерті навіть найзавзятіша злість мовкне.

Бачать, що тут починається щось таке, що перше і не снилося нікому. А вони безсилі. Гетьман переїхав за Десну, старшини до царя з чолобитнею їдуть. Остається одно — понурити голову, закусити зуби і ждати... Ще наша мати не пропала.

Трупові кости торощать. Зжахуються серця, мороз їде по спинах, кров стинається у жилах.

Імлисто, тьмаво, страшно.

А крізь тую імлу, крізь пільму, котрою осотується перед Чечелем світ, сяють вірні Кенігзенові очі, мов світляні сигнали з якогось другого, кращого світа.

Чечелеві здається, що Кенігзен кличе його туди.

СОЮЗНИКИ

Генерал Левенгавпт, з великими, ясними очима, з двома жмутками сивого волосся на високому лобі і з латинською книжкою під пахою, випивав третю чарку української горілки. З видимим вдоволен-

ням мляскав широкими, ніби напухлими устами й, підносячи чарку до полковника Гілленкрока, говорив, ніби крізь зуби плював: *prosit!*

Полковник Гілленкрок підносив голову від маршрути, доторкався своєї чарки і порскав, ніби страшив когось: *prosit!* Тоді знову хилився над маршруту і весь потопає у неї.

Звичайно мовчаливий Левенгавпт мав якраз нині велику охоту побалакати собі трохи, та не мав з ким.

Генералмайор Лягеркрона був на розіздках у другому селі, Шпарре і Кройц, як це часто між ними водилося, перечилися на тему якогось «орд де батай», полковник Аппельгрєн їздив понад Десну, вишукуючи місце, де найкраще булоб перейти ту непривітну, в шуварах та болотах сховану річку,— хоч ніхто йому цього завдання не доручував, і тому Левенгавпт зайшов до Гілленкрока, бо в нього збиралися звичайно вищі офіцери, щоб довідатися, яка буде дальше маршрута.

«До чорта, полковнику!» — сердився генерал Левенгавпт, — «ви мене, як бачу, легковажите собі, інгоруєте».

Гілленкрок відірвав на хвилину очі від карти і спитав, ніби крізь сон: «а що таке?»

«Нічого, лиш договоритися до вас тяжко. Киньте цю прокляту маршруту, бо невжеж не все одно, в яке болото ви нас заведете?»

«Нікого я у болото не воджу», — відповів обиджений полковник.

«А по битві під Равкою?»

«Під Раєвкою», — поправив полковник.

«Хай буде під Раєвкою», — продовжав генерал. — «Кілька днів сновигали ми по болотах і мало з голоду не подошли».

«Або пригадайте собі, як Лягеркрона до Пу-тша-пу ішов».

«До Почепу», — поправив полковник.

«Хай буде до По-тше-пу», — притакнув генерал.

«Замість просто носа марш-марш! Двадцять миль у право обійшли, і По-тше-пу, той ключ до цілої України, чорт нам зперед носа вхопив».

«Не маршрута, а хлопи-провідники в тому винуваті. Ми робимо, що тільки чоловік може зробити. Але терен чужий і невідомий, добрих карт нема, країна, ніби туди нога людська ще не ступала, надлюдських зусиль від нас його королівська милість вимагає».

«То правда. Його королівська милість легких завдань і легких побід не любить. Чим більші труднощі і чим більша небезпека, тим більше він радіє. Тішиться, в долоні плеще, прямо, як хлопчик, як студент!»

«Ніколи не забуду, як він Лягеркрона шукати пішов. 60 миль лісами, болотами, безвістями нас водив, більше ніж тиждень терпіли ми страшні, прямо нечувані труди й терпіння, коні сотками гинули, вози з усяким добром, привезеним із Саксонії, поринали в грязюці, що їх звідтам хіба сам чорт добуде, а він був вдоволений і веселий. Ляпалі, ляпалі! — повторяв, коли йому хто доніс про якусь нову велику втрату».

«Ляпалі! У його милости все ляпалі. Завалиться міст і сотні людей

потонуть у хвилях — ляпалі; загрузне батарея у багні — ляпалі, наткнеться на армію неприятеля, в десятеро сильнішу, — ляпалі. У того чоловіка нема небезпеки, нема втрати, нема катастрофи, все в нього ляпалі».

«Правда. Це не чоловік, а демон. Дух Вікінгів, Варягів, норманських авантюристів покутує в тій дивній, неспокійній душі. Він король? Король дбає про добро своїх підданих».

«Його милість підданих своїх, одних по широкому світі в авантюрах губить, а других дома, в краю до жебрацької торби доводить».

«Мати благальні листи до нього пише, щоб вертався, а він, читаючи їх, усміхається тою дивною усмішкою Мефіста й дитини. Розгадай його, розкуси цей чортячий горіх».

«До розпуки чоловіка тою усмішкою доводить».

Наливали чарки й випивали не душком, а по трошечки, захвалюючи українську горілку. Куди краща від їх тонкого, шведського пива.

«Не диво», — казав генерал Левенгавпт, — «що Українці так багато тієї горілки тягнуть. Особливо зимою, так як тепер, вона багато тепла чоловікові додає».

«І гумору», — притакнув Гелленкрок.

«Гумору, полковнику», — завважив Левенгавпт, — «ну, того, то вже мені ніхто додати не може».

Розтворив латинську книжку і ніби читав, а на ділі пригадував собі свій нещасливий похід і погром під Лісним. Сталося це недавно, кілька тижнів тому, і Левенгавпт не міг освоїтися з гадкою, що його, знаменитого каролінського генерала, побив Меншіков. «Скажіть мені, пане товаришу, чому його милість не підіждав на мене? Я був під Шклопане товаришу, чому його милість не підіждав на мене? Я був під Шклопане, король розбив царя під Добрим і ще десь-там (ніяк цих кучерявих назв не вимовлю), пігнався за ним, ще трохи, і ще трохи, і ще трохи, а булиб ми злучили наші армії, пішли на Москву, скинули Петра, посадили на престолі Алексія, а тоді вже завести лад у Польщі та Саксонії, то булаб прямо играшка. Ну скажіть ви мені, чому король не підіждав мене? Несподівано повернув на Україну, а мене лишив самого перед неприятелем, малошо не в десятеро сильнішим. Десять тисяч людей коштував цей «шпас». Погадайте: десять тисяч». Левенгавпт ухопив Гілленкрока за четвертий гузик на його полинялім, голу-бім каптані і, вдивляючись йому в очі, повторяв: «Десять тисяч! Що я ще шість тисяч сімсот людей і трохи табору королеві з цієї опресії ура-тував, це велике щастя. Велике щастя! Ну, скажіть ви мені, чому він це зробив?»

«Не знаю», — відповів перестрашено Гілленкрок. Він боявся, щоб мелянхолійний генерал не повідривав йому половини гузиків і, ніби виправдуючися, впевняв: — «офіцерське слово даю, що не знаю».

«І багато ми дечого не знаємо», — журливо похитував двома насто-рошеними жмутками волосся хоробрий генерал. — «Богато ми дечого не знаємо, що робить його милість король і не довідаємося ніколи. Про його походи писатимуть колись книжки, понаписують усяких дур-

ниць, бо як же можуть розкусити цей дивний характер наші внуки й правнуки, коли ми, каролінці, Карла не можемо зрозуміти.

«Наша річ слухати його і служити вірно».

«Ну так. Це друге діло. Це розуміється само собою. Слухати і служити вірно. Але хотілосяб знати свого вожда, відчувати його, розуміти, а як ні, то хоч угадувати».

«Угадай вітер або погоду. Його милість стихія».

Левенгавпт нервово тер високе чоло посіканою долонею.

«Знаєте», — почав нараз, — «що мені сказав король, коли я зпід Слісного», —

«Лісного!» — поправив Гілленкрок. —

«Коли я зпід Лісного припровадив йому не цілу половину моєї армії і виправдував невдачу?...», Ляпалії сказав король і поплескав по рамені, як би я доносив про втрату одного воза сіна. «Ляпалії, — повторили генерали, сміючись на все горло».

«Булоб смішно», — почав Левенгавпт, — «колиб не було сумно. Я тієї битви під Лісним, поки мого життя не забуду». І він сотний раз за тих кілька тижнів став пояснювати, які були сили в нього, а які у царя, як обі армії стояли і який був перебіг того сумного для Шведів бою. «Я», — кінчив, — «не поповнив там ані одної похибки. Але король? Чого він з первісно наміченої дороги Минск, Смоленськ, Москва повернув нараз на Стародуб і якийсь там Батурин, скажіть — чого?»

«Nemo omnia scire potest», — відповів Гілленкрок, — «nisi Carolus rex», — додав Левенгавпт.

«Ляпалії, ляпалії», — махали оба руками, наслідуючи характеристичний рух свого короля.

«То правда», — почав Левенгавпт, — «що цар Петро вхопився монгольської тактики втікати й палити все кругом себе, щоб не було поживи ні для коний, ні для людей, алеж ясна річ, що він не міг спалити цілого свого краю, цеж нонсенс! Поспішними маршами могли ми дігнати його, зневолити до рішального бою, а як ні, то обійти московську армію та ввійти в Москву».

«Язиком...»

Генерал Левенгавпт здивовано глянув на полковника.

«Язиком, пане генерале. Наша армія втомлена і виснажена, чим далше в глиб Московщини, тим тяжше діставати з далекої Швеції скріплення в людях і військових матеріалах, до того надходить зима, а вона, чим далше на північ, тим жорстокійша. Я не дивуюся, що його милість король повернув на Україну».

«А там, гадаєте, краще?»

«Україна край дуже багатий, медом і молоком текучий. І підсоння там, мабуть, теплійше, бо все таки більше на полудне, а до того Мазепа».

Генерал Левенгавпт закрити свою латинську книжку і силувався всунути її поміж гузики свого каптана.

«Кажуть, цей Мазепа знаменито латинською мовою балака».

Гілленкрок усміхнувся. «Як Ціцерон. І взагалі, людина він дуже освічена, бувала, світовий чоловік, достойний».

«Цікаво», — і Лівенгавпт, відсуваючи чарку набік, зітхнув. На його під вечір находив гірший смуток, прямо мелянхолія.

А тепер вечеріло, в квартирі темніло, так що Гілленкрок нічого вже не бачив на своїй карті, до котрої, розмовляючи з Левенгавптом, все-таки деколи зазиравав.

«Достойний чоловік отсей Мазепа, кажете?» — повторив Левенгавпт. — «Гарно. Побачимо. Та тільки я боюсь, чи не підступ це, бо говорять, що гетьман, то великий лис. Щоб не перехитрив він нашого легковірного короля».

«Щоб тільки рішився перейти до нас, бо не уявляєте собі, як важке його положення. Москалі скрізь на Україні залогами стоять. Цар багато війська від гетьмана бере, поживи теж чимало вимагає. Якщо Мазепа вирветься з тієї опресії, так видно, що він грач першої міри».

«А король?»

«Король дожидається його. Його милість останніми днями дуже неспокійний зробився. Хвилини на місці не посидить. На коня, і їде кудись. Навіть без асистенції. Боюсь, щоб йому знов щось нового не стрілило до голови».

«А де король тепер?»

«Питайте вітру в полі. Може, в Ларинівці, в Комані, а може, аж в Орлівці, де наші передні сторожі з Гельмом стоять. Носить ним понад Десною, ще де на Москалів наткнеться».

«З ким поїхав?»

«В тім то й біда, що і тепер асистенції не взяв. Кількох трабантів і невідступний Гультман».

«Вірний, як пес».

«Але старий. Погадайте, генерале, колиб вони так дійсно зустрінулися де з московською патрулею. Що тоді? Король не втік би. Бивсяб. Знаю його».

«Всі ми його знаємо, і тому журимосся».

«Боже ти мій, що нам з тим хлопчиськом... з його милостю робити?» — поправився квартирмайстер. — «Він занепасть себе, він ніби нарочно своєї згуби шукає».

«Ні, згуба шукає його. А він, щоб показати, що не боїться, робить те все, що робить».

І оба вірні офіцери стали журитися своїм улюбленим вождем, забуваючи, що перед хвилиною нарікали на нього.

«Можеб, розіслати окремі патрулі?»

«Борони Боже! Не смійте! Зустріне, догадається і ще далше поїде. Нарочно, щоб переконати нас, що воля його сильніша від нашої турботи про нього і від любови».

«Боже великий, бережи його милість короля!» — і оба повернулися до вікон.

Смеркалося. В таборі розпалювали огнища, щоб варити страву, грітися при них і балакати. З вікна, крізь котре дивився Левенгавпт, видно було дорогу з Орлівки до Гірок. В Орлівці, віддаленій о які три милі, стояли передові відділи, шведські під командою Гельма, а в Гірках король Карло.

«А що не казав я!» — радісно від свого вікна крикнув Гілленкрок.

«Король від Гельма з Орлівки вертає».

Але Левенгавпт відповів. «Це не король. Це якийсь більший гурт, а ви сами говорили, що король тільки з кількома трабантами і з Гультманом поїхав. Тут людей, як здалеку оцінити можна, більше сотні».

«Більше», — притакнув Гілленкрок. — «Хтож би то такий?»...

І оба, не надумуючись довго, вбрали капелюхи, накинули на себе плащі й пішли, мало що не побігли назустріч незнайомим гостям.

Перед вїздовими воротами до села побачили гурт їздців на гарних, породистих конях. На людях довгі плащі, дорогами футрами підбирані, на конях упряж срібна або й з'олочена. Поміж ними на білому арабському коні мущина, якому літ можна було числити коло 60, у соболевій шапці і в такому ж футрі, з булавою золотою, густо самоцвітами оздобленою.

«Його милість король у таборі?» — питався шведського офіцера, що вибіг із вартівні, побачивши несподіваних гостей.

Знав, що це не цар, бо цар високий і страшний, а цей був середнього росту і дивно гарного та ввічливого обличчя. Хтоб не був — видно, персону достойну, котру треба привітати гідно. Дав знак, варта вискочила, уставилася перед воротами і віддала честь.

«Його милости короля в Гірках немає», — відповів офіцер.

«А деж?»

«Невідомо».

«Коли його милість поверне?»

Стиснули плечима:

«Не можемо сказати».

«Так, будь ласка, доложіть його милости королеві, що гетьман Мазепа з близькими своїми людьми приїздив вітати його милість короля шведського на українській землі».

Офіцер витягнувся, як струна. Гілленкрок і Левенгавпт віддали честь, належну пануючим.

Гетьман відклонився, повернув конем, і весь його гурт, як вітер, помчав дорогою з Гірок до Орлівки.

«Мазепа!» — промовив здивований Гілленкрок.

«Гетьман Мазепа!» — відповів урадований Левенгавпт.

«Мазепа! Мазепа!» — залунало кругом по шведському таборі.

Король Карло вернув пізно вночі з одної зі своїх небезпечних екскурзій. Був мовчаливий і хмарний. Ніхто не смів питатися чому.

Але почувши про гостину Мазепа, оживився. «Гетьман? Мазепа?.. Ляпалії, ляпалії».

«Ні, милосте ваша, гетьман Мазепа приїздив тут у своїй власній особі. З ним багато старшин, що найвизначніших його людей».

«Який же він?»

«Достойний, як володар».

«Коні?»

«Гарні, породисті. Упряж і зброя дорога. Одяги теж. Навіть за дороги, як на війну. Святочні».

«У них такий звичай. А яке вражіння на вас зробив?»

«Гарне. Навіть дуже», — відповів Левенгавпт. — «Видно, що люди військові, але не дикі».

«Так і добре. Побачимо».

Король зараз таки цієї ночі вислав людей до гетьманської квартири. Дякував за уважливість і за гостину, жалував, що не було його в таборі, і просив, щоб гетьман зволив потрудитися до нього завтра перед полуднем. Король чекатиме.

За вечерею Карло був такий розмовний, як давно.

КОРОЛЬ І ГЕТЬМАН

Дня 8 (н. с.) листопада коло 9 години вранці на дорозі з Орлівки до Гірок появився цей самий відділ, що вчора під вечір.

В головній квартирі знали вже, хто це. Надворний маршал фон Дібен заздальгідь приладив усе, що було потрібне, щоб гідно прийняти знатного гостя.

Ранок був зимний, але погідний. Сонце продиралось крізь поранню імлу. І тоді ніби оживали й мерехтіли, аж горіли дорогі самоцвіти на старшинських спинках, на гузиках і золотих шнурах, котрими обшиті були їх контуші.

Сивий арабський кінь гордовито ступав під гетьманом.

Перед гетьманом їхав Войнаровський з гетьманською похідною булавою. За ним маяв білий бунчук. Біля гетьмана, праворуч, Орлик задуманий, як звичайно, і, як звичайно, ніби сумний.

Ліворуч генеральний хорунжий Іван Сулима, генеральний осаул Максимович, за ними лубенський полковник Зеленський, миргородський Апостол, охочекомонний Кожухівський, генеральний обозний Ломиковський і другі. Дальше гетьманський канцелярист Чуйкевич, полковий Кендзеровський і вибрані компанійці з полків Кожухівського й Апостола. Ці замикали похід.

Усіх старшин годіж було гетьманові забирати з собою; залишилися, щоб стерегти козаків, які, як воно звичайно в таких випадках буває, бентежилися переходом гетьмана до Шведів, бо і по старій звичці краще їм було старе, хоч і погане, але відоме, ніж нове, хоч краще, та непевне. На гетьмані не видно було ніякої зміни. Як звичайно, ввічливо відклонювався тим, що здоровили його і, розглядаючи по таборі шведським, балакав на ту тему зі своїми.

Заграли козацькі сурми, гаркнули шведські барабани, військова

музика заграла вітального марша, і гетьман, не дожидаючись ні чури, ні Кендзеровського, щоб притримали стремя, жваво, як козак, зіскочив з коня. Король Карло чекав на ганку.

Був без шапки. Вітер розвівав жмутки неслухняного волосся, що, ніби пера, торчали на високому лобі. Гетьман і собі скинув соболеву шапку. Зустрінулися на сходах і привіталися в латинській мові.

Король Карло, як звичайно при зустрічі з людьми, навіть зі знайомими, був ніби збентежений. Кланявся і запрошував у двір.

В сінях чури й лакеї допомогли старшинам скидати шуби й плащі, гетьманові хотів по старому германському звичаю допомогти король.

Назверх оба вони не відрізнялися від своїх людей.

Були, може, навіть бідніше вбрані від них.

Король у своїм полинялім каптані, зацібнутім на всі гузики, у високих, поза коліна, чоботах і лосевих штанах, гетьман у контуші темно-синьої краски з жовтими оздобами. Краски були ті самі, ті самі державні коліри.

І Шведи, й козаки завважили це. Увійшли в більшу кімнату, в котрій дожидали вже канцлер граф Піпер, квартирмайстер Гілленкрок, верховний суддя, два генерал-адютанти і ще кількох вищих офіцерів його милости.

Ані похідного пристолу, ні навіть окремого якогось розкішнішого крісла для короля не було, всі признаки його державної і військової влади скривалися в нім самім.

Гетьман хвилину ждав, поки король не сяде, щоб виголосити до нього вітальну орацію. Король завважив це, присунув крісло і попросив гетьмана сідати. Сам стояв.

Канцлер Піпер скривився, ніби цитрину вкусив, і шепнув по-шведськи до Гілленкрока: «Його милість уводить оригінальні звичаї».

Гілленкрок не перечив. «А може, прямо не подумає, що робить».

«Пораж і думати»,— відповів канцлер, приглядаючися гетьманові оком старого дипломата.

Начитавшись та наслухавшись чимало неприхильних для козаків реляцій та оповідань, уявляв собі козацького гетьмана людиною полудикою, грізною, мало освіченою. Аж нараз побачив чоловіка, котрого кожний крок і кожний рух свідчив якраз про щось друге, а саме про дуже високу культуру і про незвичайно вироблені товариські форми.

«Тільки у фрак і в перуку його вбери і хоч попід руки в le Roi soleil на паркеті пускай»,— шептав до себе граф Піпер. Та ще більше здивувався він, коли гетьман, згодившись остаточно на те, щоб король стоячи слухав його, став говорити промову, та такою то гарною, а разом із тим живою і несилуваною латинською мовою, що кращою і найстаршою віком і службою упсальськи магістри не балакали. Піпер зразу з цікавістю, а там прямо з захопленням слухав краснорічивої промови українського гетьмана. Цей радісно вітав його милість короля хороброго шведського народу на багатій, ворогами поневоленій українській

землі, котрої Бог зробив його регіментарем у такі важкі часи. Просив, щоб його милість король, продовжуючи традиції свого славного діда, поміг Україні добути собі волю та просив покійно, щоб його милість король не виливав свого справедливого гніву на цей безталанний край і на його мешканців, що вони були йому дотепер ворогами і що лиш нині стають його вірними союзниками, але йшли вони за ворожими хоругвами не по власній вільній волі, а присилувані до того московським ярмом. З того насильства він, гетьман України, хоче її увільнити на все і тому приходиться до його королівської милости з пропозицією вірної дружби.

Піпер дивився, яке вражіння зробить ця промова на короля Карла. Бачив, як усмішка на королівських устах кудись ховалася, а натомість появлялися на високому чолі морщини глибокої задуми.

Старий гетьман робив вражіння на молодого короля. Піпер знав, що Карло любить гарну латинську мову, а сам вправно нею не вмів говорити, й тішився в душі, що знайшовся хтось, хто вмів щось краще, ніж його милість король.

Король, вислухавши промови, хвилину мовчав безрадно.

«Дякую, дякую вашій милости»,— говорив збентежений.— «Рад вволити вашому бажанню. Сподіюсь, що будемо собі добрими товаришами». Натякав на давні шведсько-українські традиції, але видно було, як важко було йому і взагалі Шведам вдержатися в тім офіційнім тоні. І тому король дуже був рад, коли по тім офіційнім привітанню почалася товариська розмова на тему війни, Москалів, царя Петра і всякої щоденної злоби. Поважне обличчя гетьмана прояснилося, і всякої щоденної злоби. Поважне обличчя гетьмана приваблювала смішожило, його очі потеплійшали, на устах появилася приваблива усмішка, він притягав усіх до себе, навіть канцлера Піпера. Всі були, як не захоплені, так раді такому гостеві й союзникові. Король також. Король сміявся. Не тою усмішкою Мефіста і дитини, котра іноді найвірніших генералів доводила до розпуки, а сміявся щирим, несилуваним сміхом, генералів доводила до розпуки, а сміявся щирим, несилуваним сміхом, а ж присідаючи на своїх високих ногах. Гетьман жартував, сипав до тепами, в головній королівській квартирі був ніби старий, добрий знайомий. Особливо тішився король, коли гетьман творив нові латинські слова, щоб виповісти ними нові поняття і назвати предмети, котрих ні старинні Римляни, ні середовічна латина не знали.

Неодному цікаво було, як гетьман стане балакати з Піпером, котрий поза політикою інших тем не любив. Усі вважали Піпера найкращим дипломатом і хитрецем, котрому пари нема. Та переконалися, що свій на свого натрапив. Гетьман Мазепа знав усі секрети європейської політики не гірше від шведського канцлера, і розмова їх була навіть для короля справжнім пиром.

Не чулися, коли маршал церемонії попросив до обіду.

В дворі не було такої салі, щоб могла помістити численне товариство. З konieczности треба його було розбити.

По середині королівського стола сів сам король, а праворуч його гетьман, а тоді вже напереміну найвищі шведські достойники і най-

визначнійші з гетьманових старшин. Було їх при тому столі сімох, з Орликом як українським канцлером на чолі. Для інших накрито ще два столи, а деяких запросили граф Піпер та генерал Реншільд до своїх квартир. Обід був невибагливий і небогатий, та за те — королівський. Ніхто не дивився, що подавали на стіл, а всякий мав собі за честь сидіти вкупі з Карлом XII і з гетьманом Мазепою.

«Моменту, якого бажав собі великий гетьман Богдан Хмельницький, а якого Бог не дозволив йому діждатися, ласка Божа дозволила діждатися мені. Дружилася Україна з усякими своїми сусідами, але дружба тая не виходила їй на добре. Може, народи Шведський і Український дотримають собі цієї дружби вірніше, чого я собі щиро бажаю», — говорив гетьман до короля.

А король впевняв, що і він не чого другого хоче, лиш, щоб раз в Європі запанував мир, щоб вона позбулася угніту й тиранства, котре спричинює так багато лиха та спиняє розвиток народів. Ані України, ні Росії, ні Польщі він до Шведської держави приєднувати не хоче, але бажав собі, щоб скрізь сиділи на престолах володарі, які мудро, справедливо й людяно володілиб своїми народами та не кривдили і не катували людей. «Пю за визволення великої і багатой від природи Української землі!» — кликав король.

«Пю за воєнні успіхи вашої королівської милости і на славу хороброго шведського лицарства!» — відповів гетьман.

«За визволення України!», «За славу Швеції!» лунало кругом.

Вечоріло, як гетьман сідав на свого білого коня.

Зривався вітер. Мерзло.

«Мабуть, скоро прийде цього року зима», — казав до гетьмана Орлик.

«Щоб тільки не московська», — відповів журливо гетьман.

Білий кіннь ставав, гетьман наслухував. «Нічого не чуєш, Пилипе?» — питався свого писаря.

«Ні, ваша милосте».

«А мені здається, ніби в Батурині ревуть гармати».

«За визволення України», — доповів Орлик.

«Батурин...» — сказав журливо гетьман.

«Батурин...» — доповів, зітхаючи Орлик.

З М І С Т

НЕ ВБИВАЙ	5
БАТУРИН	225

Богдан Лепкий
МАЗЕПА
Трилогія.

НЕ ВБИВАЙ. БАТУРИН.
Історичні повісті.

Художній редактор *І. Пенюк.*
Технічний редактор *Р. Лігун.*
Коректори *Л. Гринда, Л. Якимович.*

Здано до набору 01.07.91. Підписано до друку 5.09.91. Формат
60×84¹/₁₆. Папір друкарський № 2. Гарнітура таймс. Друк офсет-
ний. Умовн. друк. арк. 20,46. Умов. фарб-відб. 20,15. Тираж 50 000.
Зам. 1025-0. Ціна 12 крб.

Мале підприємство «Червона Калина»,
Львів, вул. Пекарська, 11.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів-5, Зелена, 20.